

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 5

-
Ivar Ivask ja Odisseas Elitis	Kerttu Veldi
Võrdlemisest	Jaan Kaplinski
Palgasõdurid ja Eesti	Tõnu Pöder
Ernst Jüngeri «seikluslik süda»	Olo Matjus
Jansenistlik marksism	Leszek Kolakowski
Jesuiidireduktioonid	Klaus Schatz
Naine Vanas Idas	Manfried Dietrich
Rahvalaulud ja kihlused	Villy Sørensen
Johannes Gabriel Granö	Ott Kurs
Tõe otsing	Willard van Orman Quine

Lendva: Taani rahvalaul

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universaliala</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialiala</i>	Jaan Isotamm
<i>naturaliala</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 20. III 1995. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Olikooli 17/19. Trükiarv 3300. Tell. nr. 7106.

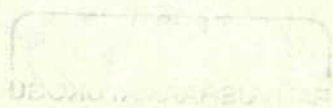
© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

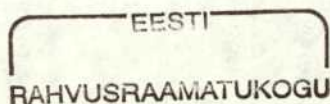
7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 5 (74)

Teel harmoonia poole: Ivar Ivask ja Odiseas Elitis <i>Kerttu Veldi</i>	899
Võrdlemisest <i>Jaan Kaplinski</i>	917
Palgasõdurid rahvusvahelises õiguses ja Eestis <i>Tõnu Põder</i>	927
Ernst Jünger "seikluslik süda" <i>Ülo Matjus</i>	958
Georges Sorel: Jansenistlik marksism. II <i>Leszek Kolakowski</i> <i>Tõlkinud Eva Luts</i>	990
Jesuüidireduktsioonid <i>Klaus Schatz</i> <i>Tõlkinud Nils B. Sachris</i>	1002
Semiramis — ehk kas naine Vanas Idas oli ainult ilus? II <i>Manfried Dietrich</i> <i>Tõlkinud Siret Rutiku</i>	1021
Lendva: Taani rahvalaul	1039
<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	

Rahvalaulud ja kihlused. I	<i>Villy Sørensen</i>	1039
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Johannes Gabriel Granö Eestis	<i>Ott Kurs</i>	1057
<i>Arvustus: Võrdlev ülevaade majandusreformist Balti riikides</i> Seija Lainela, Pekka Sutela. <i>The Baltic Economies in</i> <i>Transition</i> . Helsinki: Bank of Finland, 1994,	<i>Alari Purju</i>	1078
Editorial note. Summaries		1082
Tõe otsing. II	<i>Willard Van Orman Quine</i> 1093	
	<i>Tõlkinud Lauri Pilter</i>	

Lk 926, 957, 989, 1001, 1038: Richard Kaljo eksliibrised.

TEEL HARMOONIA POOLE

Ivar Ivask ja Odisseas Elitis

Kerttu Veldi

World Literature Today 1985. aasta kevadnumbri, mis on pühendatud 20. sajandi luulele ning pealkirjastatud intrigeeriva küsimusena: *Luule 20. sajandil: kõige vastupidavam žanr?*, juhatab traditsiooniliselt sisse peatoimetaja Ivar Ivask:

“Suurem osa kaasaegsest luulest näib liikuvat reaalsusele lähenedes kahe äärmusliku võimaluse vahel: ühelt poolt *Tiihermaa* või *Null* (Pedro Salinas, *Cero*, 1944), protestivad või kurtvad poeedid, teisalt palju harvemini esinevad kiituse ja lepituse poeedid, kes kuuluvad samasse ritta Guilléni *Cantico*’ga (Ülemlaul). [---] Me lähtume eeldusest, et meie sajand on vaid traagiline ja sünge ning selle tulemusena leiame hõlpsasti luuletajaid ja luuletusi — neid on ohtralt, mis meie usku kinnitavad. Pigem lubame *maalikunstnikel* nagu Matisse transformeerida ja sublimeerida sõjakoledusi vabastavasse värvi ja lennukatesse joontesse kui teha seda poeedidel, keda kahtlustame millegi analoogilise puhul amoraalsuses, põgenemises reaalsusest, pealiskaudsuses. Siiski, ehk on rohkem inimesi saanud lohutust Matisse’i mozartlikest harmooniatest kui Picasso kramplikest sõjaõuduste peegeldusist.” (Ivask 1985: 179–180.)

Et “kiituse ja lepituse poeedid” jäävad Ivaski arvates tihti kriitikute tähelepanust ilma, siis loetleb Ivask mõned nimed ja pealkirjad: Saint-John Perse, *Kiitus* (1911); Boris Pasternak, *Minu õde elu* (1922); Marie Under, *Rõõm ühest ilusast päevast* (1928); Aleksandrs Čaks, *Minu paradüüs* (1932); Odisseas Elitis *Õige on* (1959).

Suurimate poetide hulgas, kes suudavad kehastada oma loomingu kogu inimeksistentsi ulatust rõõmust leinani, nimetab Ivask peale eelmainitute veel Rainer Maria Rilket, kelle luule

tiivustusel hakkas ta ka ise saksa keeles luuletama (Ivask 1985: 180). Poeetid Vahemereruumis, kes jagavad “kiitust maailmale meie sajandis”, kes jaatavad, “selle asemel et — enamusega — eitada, laita, hüljata”, on veel Federico García Lorca hispaania kirjanduses, siitsiillane Salvatore Quasimodo itaalia kirjanduses ning *Mereäärse surnuaia* Paul Valéry (Ivask 1963: 91).

Loetelust puudub vaid René Char, et moodustada nimekiri Ivaskile lähedastest ning tema vaateid kinnitavatest “jaatavatest” luuletajatest, keda ta meelsasti tsiteerib. Nende hulgas on eriti sagedasti viidatavad Jorge Guillén ja Odisseas Elitis.

Ivask ja Elitis kohtusid esmakordselt 1975. aasta märtsis seoses Elitise erinumbri tarvis tehtava intervjuuga. Ivaski kiindumus Elitise loomingusse aga ulatub Ivaski enda sõnutsi juba 1953. aastasse.

Tervenisti Odisseas Elitise loomingule pühendatud 1975. a *Books Abroad*'i sügisnumber pealkirjaga *Valgusanaloogiad: kreeka poeet Odisseas Elitis* (Analogies of Light: The Greek Poet Odysseus Elytis; raamatuna avaldatud 1980. a) aitas kindlasti kaasa Elitise rahvusvahelisele tuntusele. Elitis — 1979. aasta Nobeli kirjanduspreemia laureaat — on enda sõnutsi preemia saamise eest suuresti tänu võlgu Ivaskile, kes soosis uskreeka luule, sealhulgas Elitise luule tutvustamist *Books Abroad*'i ning *World Literature Today* veergudel (Elitise—Ivaski suhete kohta vt lähemalt Veldi 1994).

1979. a tõdeb Ivask oma kirjanduslikus päevikus, et tunnetab “teravalt, ühtlasi arusaadava rahuldusega” Elitise vaimulaadi olulisust enda jaoks juba õige kaua (Ivask 1987: 10).

Ivask ei taha endast, eriti oma loomingust ise rääkida (erandiks on *Tulimulla* küsitlus “Kuidas kirjanikud kirjutavad” (1986) ja *Teatajas* ilmunud artikkel Ivar Ivaski näituse avamise puhul Stockholmis (1987)). Kui räägibki, siis vihjamisi, enamasti teiste tsiteeritavate autorite, oma meelisluletajate suu kaudu. Teiste tsiteerimine oma seisukohtade väljendusena ehk oma mõtete äratundmine teiste sõnastuses, ka oma väidete kinnitamine rohkete tsitaatidega on Ivaski meelisivõtteid.

Ivask näeb järjepidevust ja ühisosa erinevate autorite loomingu, leiab ja rõhutab seoseid erinevate rahvuskirjanduste vahel, tunnetades ka ennast ühe lülina ühtses kirjandusprotsessis. Vaa-

deldava autori asetab Ivask enamasti maailmakirjanduse konteksti (vt näiteks Ivask 1959a, 1959b).

Ivask tunnistab ka ise, et on "kutse poolest kirjandusloolane, seega teiste kirjanike teoste tõlgitseja" (minu sõrendus — K. V.) (Ivask 1986: 132). Ivask valdab kunsti autorit tutvustada, esitada, välja pakkuda. Valitud autori kaudu eksponeerib ta ka ennast, oma tõekspidamisi. Üks algselt tutvustatavaid, edaspidi kogu eluks vaimselt olulisi inimesi on Odisseas Elitis.

Elitis räägib endast palju ja meelsasti. Poeetiliste esseede kogumik *Avatud raamat* (Ανοιχτά Χαρτιά); esmatrükk 1974) sisaldab Elitise sõnusti "keeruka struktuuriga kosmopoliitse hoiakuga kriitikat, milles "poeetiline element seguneb autobiograafiliste mõtiskluste ja [...] hinnangute — interpretatsioonidega." (Ivask 1975a: 629.)

Avatud raamatus kirjutab Elitis põhjalikult oma elust ja loomingu- st, tõekspidamistest, loomeimpulssidest ning meeliskujunditest. Raamat sisaldab ka jooksvat kunsti- ning kirjanduskriitikat Elitiselt 1930. aastate lõpust alates.

Ivask valib Elitise ta läheduse pärast "juubeldavale eksistent- sialismile" (Eugenio Frutose määrang Guilléni kohta, mida Ivask laiendab Elitisele, kes näib Guilléni "noorema vennana") (Ivask 1993: 1611–1612), sest Elitis "kiidab maailma ja loodust" (Ivask 1963: 91). Elitise meeleline taju viib "vaimu valgustuseni" (Ivask 1963: 93). Elitise (ja Guilléni) loomingu- t iseloomustades tsiteerib Ivask Guilléni: "füüsiline ja metafüüsiline rõõm, vaimustunud veendumuse, usu alus: tõelusse, siitmaailma tõelusse" (tsiteeritud Ivask 1993: 1611–1612 järgi).

Ivaski huvi äratab juba 1957. a tsitaat Elitise kirjast Kimon Friarile, kreeka luule tõlkijale ja pikaajalisele tutvustajale *Books Abroad*'is ja *World Literature Today*'s, Elitise esmaesitle- jale *Books Abroad*'is 1971. a. Elitis kirjutab: "Minu metafüüsika on füüsika: selles asustatakse ja mängitakse minu jaoks läbi teis- poolne." (Tsiteeritud Ivask 1993: 1611 järgi.)

Seda Elitise lauset tsiteerib Ivask korduvalt, ka Elitise ees- tikeelses esmatutvustuses *Manas* 1963. a artiklis "Vahemerest, Kreekast ja luulest", mis sisaldab Ivaski saksa ja inglise tõlge- tel põhinevaid Elitise üksikluuletuste tõlkeid (vt nimetatud artikli bibliograafiat).

Ivaski jaoks avaldub Elitise luules "kreekalik iseseisvus ja uhkus [---] silm silma vastu maailmaga. [---] tulemuseks pole vaenulik kokkupõrge, vaid sügav vastastikune mõistmine" (Ivask 1963: 92).

Ivaski *Mana*-artiklile viitab ka Mario Vitti, üks maailma tuntumaid Elitise uurijaid, oma 1971. aastani ulatavas bibliograafias (vt Vitti 1983).

Vist kõige sagedamini osundatud Elitisega seotud kirjutis on Elitise 1975. a intervjuu Ivaskile, mille lõpus defineerib Elitise luulet järgmiselt: "Ma pean luulet süütuse allikaks, mis on tulvil revolutsioonilisi jõude. Minu missiooniks on suunata need jõud maailma vastu, mida minu teadvus ei saa omaks võtta, et tuua see maailm pidevate metamorfooside abil minu unelmatega rohkem kooskõlla. Ma pean siinkohal silmas moodsat maagiat, mille (toime)mehhanism viib meie tõelise tegelikkuse avastamiseni. See ongi põhjuseks, miks ma usun — kuni idealiseerimiseni —, et liigun seni proovimata suunas. Lootuses saavutada täielik vabadus ja õiglus, mis on samastatav absoluutse valgusega, olen ebajumalakummardaja, kes vastu enese tahtmist saab kristlikuks pühakuks." (Ivask 1975b: 643.)

Vaevalt võib leida Elitise loomingu käsitlust, kus ei viidaks sellele intervjuule ega toodaks ära ülalnimetatud tsitaati (vt nt Dietz 1981: 104–105; Ioannou 1991: 15; Hilty 1979: 191). Intervjuu on kättesaadav ka eestikeelsena ajakirja *Akadeemia* 1989. a esimeses numbris (vt Ivask 1989; käesolevate ridade kirjutaja arvates võiks tõlge olla täpsem).

Ehkki mitte nii võitluslik ja optimistlik kui Elitis, on Ivask Elitisega sama usku. Mõlemad tunnevad vajadust ja soovi muuta 20. sajandi reaalsust.

Ivaski arvates on Elitise looming tulvil olemise ülistust, veendumust siitmaailma tõeluses ja vaimustust selle vastu. Elitis, ehk küll ülistades Kreekat, selle loodust ning kreeka keelt, peab neid siiski eelkõige ülemeelelise maailma sümboliteks siinpoolsuses. Kreekal, kreeklastel ja kreeka keelel on pidev katkematu side ülemeelelise, õiglase ja kauni maailmaga valguse, täpsemalt päikese vahendusel. Kreekat, selle loodust ja keelt ühendab eriline, vaid sellele paigale omane valgustaju. Valgustaju, mis võimaldab just sellel paigal olla teejuhiks maisest maailmast teispoolsusse.

Elitis sõnastab oma loome- ja võitluskreedo valgusmetafüüsikana. Sest looming, Elitisel luule, on võitlusvahendiks.

Valgusmetafüüsikast rääkides mõtleb Elitis solaarset metafüüsikat, kuid kuna päike on tema luules alati kesksel kohal, siis nimetab ta seda solaarset metafüüsikaks (Ivask 1975b: 639–640; vt ka Elitis 1987: 448–449).

Kaasaegset meelelist maailma saaks muuta, vahendades inimestele just Kreekas ilmnevat (ülemeelise maailma) valguse kogemust, mida suudab äravalitute — kreeklaste hulgast eriti tundlikult tajuda poeet. Selles näeb Elitis enda kui kreeklasest poeedi missiooni, tajudes seda isegi prohvetlikuna — kuulutada valguskujundi kaudu oma luules Kreeka valgusmüsteeriumis avalduvat terviklikkuse ja harmoonia sõnumit kogu maailmale. Sest Elitise arvates tähendab solaarne metafüüsika eelkõige valguse müsteeriumi (Ivask 1975b: 642).

Elitise ja Ivaski seisukohad langevad kokku luule ja luuletaja missiooni ning eesmärkide osas. Ivask on “mõtlev vaatleja” (vt Ivask 1963: 83), Elitist iseloomustab jõulisem ning agressiivsem kunstnikuprotest. Nende erinev meelelaad ning taktika vahendite valikul ilmneb näiteks rääkides luulest kui nähtusest, mis peab tegelikkusele vastu astuma, et seda ümber kujundada. Mõlemad, nii Ivask kui Elitis, toovad eeskujuks Matisse’i loomingut, kes keeldudes allumast masendavale tegelikkusele enesele, eelistas alluda reaktsioonile, mida selline nähtus tema teadvuses põhjustas. Sellepärast maalis ta Buchenwaldi ja Auschwitzi ajal oma kaunimad ja elurõõmsamad puuvilja- ja lillepildid, mis räägivad meile Elitise arvates tänapäeval rohkem kui selle ajaloopeerioidi kõige süngemad kirjeldused (Elytis 1975: 655; vt ka tsitaat Ivaskilt artikli alguses). Picasso loomingusse sama eesmärgi teenistuses suhtuvad Elitis ja Ivask erinevalt. Ivask peab Picassot sõjakoleduste kujutajaks, Elitis hindab tema vastuseisu haiglasele ja lootusetule ajale. Ehkki Picasso säilitas tiheda kontakti oma ajaga, ei saa öelda, et ta tegeles oma ajastu illustreerimisega — ta pakkus oma loominguga ümbritsevast diametraalselt erinevat vaimsust, füüsilist ja moraalset tervist (Elitis 1987: 593). Samuti käitub Elitis ise, avaldades 1945. a, mil Kreeka kannatas fašistliku okupatsiooni all, oma teise kogu *Päike Esimene*. Kogu luuletused on sündinud “päikese märgi” all (vt Robinson 1975:

683), nad on tulvil valgust ja päikest, päikeselist kreeka suve. Inimene on kooskõlas maailma ja iseendaga. Ehkki Elitis hindab Matisse'i eitavat suhtumist masendava tegelikkuse kujutamisse, meeldib talle Picasso võitlev hoiak. Elitise ideaaliks oleks ilmselt nende kahe hoiaku ühendus. Elitise arvates on meie ajastu kirjandus teinud vea, võisteldes reaalsusega, kujutades hirmu ja õudusi, selle asemel et neid tasakaalustada. Kui kunst/kirjandus jookseb tegelikkusega võidu, siis on see samaväärne võõrastel karkudel kõndimisega, sest keeldutakse kasutamast oma jalgu (Elitis 1987: 593).

Vahemeremaad, Elitise jaoks kitsamalt Kreeka, on paik, kus kõik tingimused annavad inimesele võimaluse hingeliselt täiuslikuks saada. Nii Vahemeremaad kui Õiglus on Elitise jaoks üks optimaalne hetk, mis loob eeldused harmooniaks. Õigluse täpsaks koopiaks on kunst. Elitis ei pea siinkohal silmas kohtute, s.t inimlikku õiglust, vaid teist õiglust, mida teostatakse samavõrd aeglaselt kui valuliselt inimkonna suurte kohtute õppetundides, poliitilises võitluses sotsiaalse vabanemise eest ja parimates poeetilistes saavutustes. Sellisest suurest pingutusest langevad valgustilgad aeglaselt ja vahetpidamata tohutusse hingeõösse nagu sidrunimahla saastatud vette (Elitis 1987: 452–453). Elitis usub õigluse taastamisse, samastades õiglust valgusega (Ivask 1975b: 643). (Elitise kalduvusest näha meelelise maailma kohal ülemeelelist, tema metafüüsilisest hoiakust annab tunnistust Elitise kalduvus kirjutada talle olulisi abstraktseid mõisteid suurtäheliselt. See Elitise kirjutiste omapära on käesolevas artiklis säilitatud.)

Elitise maailma keskmes on päike, mis täidab moraalses maailmas sama osa kui asjade olemuses. Peame vaid asuma parajal kaugusel päikesest, millel üks optimaalne hetk universumis lubab säilitada inimelu Maal. Elitise jaoks on ka elu Maal võimalik üksnes universumis valitseva harmoonia tõttu. Luuletaja on eetilise (ülemeelise — K. V.) ja materiaalse maailma lõikepunkt. See osa pimedusest, mille ta neutraliseerib oma teadvuses, lisanud valgusele, mis pöördub korduvalt tema enda juurde tagasi, et muuta luuletaja iidolit, inimest, pidevalt paremaks (Elitis 1987: 452). Elitise arvates on “valgus oma müstilises mõjus”, “päike oma despootliku kohalolu ja toimemehhanismiga” see, mis säilitab traditsiooni ja on nii antiik- kui kaasaegse kunstiloomingu aluseks (Elitis 1987: 559; 602).

Elitis poeedina allub päikesele kui jumalale, võttes endale jumala tahte, s.t päikese vahendaja rolli (mis on siiski kõrgem nn talviste inimeste positsioonist). Jumaliku vahendamine teistele inimestele esitab kunstnikule aga ka suuremaid nõudmisi, paneb talle suurema vastutuse.

Valgus toetab Kreekas poeedi ja kunstniku kätt, nii et nad kunagi ei teota elu, ei valeta ega püüdle millegi muu poole enam kui "hüvesuse ja ilu poole". Valgus muudab põhjalikult asjade olemust (Elitis 1987: 38).

Vahemeremaad on Elitise jaoks Vooruse — Arete (Ἄρετη) asupaigaks. Vooruse ainsaks relvaks on puhtus ja süüetus, seesama, mis annab jõudu poeedilegi. Arete sümboliseerib kõike ülimat, ülevat — Kreekat, Jumalaema, ta on kõigi Elitise tütarlapsekujude apoteoos (Friar 1971: 228). Elitise luules esineb Voorus väikese poisikehaga tüdrukuna, kes on kui "piisk puhast vett vaprana kuristiku kohal" (Elitis 1968: 16). Voorus töötab terve päeva kohtades, kus maa on murest roiskunud ning inimesed teevad oma tumedaid tegusid (samas: 19). Lisaks sellele, et Kreeka on Elitise arvates Õigluse päritolumaaks ja asupaigaks, on see ka päikese kodumaa (vt Elitis 1990: 9) (arvestades seda, et Elitis samastab õiglust valgusega, on see ootuspärane). Kreeka sünonüümiks on iidvana valgus (Elitis 1980: 42). Kreeka on paik, kus "sai esmakordselt tähenduse Demokraatia", kus "oli vääriiline paik Sokratese ja Jeesuse õpetuseks" (Elitis 1987: 452).

Elitise Vahemeremaade määratlus kõige positiivse, hea ja helge päritolumaa ja asupaigana on väga sarnane Ivaski arusaama ja veendumusega Vahemeremaade (*resp.* Kreeka) tähtsusest.

Vahemeremaad kehastavad Ivaski jaoks olulisi eetilisi väärtusi. Ivaski meelisepiteedid "tõeline", "algupärane", "oluline" (tihti on need omadussõnad Ivaski kasutuses olulisemadki kui nimisõnad, mida nad iseloomustavad) ning ajaühik "olevik" esinevad tema kirjutistes enamasti ühenduses Vahemeremaade ja eriti Kreekaga.

Ivask räägib Kreeka õigest olemusest, Kreekas leidub "tõeline surematus, tõeliselt igavene olevik" (Ivask 1963: 85). Ivask vastandab "surnud" ajaloo ja kadunud minevikuga Põhjamaid Kreekaga, kus valitseb "valusalt-röömsalt oluline olevik." Ini-

mene, kes otsib "olulist" elu, leiab selle Kreekast (Ivask 1963: 83).

Ivaski sõnutsi pole "uut vaimset tasakaalu" oodata ei Pariisist, New Yorgist, Londonist, Berliinist ega Moskvast, vaid üksnes Euroopa kultuuri hällist — Vahemeremaadest, "kus Eleusises õpetati taassünni saladusi", kus "sündis [---] kunagi Mõõt ja siia ta jäigi oma algupärases täpsuses. Siin valitseb veel olulisus, mitte viimane surmaheitlus. Tasakaalustet kooskõla, mitte irve." (Ivask 1963: 83.)

Tähelepanuväärne on, et Ivask eitab Kreeka kui ühe Vahemeremaa minevikku ning rõhutab olevikku, sest toetub ju kogu Euroopa kultuur (üldlevinud seisukoha järgi) Kreeka minevikule. Ivaski jaoks sisaldub ilmselt Vahemeremaade olevikus minevik loomulikul, harmoonilisel viisil. Olevik ja minevik pole Ivaski jaoks seega ajalised mõisted, vaid pigem olemuslikud kategooriad. Ivask eristab kaht minevikku. Kadunud, "surnud" minevik märgiks otsekui ajaloo taaka, inimkonna masendavat minevikku, millest on raske vabaneda (kindlasti mõtleb Ivask siinkohal ka oma sunnitud pagulusele). Vahemeremaade minevik kannab oluliste, tõeliste väärtuste, algupärasuse ja terviklikkust taotleva mõtteviisi traditsiooni, selle mineviku kantavad väärtused on igavesed, inimkonnale eluliselt olulised. Eetilise mineviku sisaldumine olevikus, mis on Ivaski jaoks ebaetilisuse ja ängistuse võrdkuju, s.o 20. sajand, kus valitseb "viimane surmaheitlus", loob Vahemeremaades "tõelisuse", "rõõmsa oleviku".

Elitise looming ongi Ivaski arvates "ühtlasi tänapäevane ning ajatu, rahvuslik ning universaalne, isiklik ning objektiivne." (Ivask 1963: 94.)

Nii Ivaski kui Elitise üheks meelisteemaks on luule tähendus, positsioon ja olemus. Elitis määratleb luulet, suhestades seda päikese ja valgusega, Ivaski arutlused lähtuvad pigem kirjanduse positsioonist ühiskonnas.

Elitise arvates on tõeline luule alati sündinud keelest — iga keel sunnib luuletajat väljendama kindlaid asju. Elitis rõhutab, et ta on luuletaja, kes töötab vahetult oma keeles, end sellest distantseerimata (Ivask 1975b: 637).

Kreeka keelel maagilise instrumendina on päikesega kui füüsilise taevakehaga ja kui sümboliga lähedased suhted. Päike ei

sisenda mitte üksnes eluviisi, vaid on ka luuletuse põhiliseks tähendussisuks. Ta tungib luuletuse kompositsiooni, selle struktuuri ja — kasutades kaasaegset terminoloogiat — tuuma, mis moodustabki selle, mida nimetame luuletuseks (Elytis 1980: 215–216).

Luuletus ja päike on Elitise jaoks lahutamatud. Luuletus, ümbritsetuna elementidest, mis koonduvad tema raskuskeskme ümber, muutub väikeseks päikeseks. Sel teel saavutatud täiuslik kooskõla koos vastava mõttesisuga on poeedi üllaim ideaal. Hoida käte vahel päikest end põletamata, anda see tõrvikuna edasi järeltulijatele on valulik, kuid tänuväärne tegu. Ühel päeval purunevad inimesi aheldavad dogmad läbinisti valgusliku teadvuse ees, sest teadvus on saanud päikesega üheks, ja randub inimväärikuse ja vabaduse ideaalsetel kallastel (Elytis 1980: 216).

Elitise arvates peaks ideaalne luuletus olema päikesesüsteemi miniatuurkoopia — seesama totaalne rahu ning igavikulisus, seesama lakkamatu igavene liikumine oma erinevates koostisosades. Elitis käsitleb luuletuse ülesehitust suletud ühikuna, samuti nagu vaatleb selle lõplikku iseeneslikku kontsentrilist ringliikumistki alati tähendusaspektist, mida pidevalt lokaliseerib, isoleerib ja valgustab inspiratsioon. Asendamaks tulemuslikult päikest ning selle funktsiooni kujundites ja tähendustes, on vaja, et tähendus areneks katkematult ja paralleelselt koos sümboolse rütmilise ja stroofilise struktuuri transkriptsiooniga. Sümboolne rütmiline ja stroofiline struktuur on analoogne nende struktuuridega, mis lubavad inimesel mõista aega (Elitis 1987: 450). Iga luulehoovusega tunneb Elitis end valgusele lähemale jõudvat (Elitis 1987: 30).

Ivaski jaoks on luule inimese pärisosa — see on äratundmine, milleni jõuab igäiks varem või hiljem eri teed pidi (Ivask 1985: 177).

20. sajandit peab Ivask üheks suuremaks luuleajastuks üldse (Ivask 1993: 1607). Kas seetõttu, et 20. sajand on Ivaski käsituses “konfliktide ja ängistuste” ajastu (Ivask 1993: 1606), “tormiliselt destruktiiivne ajastu” (Ivask 1985: 178), luule aga avab meile “müütilise tõe sügavamad mõõtmed”, luules avaldub “poetiline algupärasus” tunduvalt selgemini kui draamas ja proosas (Ivask 1993: 1606–1607)?

Ivaski arvates võib vaielda selle üle, millest koosneb luuletus või mida mõista “poetilise” all, “kuid luule püsib regulaarses

meetrikas ja vabavärsis, suletud ja avatud vormides, hea, halva ja keskmise maitse jaoks, kõikvõimalikes mutatsioonides ja permutatsioonides.” Samal ajal kui teatril on olnud ilmselge vajadus deklareerida oma “elusust” ja romaan on pidevalt kinnitanud, et kuuldused tema surmast on enneaegsed, “luule lihtsalt on, Sapphost Elitiseni” (varjatud tsitaat Elitiselt — K. V.) (Ivask 1985: 179).

Nii Ivaski kui Elitise jaoks on luulel eriline osa inimkonna transsendentsusse juhtimisel, ehkki Elitis ei rõhuta luule žanrilisuse aspekti nagu Ivask, tema hoiak on üldistavam.

Ivask vastandab 20. sajandi inetust, fragmentaarsust (meeeline maailm) luule ilule ja terviklikkusele (ülemeeelise maailma esindaja siinpoolsuses). Ivaski hoiakut väljendab juba artikli pealkiri: “Terviklik luule lagunemisajastul” (Ivask 1993). Ivaski ideaal kehastub, nagu eespool mainitud, minevikus, mis on 20. sajandil säilinud veel peamiselt Vahemeremaades ning on kaasaegsele inimesele vahendatav luules.

Kuigi Ivask väidab Guillénile toetudes, et ei usu vastuolu teadusliku ja poeetilise maailma vahel (Ivask 1993: 1607), on see ometi üks tema elu- ja kunstikäsituse aluspõhimõtteid. Vastandamine on Ivaski meelisvõtteks.

Ka Elitis vastandab korduvalt poeetilist maailma teaduslik-tehnilise maailmaga, ent neid vastandusi kannab alati usk ja soov uuel, kõrgemal tasandil nad taas ühendada. Inimene on loonud oma vaimu abil “kohutavad tsüklotronid” ja “elektroonilised ajud”, millele Elitis vastandab Luule õitsele puhkemist lille kujul (vt Elitis 1987: 36). Samal ajal suudab inimene luua sellesama vaimu abil ka luulet, mis inimkonna hävingu- ja kaosemaailmast välja juhib. Ivask otsib harmooniat minevikust, Elitise pilk on suunatud tulevikku. Elitis ei vastanda paiku ega aegu (nagu Ivask), tehnikat ja kunsti üksteisele absoluutseina, vaid need on otsekui erinevad hoiakud, mis on alati samaaegselt inimeses olemas, ning on igapäevse enda teha, kumma ta valib. Ideaaliks oleks kahe hoiaku harmooniline koosseksisteerimine. Ivask on oma suhtumiselt fatalistlikum, passiivsem kui Elitis. Ivaski jaoks on luule/kunst eelkõige põgenemistee reaalsest kohutavast tege-likkusest, tänapäeva tehniseeritud elust kaunisse harmoonilisse (mõtte)maailma. Elitisele on (valguslik) luule eelkõige võitlus-

vahend, millega tema saab sekkuda kaasaegsesse maailma ning muuta seda paremaks.

Ivaski ja Elitise jaoks on valguse meeleline kogemus alati maagiline, müstiline.

Müstika tähendab Elitise sõnutsi kreeklase jaoks alati valgust, mis on tema jaoks absoluutne suurus (Ivask 1975b: 642). Kreeka valguseküllane loodus on Elitise jaoks tulvil "müstilisi märke", "vahendab müstilist läkitust" (Elitis 1987: 327). Luuletuse materiaalne keha, kus sõna tähendussisu on vastavuses kirjapildiga, emineerib Elitise arvates müstikat. Sama müstilisuse hoovust, mis seob Elitist Kreekaga, tunneb luuletaja iga kord lugedes mõnd õnnestunud kirjandusteost (Elitis 1987: 27).

Ka Ivask hindab puhtaid jooni luules ja proosas, müstikat "päeva valguses, meeleliselt kehastatuna, tajutavana!" (Ivask 1987: 3-4).

Elitise arvates ahvatleb täisvalguses müsteerium sära kaudu, mida nimetame Iluks. Ilu päästab igavesed põhiideed nende puhuses (Elitis 1993: 321) ning suunab meid selle tundmatu osa poole meis endis, mis saab inimest transsendeerida (Elitis 1993: 319).

Elitis unistab Ilust, kuid erinevalt sellest ilust, mida inimesed praegu hindavad, peaks see olema "võitlev Ilu" (Elitis 1987: 532), mille mõju puhastab maailma. Ilu tööriistaks on luule, mille roll ja sügavam olemus on juhtida meid transsendeeriva Ilu poole (Elitis 1993: 319).

Ilu kui teispoolset vahendav nähtus esineb Ivaskil epiteediga "oluline". Keskendusega "OLULISELE ILULE" tahaks Ivask vaadelda Soome, Kreeka, Kastiilia (Guillén on kastiillane — K. V.) ja Jaapani maastikku, ehituskunsti, tarbekunsti, luulet jne (Ivask 1987: 4).

Elitise arvates pole teatava täiuslikkuse saavutanud luule ei optimistlik ega pessimistlik. Ta ei allu igapäevaelu määratlustele. Sellises luules väljendub vaimu kolmas seisund, kus puuduvad vastandid. Selline luule "lihtsalt on". (Elitis 1987: 11; Ivask 1975b: 632.)

Luule õpetab meid lahti ütleva sellisest maailmast, mille me eest leidsime: hävingu- ja kaosemaailmast, mis on ainus tee Üles-

tõusmisele (Elitis 1987: 42–43). Luule demehhaniseerib inimese ja tema suhted asjadega (Elitis 1987: 327).

Elitis kirjutab, sest Luule algab sealt, “kus viimane sõna ei kuulu surmale”. Esmane tõde on surm. Et teada saada, milline on viimane, tuleb kirjutada/luua luulet. “Luule on ühe elu lõpp ja teise algus”, teine elu on samane esimesega, kuid “ulatub palju sügavamale, äärmise piirini, milleni suudab minna inimpsüühika, vastandite piirini, sinna, kus puutuvad kokku Päike ja Põrgu. See on lõpmatu kulgemine füüsilise valguse poole, mis on Sõna, ja Loomata Valguse poole, mis on Jumal.” (Elitis 1987: 41–42.) Luule kohuseks on vahendada surematuse hingust, jättes kõrvale dogmad (Elitis 1993: 323).

Ivask jaoks on valgus jumala ja tõe sümbol, koguni jumala kui “viimse tõe” sümbol, mille kaudu ta end distsiplineerib elus ja loomingus (Variatsioon 1987, nr 2).

Luulet ja luuletajaid ning nende missiooni kirjeldades kasutavad Elitis ja Ivask sarnaseid kujundeid.

Elitis kirjutab: “Poet peab olema helde. [---] Poesia pole pank, vaid selle vastand. [---] Luule on Uhkuse teine nägu.” Luule peab pidevalt, katkematult ja korrapäraselt osutama vastuseisu orjameelsusele, seisma leppimatuse ja sõltumatuse eest (Elitis 1987: 459). Elitise jaoks pole luule üksnes kirjalik tekst, vaid teatav eluhoiak, mis esindab ja aitab elus hoida Elitisele olulisi väärtusi. Uhkus ja Õiglus seostuvad Elitise luulekujundites tihti valguslikkuse, lüümusega (vt nt Elitis 1990: 35; Elitis 1971b: 28; Elitis 1971a: 14, 27).

Ivask leiab, et “Suur taidur peaks olema inimlik sõpruste keskus, soojuse ja inspiratsiooni allikas”. Tänapäeva autor “peab ekspansivsemaks muutuma, end heldema käega teistele jagama, oma aknad ja ukсед maailmale täiesti avama! [---] Inimene pole mingi hoiukassa, vaid purskkaev.” (Ivask 1987: 4.)

Kõrgpoesia peab sekkuma tegelikkusse ega tohi piirduda sellega, mis “parajasti on”, vaid peab püüdlema selle poole, mis “võib võimalikuks saada” (Elitis 1993: 317).

Kunstnike roll elus on alati olnud eriline — “Kõik kunstnikud: poeedid, muusikud jt on hoolimata oma erinevustest ja mõnikord just nende tõttu teinud läbi aegade vaid üht: säilitanud maailma teist dimensiooni, mis on kõigile avatud” (Elitis 1987:

172). Poeedi silm seadustab ühe teise, teistsuguse maailma olemasolu (Elitis 1987: 178). Tõeline poeet ei lasku liialdavatesse kirjeldustesse, meenutustesse. Ta muudab nähtamatu nähtavaks, mõistusliku meeltega tajutavaks, pragmaatilise ebapragmaatiliseks. Igava sõnarea asendab ta uue, sobivaga ja mitte selleks, et meenutada teada olevat, vaid selleks, et manada esile tundmatuid visioone (Elitis 1987: 176). "Näen" tähendab kunstniku jaoks "muudan teiste jaoks nähtavaks" (Elitis 1987: 599).

Töötades sõnaassotsiatsioonidega, sõnu omavahel sidudes, valgustab ja muudab luuletaja asjad elavaks. Selle tegevuse olemust ei väljenda termin "mõistmine", vaid pigem "lüüriiline energia" (Elitis 1987: 486).

Tundub, et Ivaski jaoks on kunst/luule eelkõige eneseväljendus, midagi väga isiklikku, mida küll jagatakse teistega, kuid mis jääb siiski rohkem isiklikuks tundeväljenduseks. Ivask ei püüa oma luule abil muuta maailma ja inimesi, pigem maandab oma elamispingeid. Ta vaatleb, jälgib, fikseerib. Ivaski kui luuletaja hoiak on Elitise omast passiivsem (ilmselt pakkus töö *Books Abroad*'i/*World Literature Today* juures Ivaskile piisavalt võimalusi ühiskondlikuks eneseväljenduseks). Ent talle meeldib idee kaunite asjade kujutamise abil maailma muuta, ning seda hindab ja imetleb Ivask Elitise juures.

Oma Nobeli kõnes palub Elitis sõna "selguse ja lüümuse nimel", sest need on omadused, mis määravad ruumi, kus talle on antud kasvada ja elada. Ka tundis ta neid endas vähehaaval samastuvat eneseväljenduse vajadusega (Elitis 1993: 317). Elitise ideaaliks luules on alati olnud lüümus. (Elitis 1987: 4.)

Oluline valguse koha ja tähenduse mõistmisel Elitise loomingu on Elitise selguse kontseptsioon. Elitis väidab, et taotleb selgust, ent ta ei poolda mõistuse selgust, vaid lüümust, mis võimaldaks antud asjade taga näha veel midagi muud, nende taga veel midagi jne jne. See tähendab, et looduses esinev läbipaistvus on üle kantud luulesse (Ivask 1975b: 642).

Vastandades Lääne inimesi ja kreeklasi, toob Elitis esile kaks põhiseisukohta valguse analüüsimisel. Esiteks valgus kui mõistuse selgus (valgus), mille allikaks on inimene. See hoiak vastandab inimest olevaga, lõhestab tervikut. Teiseks valgus kui looduse valgus, looduses esinev lüümus, päikesevalgus, mis

ühendab ka inimese kui looduse osa ühtsesse olemistervikusse. Elitis kuulutab enda kokkukuuluvust teise hoiakuga, Ivaski puhul seda nii üheselt väita ei saa. Ivask räägib *mõistuse valguse mõistatusest* juba oma esimesena ilmunud kogus *Tähtede tähendus* (vt Ivask 1964b: 11). Vaimuvalgus, eriti selguse tähenduses, on Ivaski jaoks otseku maailmas leiduva ilu/helguse/headuse vastuvõtukuks lüügestunud intellekt, kus ka tunnetel on oma koht.

Elitist ja Ivaskit ühendavad lihtsuse mõiste ning lihtsuse otsingud. Elitise jaoks on lihtsus seotud rohkem vormiprobleemaatikaga ega tõuse tema loomingut koondavaks elu- ja kunstifilosoofiliseks probleemiks nagu Ivaskil.

Ivaski ideaaliks elus ja kunstis on "olulise lihtsuse" printsiip. Olulist lihtsust (*essential simplicity*) defineerib Ivask kui "ülimat keskendatust sellele, mis tõepoolest loeb, klassikalist reaalsuse visiooni" (Ivask 1988: 349). "Väljajätmiskunstis" on Ivask õppinud palju jaapani kultuurist, eesti kirjanduses on olulise lihtsuse ilmutamiseks Ivaski jaoks Juhan Liiv (vt Ivask 1964a). Lihtsus tähendab Ivaski jaoks algupärasust, taandumist vaid olulisele. Ivaski luules sage tühjuse motiiv esineb enamasti toetavas ja positiivses, ülimalt rahu ja turvalisuse tähenduses (vt Ivask 1981: 17) või ootuse tähenduses kui täielik avatus (Ivask 1981: 16). Rahustumine lihtsuseks, millest Ivask unistab luuletuses "Lihtsusest" (Ivask 1964b: 57), viib transtsendentsi. Lihtsus kui ühtsus, tervikkikkus, algupärasus kuulub Ivaski jaoks kokku loomise ja looduse täiuslikkusega, sooviga pühastada argipäeva, ühendades religioosse motiivistiku argipäevasega (vt Ivask 1970: 82, 96; Ivask 1973: 89). Lihtsus on Ivaski jaoks mingis mõttes peaaegu samane Elitise lüügemõistega.

Lihtsuse probleemi on käsitlenud ka Elitis, kes leiab, et "olulise lihtsuse saavutamine on äärmiselt raske ning kunagi varem pole tehtud nii palju jõupingutusi, toomaks asju ideaalse lihtsuse tasandilt lihtsustatud teostuse tasandile." (Elitis 1987: 7–8).

Lihtsus kui vabanemine kõigest üleliigsest viib vabaduse probleemini. Elitise jaoks tähendab vabadus, tundub, jällegi vaimuvabadust, mis säilib igal juhul, kui inimene ainult ise seda tahab, ning saab tegelikkust mõjutada (Elitis 1987: 10). Inimese vaim suudab luua luulet, mis "demehtaniseerib inimese ja tema suhted asjadega" (Elitis 1987: 327), olles omamoodi "konstruktiivselt

lammutav" jõud. Elitis kirjutab, sest tahab end vabana tunda (Elitis 1987: 5).

Luuletajal on vabadus luua endale oma riik, oma vaimne kodumaa, mis Elitisel oleks ikkagi Kreeka, nagu ta mitmel pool rõhutab (vt Elitis 1987: 41). Vabadus on Ivaski jaoks keskne probleem. Ivaski puhul põimuvad vabaduse kõige erinevamad aspektid: vabadus sotsiaalses tähenduses, s.t vabadus elada oma maal ning olla vaba, selle kaotas Ivask ajaloo käigu tõttu. Asemele sai ta "piiramatu vabaduse" leida elupaik mujal maailmas. Päritolu tõttu kuulus Ivaskile vabadus valida kolme keele ja kahe rahvuse vahel. Loomingulises vabaduses on võimalik eelnimetatud vabadusepiiranguid ületada, luua endale uusi piiranguid. Vabadus kui ülim lihtsus on olulisim Ivaski luule tunnus.

Kas Ivaski vaimseks kodumaaks on Kreeka, nagu võiks arvata Kreekat (laiemalt Vahemeremaid) ülistavate kirjutiste põhjal? Kiites Vahemere lõõmavat päikest, valgust ja selgust tunnetab Ivask siiski kokkukuuluvust "vaimse, jaheda" sügisvalgusega (Ivask 1987: 16).

Elitis juures imetleb Ivask "üllast, puhast kooskõla tema uusimate kollaažide värviskaala ning tema vahemereliselt sädelevate luuletuste vahel", tema maailma terviklikkust, mis väljendub kodus, enese juures olekus ehk identsuses endaga ("... il est chez soi"). "... Elytis on kodus, oma saarte keskel, ning mitte vaid vaimus või kujutluses." "Sarnane Vahemere valguse ülistus, "Luminous Reality" toob ka Guilléni Elitise ja Chari kõrvale. "Aga Guillén erineb siiski mõlemast sellepoolest, et tema elu suurem osa möödus EKSIIILI tähe all." (Ivask 1987: 9–10.)

Eksiil on kõige valulisem ja ehk Ivaskit inimese ja kunstnikuna enim mõjutanud teema, mis seletab mõndagi ta väärtushinnangut ning määrab vahekorrad luuletaja eelistatuiimate autorite vahel ning nende tähtsuse sümbolitena Ivaski jaoks.

Elitis oleks Ivaski jaoks otsekui ideaalseisundi kehastus: Elitise identsus iseendaga, kokkukuuluvuse tunnetamine oma keele, rahva ja maaga, mille kultuur on aluseks kaasaegsele Euroopa kultuurile. Vahepeal emigratsioonis elanud Elitis naasis kodumaale, kuna vajas kirjutamiseks vahetut kontakti kodumaaga.

Peale selle, et Ivask hindab Guilléni luulet, tunneb ta kindlasti ka kokkukuuluvust Guilléni kui pagulasega. Guilléni ja Liivi luu-

Iles näeb Ivask ühisjooni (vt Ivask 1964a; 1952), ent ehk ühendab Ivaski silmis neid kaht meelisluleletajat ka teatud inimliku saatuse sarnasus — oli ju Liivgi “hulluna”, kasutades Ivaski väljendit, teatud mõttes kõrval, tõrjutud.

Arvatavasti näitab Guilléni luule Ivaskile, kuidas looming, luule kaudu luu a reaalses elus puuduvat harmooniat. Koduigatsus, nostalgia millegi tõelise järele väljendab Ivaski turvalisuse, harmoonia igatsust. Ja teisalt, kas pole Ivaski puhul tegemist olemusliku juurtetusega, Ivaskile juba päritolu ja lapsepõlve poolt kaasa antud valikuvõimalusega, vabadusega, ehk soovimatusega (suutmatusega?) end konkreetse maa/paiga/keelega jäädavalt siduda või samastada? Elitis saavutas harmoonia identsuse abil oma maa, keele, ja rahvaga, Ivaskit saadavad pidevalt kahtlused ja otsingud.

Tundub, et Ivaski vaimsust iseloomustab “igavene hingeline pagulus”, mida on Ivaski luulele omaste joontena märkinud ka kriitika (vt Lepik 1979, 1983). Ivaski eluhoiakuks näib olevat igavesti harmooniaideaali, kooskõla poole püüelda, ehk polegi päralejõudmine tema jaoks oluline?

Elitise ja Ivaski erinevat suhet harmoonia mõiste ning saavutamise teedega paistavad kinnitavat ka luuletajate kokkuvõtet oma senisest elust ja loomingust. Elitis peab oma saavutuseks, et suutis “dekodeerida oma kujuteldava riigi Seadused ning tuua ilmsiks, et see on süütuse asupaik” (ja nimelt Kreekast ning päikesest inspireeritud luule kui revolutsioonilisi jõude tulvil süütuse allika abil — K. V.). See ülestunnistus pole ülbus, vaid Elitis on valmis rääkima igäihe eest, kes tunneb samamoodi, kuid kellel pole piisavalt naiivsust, et seda tunnistada (Elitis 1987: 40–41).

Ivask leiab, et kogu tema “looming ja tegevus — luuletajana (kolmes keeles), kunstnikuna, kriitikuna, toimetajana — on olnud ühenduse, vahenduse otsing keelte ja rahvaste, minu mitme mina vahel. Sügav tung säilitada eluks vajalikku tasakaalu ning vaimset tervist.” (Ivask 1986: 3.)

Kirjandus

- Dietz, Günther 1981. Nachwort. — *Odysseus Elytis: To Axion Esti — Gepriesen Sei*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, S. 100–122
- Elitis, Odisseas 1968 = Ελύτης, Οδυσσεάς. 'Εξη και Μία Τύψεις για τον Ουρανό. Αθήνα: 'Ικαρος
- Elitis, Odisseas 1971a = Οδυσσεάς, Ελύτης. 'Ηλιος ο Πρώτος. Αθήνα: 'Ικαρος
- Elitis, Odisseas 1971b = Ελύτης, Οδυσσεάς. Ο 'Ηλιος ο Ηλιάτορας. Αθήνα: 'Ικαρος
- Elytis, Odysseus 1975. Selections from the "Open Book". — *Books Abroad*, Vol. 49, No. 4, pp. 651–657
- Elitis, Odisseas 1980 = Ελύτης, Οδυσσεάς. Το "Αξιον Εστί". Αθήνα: 'Ικαρος
- Elitis, Odisseas 1987 = Ελύτης, Οδυσσεάς. Ανοιχτά Χαρτιά. Αθήνα: 'Ικαρος
- Elitis, Odisseas 1990 = Ελύτης, Οδυσσεάς. 'Άσμα Ηρωικό και Πένθημο για τον Χαμένο Ανθυπολοχαγό της Αλβανίας. Αθήνα: 'Ικαρος
- Elitis, Odisseas 1993 = Οδυσσεάς, Ελύτης. Λόγος στην Ακαδημία της Στοκχόλμης. — Εν λευκό. Αθήνα: 'Ικαρος, σ. 316–335
- Elytis, Odysseus 1980. Conference Nobel. — *Les Prix Nobel 1979*. Stockholm: Norstedts Tryckeri, pp. 211–216
- Friar, Kimon 1971. Between the Baltic and the Mediterranean: Five Modern Poets. — *Books Abroad*, Vol. 45, No. 2, pp. 225–230
- Hilty, Hans Rudolf 1979. Nachwort von Hans Rudolf Hilty. — *Odysseas Elytis. Ausgewählte Gedichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, S. 177–191
- Ioannou, Jannis I. 1991 = Γωάννου, Γιάννης Η. Οδυσσεάς Ελύτης Απο τις Καταβολές του Υπερρεαλισμού στις Εκβολές τού Μύθου. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Ivask, Ivar 1970. *Ajaloo aiad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Ivask, Ivar 1975a. Analogies of Light: The Greek Poet Odysseus Elytis. Introduction. — *Books Abroad*, Vol. 49, No. 4, pp. 627–630
- Ivask, Ivar 1959a. Boris Pasternak: revolutsioon ja traditsioon vene kirjanduses. — *Tulimuld*, nr 1, lk 60–68
- Ivask, Ivar 1959b. Boris Pasternak: revolutsioon ja traditsioon vene kirjanduses. — *Tulimuld*, nr 2, lk 137–151
- Ivask, Ivar 1988. Contemporary Japanese Literature. Introduction. The Quest for Essential Simplicity: Japan's Vision. — *World Literature Today*, Vol. 62, No. 3, pp. 349–350

Ivar Ivask ja Odisseas Elitis

- Ivask, Ivar 1952. Hispaania luulest ja J. Guillénist. — *Tulimuld*, nr 2, lk 93–98
- Ivask, Ivar 1964a. Juhan Liiv — olulise lihtsuse luuletaja. — *Mana*, nr 4–5, lk 311–312
- Ivask, Ivar 1986. Kuidas kirjanikud kirjutavad. — *Tulimuld*, nr 3, lk 132–135
- Ivask, Ivar 1987. Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust, 1967–1987. — *Mana*, nr 56, lk 2–16
- Ivask, Ivar 1989. Odisseas Elitis oma luulest. — *Akadeemia*, nr 1, lk 82–95
- Ivask, Ivar 1975b. Odysseus Elytis on His Poetry. — *Books Abroad*, Vol. 49, No. 4, pp. 631–643
- Ivask, Ivar 1973. *Oktoober Oklahomas*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Ivask, Ivar 1985. Poetry in the Twentieth Century: The Most Durable Genre? — *World Literature Today*, Vol. 59, No. 2, pp. 177–180
- Ivask, Ivar 1993. Terviklik luule lagunemisajastul. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1605–1621
- Ivask, Ivar 1964b. *Tähtede tähendus*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Ivask, Ivar 1963. Vahemerest, Kreekast ja luulest. — *Mana*, nr 2, lk 83–94
- Ivask, Ivar 1981. *Verandaraamat*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Lepik, Kalju 1979. *Elukogu* (retsensioon). — *Teataja*, nr 10, 26. mai
- Lepik, Kalju 1983. *Verandaraamat* (retsensioon). — *Teataja*, nr 10, 14. mai
- Robinson, Christopher 1975. Elytis and French Poetry 1935–1945. — *Books Abroad*, Vol. 49, No. 4, pp. 679–648
- Variatsioonid teemal SEITSE. Ivar Ivaski näitus Stokholmi Eesti Majas. 1987. — *Teataja*, nr 2, 31. jaanuar
- Veldi, Kerttu 1994. Odisseas Elitis ja Ivar Ivask: kannatus ühise keele puudumise pärast. — *Akadeemia*, nr 5, lk 921–926
- Vitti, Mario 1983 = Βιβλιογραφία 1935–1971. Αθήνα: Ίκαρος

VÖRDLEMISEST

Jaan Kaplinski

Miks oli Juudal vaja Jeesust suudelda ja sel kombel vaenlastele ära anda? Jeesust tunti ju Jeruusalemmas laialt ja kui tema ja ta õpilased olid leitud, oleks iga teine linlane võinud näpuga näidata ja öelda, kes meestest on Jeesus. Küsisin kord Uku Masingult, mis Juuda suudluse lugu õieti tähendab, ning tema juhtis mu tähelepanu varakristlikkudel autoritel säilinud pärimusele. Toon selle siin ära Hennecke-Schneemelcheri teose *Neutestamentliche Apokryphen* järgi:

“Origenes tunneb traditsiooni, mis paistab temale väga vastuvõetav — selle järgi olevat Jeesusel kasutada väga mitmesuguseid avaldumisvormi, sest ta kohaneb iga üksiku vaatleja vastuvõtuvõimega.” (Hennecke 1959: 323.)

Selles apokrüüfses tunnistuses, samavõrd kui selles, et kirik selle hiljem kõrvale heitis, on sügavat tähendust. Kui loeme Uue Testamendi teoloogiat, jääb mulje, et Jeesus käitub nüüdsete kirjatundjatega samamoodi nagu omal ajal nendega, kes teda kohtasid. Ta varjab oma tõelist nägu ja tõelist elulugu meie eest ja igauks näeb teda teistsugusena. Igaühel meist, kes me Jeesust tõsiselt võtame, on temast oma kujutlus, oma visioon, oma hüpotees. Ja mitte igauht meist ei saa niisugune olukord päriselt rahuldada. Oluline ongi, mida me selles olukorras teeme, kuidas me käitume Jeesuse ees, kes oma tõelist nägu meie eest varjab.

Siin on kaks põhilist lähenemisviisi: me võime aktsepteerida seda, et me Jeesusest aru ei saa, võtta Jeesust arusaamatu, kummalise, müstilisena, või siis võime katsuda teda kirjeldada, määratleda, mõista mingi olemasoleva mõistete-kujutluste süsteemi sees. Vahet nende kahe suhtumise vahel illustreerib hästi logion 13 “Tooma evangeeliumist”, mis taas Hennecke-Schneemelcheri järgi tõlgituna kõlab:

Jeesus ütles oma õpilastele: “Võrrelge mind ja öelge, kelle sarnane ma olen.” Siimon Peetrus ütles talle: “Sa oled nagu õiglane ingel.”

Matteus ütles talle: "Sa oled nagu inimene, kes on tark filosoof."

Toomas ütles talle: "Õpetaja, minu suu ei luba mul üldse ütelda, kelle sarnane sa oled." Jeesus ütles talle: "Ma ei ole sinu õpetaja, sest et sa oled joonud, sa oled joobnuks saanud voolavast allikast, mille ma välja valasin." (Hennecke 1959: 206–207.)

See küsimus ja soov, et me teda võrdleksime, on ajatu, Jeesus pöördub sellega tegelikult igäihe poole, kes korrakski tema ees seisatab ja tema sõnu kuulab. Ja tema võrdlemisega tegelevad needki, kes temast ja tema sõnadest ära pöörduvad. Nemad on leidnud, et ta on nagu valeprohvet, vaimuhaige või juudi masohhist. Nendele, kes temast ära ei pöördu ja end tema õpilasteks-järgijateks peavad, on Jeesus samuti olnud väga mitmete olen-dite sarnane. Paar niisugust sarnastamist on kristluse ajaloos olnud määravad. Kõigepealt muidugi sarnastamine Messiaga — Kristusega, kelle tulekut juudid tollal ootasid. Siis sarnastamine uut Jumala seadust kuulutava inglga, täpsemini Jumala saadiku-ga (ἄγγελος). Sarnastamine õilsat eetikat kuulutava filosoofiaga. Nendele sarnastamistele on põhiliselt ehitatud tuntumad kristli-kud õpetused ja kirikud. Eks kõnele juba see, et ütleme pigem Kristus kui Jeesus, et sarnastame teda juutide Messiaga. Ja see sarnastamine on läbi põimunud teisega, mida Jeesus ise nähta-vasti kasutas ja mille eest ta kõigepealt hukati — see on tema sarnastamine Jumalaga.

Kristluse, kristliku kiriku ja kristliku mõtte ajalugu võiks vaa-delda nende ja teiste sarnastamiste ajaloona. Võime julgesti öelda, et 99% kristlastest on Jeesust ikka kellegagi sarnastanud. Võib-olla 1% on Tooma jälgedes sellest loobunud ja leidnud, et nende suu ei suuda ütelda, kes Jeesus tegelikult oli ja on. Julgen arvata, et suur osa sellest ühest protsendist kuulub nende hulka, keda me nimetame gnostikuteks ja kes olid ülejäänud üheksakümne prot-sendi esimesed ohvrid. Igatahes oli sellele ühele protsendile sõna γῠωσις kesksemaid, kui neil tuli kirjeldada oma vahekorda Jee-suse ja Jumalaga. Üheksakümnele üheksale protsendile oli sellest sõnast olulisem teine, nimelt πίστις.

See sõna on niivõrd oluline kristluse ajaloos, et temal tasub peatuda. Olulised on kõik πίστις'ele antud tähendused ja nende tähenduste muutused.

Varakristluses tähendab πίστις valdavalt seda, mis ladina *fi-des*, nimelt kõigepealt ustavust, truudust ja mitte usku, uskumist,

veendumust nagu tänapäeval; *πίστις* ja *fides* on alama ustavus ülema vastu, sõjamehe ustavus väepealiku vastu. Ja mitte vastupidi! Nii eeldab *πίστις* igal juhul hierarhiat, ülema-alama vahekorra ja distsipliini, ülema antud käskusid-keeldusid, mida alam peab kuulda võtma; *πίστις* on kiriklikult organiseeritud kristluse nurgakivi. See, et ta selleks kujunes, see, et kristlus võimsaks distsiplineeritud organisatsiooniks kujunes, tuleneb selgesti oma aja olukorrast ja vaimust.

Nagu nimetasin, on alguses Jeesuse küsimus, kellega teda võrrelda ja sarnastada. Küllap on sarnastamise vajadus üldnimilik, tollases maailmas aga valitses ühelt poolt aristofellik loogika ja teiselt poolt mazdaistlikku-mitraistlikku algupära eetilis-religioosne dualism. Aristotellus eeldas kõige defineeritavust ega sallinud määramatuid ja arusaamatuid asju. Jeesus tuli kellekski määratleda. Ja kui ta määratleti Messiaks, tähendas see automaatselt, et Jeesusest sai väepealik, Valguse jõudude juht põlises, ent kord viimase lahinguga lõppevas Valguse sõjas Pimeduse vastu. Messianism on enamasti militaristlik, eriti militaristlik oli ta aga Jeesuse aegadel nii judaismis, mida nüüd kõnekalt tunnistavad Qumrani dokumendid, kui varakristluses, mida tunnistavad dokumendid, mida võiksime paremini tunda ja mõista.

Näiteks Cyprianuse kirjad (Cyprianus 1925), kust võime lugeda:

“Kui see ilmutatu saabub, kui meie üle sähvatab Jumala valgus, saame meie, keda Jumal austab meid õigeteks pidades, sama õndsateks ja õnnelikkudeks kui saavad viletsateks õnnetuteks need, kes Jumala on hüljanud või Jumala vastu mässates teinud Kuradi tahtmist, nii et neid tuleb koos temaga kustumatus tules piinata.

See, armsad vennad, püsigu teie südames. See olgu meie sõjariistade valmistamine, see olgu päevane ja öösine mõtisklemine, et peame silmade ees ja mõttes ja meeltes ülekohtuste piinasid ning õigete tasu, vaeva, mida ta tunnistajatele lubab. Kui meid, kes me seda mõtleme ja meeles peame, tabab kiusamise päev, siis ei heitu Kristuse sõjamees, keda tema õpetuste ja manitsustega on kasvatatud, vaid on valmis krooni saama.” (Kiri LVIII, X 2; XI)

Paneme tähele väljendust “Kristuse sõjamees” (*miles Christi*). See kordub Cyprianusel alatihti ja on varakristliku kirjanduse *locus communis*. Tema jäljed viivad muidugi tagasi Mithra ja Ormuzdi sõjameeste juurde, kes samuti pidid olema valmis ot-

sustavaks võitluseks Arimanioose-Satanase mustade vägede vastu. Loomulikult oli ustavus — *πίστις*, *fides* — ka Mithra sõjamehe põhivoorus ja äraandmine, üleminek vastase leeri, Saatana vägedesse tema kõige hirmsam kuritegu. Nagu Cyprianuselgi, kelle jaoks paganajumalatele ohverdamine on Saatana teenimine: ta õde oli seda tehes Kristust pahandanud (*exacerbavit Dominum nostrum*). (Kiri XXI, II 1.)

Fides on Cyprianusel tõeline sõjamehevoorus:

“Nüüd on ees tõsisem ja metsikum lahing, milleks Kristuse sõjamehed peavad valmistuma vääradata usus (*fide incorrupta*) ja vägevas vapruses (*virtute robusta*)...” (Kiri LVIII, I 2.)

Võitluse sisu ja mõtet näitab hästi niisugune katke: “Laurentinus ja Egnatius, kes omal ajal võitlesid ilmalikkudes leerides, ent on tõsised ja vaimlised (*spiritales*) Jumala sõjamehed, kui Kristust tunnistades Saatana purustavad (*prosternunt*).” (Kiri XXXIX, III 1.)

Cyprianusele ei ole Jeesus loomulikult ingel ega filosoof, vaid väepealik. Talle ja tema mõttekaaslastele on kõik selge — kes on kellega, kes kelle vastu, kes õige, kes oma, kes vaenlane. Ja muidugi ka, kes võidab ja saab igavese õndsuse, kes kaotab ja saab igavese tulepiina, mida vaadates õigete õndsus veel suurem on.

Protestandi teoloogias (näiteks Paul Tillich) on Cyprianust peetud läänekristluses võidule pääsenud kirikuõpetuse loojaks. See õpetus, mille nurgakivi on *fides* — ustavus ja distsipliin ja ühtsus —, ei saagi olla muud kui objektivistlik. *Fides*'ele rajatud organisatsioon ei saagi eriti pöörata tähelepanu sellele, mis toimub inimese sees, tema salajasematele tunnetele, ka sellele, mida meie ajal nimetatakse usutunneteks. Usutunnetele ei saa ehitada mingit tõhusat organisatsiooni — selleks on nad liiga ebamäärased ja individuaalsed. Organisatsioon aga peab olema formaalne ja hästi organiseeritud kiriku arenemine formaalsuse, *ex opere operatu*-printsipi poole on teatud mõttes vältimatu, tuleneb sellest, et on omaks võetud üks lihtne vastus Jeesuse küsimusele, kelle sarnaseks teda peetakse ja sellest, et see vastus nõuab kristlaselt kõigepealt sõjamehevoorusi — *πίστις*'t, *fides*'t.

Nähtavasti oleme varakristlasi kõvasti üle sentimentaliseerinud. Kui räägime nende tunnetest, tasub ilmselt rääkida kõige-

pealt tunnetest, mis on omased ustavale sõjamehele, kes tunneb rahuldust kohusetäitmisest, on veendunud, et võitleb ja läheb surma õige ürituse eest. *Dulce et decorum est pro Christo mori!*

Nii võib öelda, et usk, kui nii tohib tõlkida *πίστις*'t ja *fides*'t, on varakristlasele meie mõttes pigem väline, pigem käitumise kui sisemine tundmise asi. Kas selline areng on tagakiusamistest tulnud hälbimus algsest Evangeeliumide ja Pauluse kirjade arusaamast? On väga kahtlane, kas nii saab öelda. Pauluse olulisemaid ütlemisi usu kohta “*δικχιούνη γαρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, καθὼς γεγράφται ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται*” (Rooma 1,17) (Sest Jumala õigus on ilmunud evangeeliumis usust usku, nagu on kirjutatud: aga usust jääb õige elama!) on meile väga raskesti tõlgendatav. Lähtekoht on muidugi Habakuki 2,4, kus *πίστις*'e heebrea vaste on *emōnah*, mis Ceseniuse sõnaraamatu järgi siin tähendab “*treue Festhalten an Gott u. seinem Wort*”. Seega siis mitte tingimata mentalistlik, vaid täiesti võimalikult behavioristlik termin selge judaistliku taustaga: oli ju oluline Jumala käskude täitmine, mitte see, mida selle juures just tunti. Õige võiks olla ka kahtleja, kes oma kahtluste kiuste tegi, mis tarvis. Niisiis pilt, mis oluliselt ei erine varakristlikust. Mida aga tähendab Jumala õigluse avaldumine usust usku (*ἐκ πίστεως εἰς πίστιν*), saame ainult oletada. Selle sõnapaari tagant hoovab Pauluse ekstaatilist vaimu, mis mõnegi tuttava sõna ja lause ümber tunnetas ja mõtestas, kasutades Vana Testamenti nagu keskaegne ehitaja, kes templikividest kirikuseinu ladus.

Igatahes on *πίστις* Paulusel oluline sõna, aga mujalgi on raske leida teda kasutatuna selgelt mentalistlikult. Paulus on müstik, tugevate elamuste ja visioonide inimene, ja nagu sellisel puhul tavaline, ei ole temale piir subjektiivse ja objektiivse, tunnetuse ja käitumise vahel oluline. Selle piiri kadumisele aitab kindlasti kaasa veel Pauluse arusaamine *πνεῦμα*'st, mida eesti keelde on tõlgitud õnnetult *vaim*, mida tuleks aga tõlgendada jumaliku väena, energiana, mis võib inimesse tulla ja temas toimida, muuta nii tema teadvust kui käitumist. Eesti tõlkevasteks sobiks mõnel puhul ilmselt vaimuhingus. Ja Pauluse arusaam *πνεῦμα* ja *πίστις*'e vahekorraest näib olevat see, et kui Jumal annab meile *πνεῦμα*, annab ta meile selle kaudu ühtlasi ka usu ja teeb meid õigeks. Jumala vaimuhingus, *πνεῦμα*, otsustab kõik. Kellele

Jumal seda annab, selle teeb ta tõeliselt elavaks, nagu on Jeesus, ja vabastab liha võimu alt.

Nii ei ole veenvat põhjust arvata, et Pauluse arusaam *πίστις*'est oli radikaalselt teine kui näiteks Cyprianusel. Oma-moodi kristlikud behavioristid, kui nii tohib öelda, on mõlemad. Ja psüühe, hinges-teadvuses toimuv, ei ole kummalegi iseendas oluline ega määrav. Psüühe omandab erilise väärtuse hoopis hiljem. Kristluse interioriseerumist dokumenteerib hiilgavalt näiteks Augustinus, kelle retk Jumala juurde viib ta läbi hinge (*anima*) ja mälu (*memoria*) sügavuste:

“... nii pole Sa ka vaim (*animus*) ise, sest Sa oled teadvuse Isand ja Jumal; ning see kõik muutub, Sina aga jääd muutumatuna kõige kohale ning austad mind oma asumisega minu mälus, sealtpaale kui Sind tundma õppisin.” (Augustinus 1993: X, XXV.)

Ja ülejäärmises peatükis:

“Ja vaata, Sina olid sees- ja mina väljaspool, ning seal ma Sind otsisin, sööstes inetuna nonde ilusate kallale, milled Sa oled loonud. Sina olid minuga, kuid mina ei olnud Sinuga.” (Augustinus 1993: X, XXVII.)

Kontrast Pauluse ja Cyprianusega on väga suur. Augustinusele ei ole Jumala ja inimese vahet siin küll primaarselt mitte *πίστις*, mitte *fides*, vaid *γνώσις*, *γνώσις* selle sõna kõige ülemas ja intensiivsemas tähenduses, tunnetus, kus hävivad või kaotavad tähtsuse piirid subjekti ja objekti vahel. Selles mõttes on Augustinus kahtlemata kõige gnostilisema suuna esindaja Lääne kirikus.

Augustinuse gnoosis toetub tugevasti neoplatonismile ja on sümptomaatiline, kuivõrd näiteks tema *Pihtimustes* domineerib Jumal (*Deus*) Jeesuse Kristuse üle. Augustinuse heitlused ja igatsused on keskendunud Jumalale, Jumala leidmisele. Ja kui Jeesus oleks palunud Augustinusel öelda, kelle sarnane ta tema meelest on, oleks ta kindlasti öelnud, et Jeesus on Jumala *λόγος*, tema riigi tooja maa peale. Igal juhul ei oleks ta vastanud nii, nagu vastas Toomas. Selleks oli tema filosoofiline usk maailma korrapärase, loodu harmooniasse ja ilusse liiga suur.

Kristluse ajalugu — ja mitte ainult kristluse, sest ka islamis on Jeesusele antud kindel koht ühe prohvetina — tunneb sadu või tuhandeid niisuguseid katseid vastata Jeesuse esitatud küsimusele — leida, kelle sarnane ta on. Osutasin siin ainult paarile,

sest nendel on kristluse ja terve maailma kultuuris oluline koht. Aga mida enam me eksplitsiitsetesse ja implitsiitsetesse kristoloogiatesse süveneme, seda selgemaks saab, et igäiks on Jeesust näinud ikkagi oma kultuuritaustast, temperamendist, teadmistest, uskumistest, lootustest, sümpaatiatest ja antipaatiatest lähtudes. Igäihele on Jeesus olnud erisugune. Kirik on neid Jeesuse mõistmisi püüdnud sõeluda, korraldada, ühendada ja süstematiseerida. Paljud nendest on kuulutatud ekslikkudeks, ketserlikkudeks ja osaliselt või täiesti inimsoo mälust kustutatud. Paljudes *σύμβολον*'ides, määratlustes ja väidetes on ka kokku lepitud. Kuid tihti varjab sõnaline, formaalne lepe sügavaid arusaamade lahkuminekuid. Ka seda on kristluse ajalugu näidanud.

Asi on olnud lihtne, kui *σύμβολον* on tähendanud ainult pa-rooli, märki, mis eristab omasid võõrastest, Kristuse sõjamehi Saatana sõjameestest. Nii on olnud seal, kus inimese ja Jumala vahetõrget märkis valdavalt *πίστις*, *fides*, ustavus väepealikule ja tema märkidele.

Niipea aga, kui inimesed on tahtnud saavutada personaalsemat vahetõrget Jumalaga, on lugu muutunud keerulisemaks. Palju tinti ja verd panid voolama teoloogide katsed seletada Jeesuse ja inimese, Jeesuse ja Jumala, Jumala ja inimese vahetõrget Jeesuses. Ja vaevalt suudame meie seda *praegu* teha paremini, kui suudeti Bütsantsis või Edessas poolteist aastatuhandet tagasi. Võib tunduda, et oleme mingid rahuldavad vormelid leidnud, kuid kas saame neist alati aru ja kuidas me nendest aru saame?

Kristluse organisatsioonilise ja dogmaatilise ühtsuse hävimist kurdavad taga paljud kirikud. Kindel on, et organisatsiooniliselt oli kristlus kord tõesti ühtne. Aga dogmaatiliselt? Kas ei ole see ühtsus alati olnud illusoorne? Kas ei ole selle taga alati olnud enesepett, Kreeka aristotellikust mõtlemisest sündinud veendumus, et kõike saab loogiliselt kirjeldada ning määratleda ning et kahest erinevast määratlusest ainult üks saab olla õige?

Kas ei ole niisugune aristotellik universalism kohatu seal, kus räägime kõige ülematest tõdedest? Ei kehti ju Aristotelese loogikaseadused rangelt isegi mikromaailmas — miks peaksid nad kehtima Jumalariigis?

Kas ei ole see, et kristlased on Jeesust nii erinevalt mõistnud, hoopis kristluse, kristlikkude kirikute rikkus? Kas ei ole juhtunud tegelikult midagi väga paradoksaalset? Teoloogid, püüdes Krist-

lust aina võrrelda ja kirjeldada, on annud hulga erinevaid, isegi vastukäivaid kirjeldusi. Need kirjeldused tühistavad üksteist vastastikku ja lõpptulemusena seisame Jeesuse ja tema küsimuse ees sama targalt või rumalalt kui Siimon Peetrus, Matteus ja Toomas. Oleme kaks tuhat aastat käinud Peetruse ja Matteuse, Pauluse ja Augustinuse ja paljude teiste teed, kes vastasid küsimusele jaatavalt, positiivselt. Nende vastuste kogusumma, *summa christologica*, aga osutub lõppude lõpuks negatiivseks, apofaatiliseks. Lõppude lõpuks on kõik meie tuhanded võrdlused väärt seda, mida ütles tookord Toomas paari sõnaga. Me ei ole suutnud öelda midagi muud kui seda, et meie suud ei luba meil ütelda, kelle sarnane on Jeesus.

Ma arvan, et see, et me ei ole rohkemat suutnud, ongi hea ja õige. Vaevalt oleks kristlus saanud püsida elavana ja inimestele midagi anda, kui ta oleks osanud anda lõpliku, kõiki rahuldava vastuse sellele, kes on Jeesus. Võib-olla ei tulnud Jeesus meie juurde üldse selleks, et anda meile loogilisi vastuseid, või selleks, et meie talle neid annaksime. Võib-olla tuli Jeesus selleks, et meil aegilma lõpuni oleks küsimus, millele meie taip ei oska leida vastust, probleem, mida meie oma intellektiga, usuga ja pingutusega ei suuda lahendada. Ja võib-olla, paradoksaalselt, tuleb lahendus probleemile siis, kui me loobume kõigist katsetest seda lahendada, loobume oma loogikast, intellektist, tunnetest, kultuurist, isiksusest ja saame hetkeks niisuguseks nagu vastsündinud laps, absoluutselt vabaks ja puhtaks kõigest, seisame Jeesuse küsimuse ja saladuse ette ilmalasti. Sedagi on öelnud paljud enne meid. Seda on öelnud mitmed gnostikuteks ja müstikuteks kutsutud, paljud, kes kuulusid kirikusse, ja paljud, keda kirik välja heitis, vande alla pani, hukkas.

Ma ei taha siin pidada ortodoksides peetuid paremaks ega halvemaks ketseriteks peetutest, kirikukristlasi gnostikutest või gnostikuid kirikukristlastest. Nii palju on neid, kellele peaksimme olema tänulikud. Ning ma arvan, et olenemata sellest, mida täpselt õpetas gnostikuks ja ketseriks kutsutud Valentinus, peame ka temale olema tänulikud selle eest, et koos paljude teiste, ilmselt tema koolkonnas kasutusel olnud tekstidega, on nüüd meieni jõudnud tekst nimetusega "Tooma evangeelium", kust selle loo alguses toodud logionikatke pärineb. Aga logionil on ka lõpp, mis on samuti väärt, et teda siin ära tuua:

“Ja ta [Jeesus] võttis tema [Tooma], läks eemale ja ütles talle kolm sõna. Kui Toomas kaaslaste juurde tagasi tuli, küsisid nad temalt: “Mis Jeesus sulle ütles?” Toomas vastas neile: “Kui ma ütlesin teile ühe nendest sõnadest, mis ta mulle ütles, võtaksite teie kivid ja viskaksite minu peale, aga kividest tuleks tuli välja ja põletaks teid ära.”

Tasub märkida sedagi, et hiina taoistlik-buddhistlikus müstilises traditsioonis on tavaline rõhutada inimesiksuse võrreldamatust ja määratlematust. Seda tehakse *ad nauseam* ja see kajastub ka religioossetes nimedes, näiteks hiina *Wu liang* — ei ole taolist, ei ole paarilist. Või vabamas tõlkes lihtsalt “võrratu”.

Kirjandus

- A u g u s t i n u s , Aurelius 1993. *Pihtimused*. Tallinn: Logos
C y p r i a n u s 1925 = Saint Cyprien. *Correspondance*. Tome I. Paris: Société d'édition “Les belles lettres”
H e n n e c k e , Edgar 1959. *Neutestamentliche Apokryphen*. 3., völlig neubearbeitete Auflage. Hg. von W. Schneemelcher. I Band: Evangelien. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)

JAAN KAPLINSKI (sünd. 1941) on *Akadeemias* avaldanud esseed “Bolševikud ja müstikud” (nr 12, 1990, lk 2540–2548); “Kas mul on mind?” (nr 7, 1991, lk 1536–1542); “Miks me ei näe tulevikku” (nr 9, 1991, lk 1811–1824); “Müstiline tegevusetus” (nr 5, 1993, lk 991–998); “Öö ja ilm” (nr 7, 1993, lk 1448–1451); “Zhuangzi ja Wittgenstein: Üks paralleel” (nr 1, 1994, lk 14–24); samuti eessõna J. Huizinga teose *Mängiv inimene* tõlkele “Päris ongi mängult” (nr 3, 1992, lk 643–647) ning tõlkeid.

Richard Kaljo. EKSLIBRIS

PALGASÕDURID RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES JA EESTI

Tõnu Põder

Rahvusvahelise õiguse alase kirjanduse andmetel (Uustal 1984: 331) toodud andmed väidavad, et inimkonna teadaoleva 5000-aastase ajaloo vältel on peetud umbes 15 000 sõda, seega kolm sõda iga aasta kohta. Sellest võib järeldada, et sõjaseisund on inimkonna ajaloos olnud pidev ja rahuaeg midagi lühiajalist ja ebatavalist.

Õnnetuseks pole ka meie aeg mingiks erandiks. Ei sõdita ju mitte ainult kusagil kaugel Tšetšeenias või Ruandas, vaid ka lausa Euroopa südames endise Jugoslaavia territooriumil. Nende relva-konfliktidega kaasnevad süüdistused ükskõik missuguse konfliktiosalise poolt, et teise või teiste konfliktiosaliste poolel võitlevad palgasõdurid. Ei möödu nädalatki, kui ajakirjanduses ilmub jälle uus "tõend" selle kohta, et kusagil kasutatakse palgasõdurite abi. Paraku tuleb tunnistada, et sageli on tegemist palgasõdurite kirjandusliku, mitte aga juriidilise määratlusega. Vaatleksingi järgnevalt, kuidas on kujunenud rahvusvahelises õiguses palgasõduri legaaldefiniitsioon ja mismoodi kajastub see mõne maa siseriiklikus õiguses.

Tõsisemalt kui kunagi varem said palgasõdurid rahvusvahelise tähelepanu osaliseks seoses Luanda kohtuprotsessiga¹.

¹Angoola Vabariigi justiitsministeerium kutsus 1976. a kokku komisjoni, mis koosnes 50 inimesest, kelle hulgas leidis ka juriste kogu maailmast. Komisjoni ülesandeks oli palgasõdurite tegevuse uurimine Angoola kodusõjas. Komisjon moodustas komitee, mis tegeles protsessuaalsete garantiide tagamise jälgimisega asja kohtuliku arutamise käigus. Kuueliikmeline kohus, koosseisus Angoola Vabariigi peapro-

Ehkki kohtuprotsess oli Angoola valitsuse poolt hoolikalt ette valmistatud², esitati kohtualustele süüdistus niihästi palgasõdurluses kui ka sõjakuritegude toimepanemises. Kehtinud Angoola siseriiklik õigus ega mitte ka 1976. a kehtinud rahvusvahelised kokkulepped ei andnud palgasõduri määratlust, ja nõnda kuni 1977. aastani. ÜRO Peaassamblee oli selleks ajaks vastu võtnud mitu resolutsiooni, mis kuulutasid *inter alia* palgasõdurite kasutamise rahvuslike vabastusliikumiste mahasurumisel koloniaalsõdades kuriteoks (res. 2548 (XXIV) 11. detsembrist 1969, res. 2708 (XXV) 14. detsembrist 1970 ja res. 3103 (XXVIII) 12. detsembrist 1973). 1973. a 12. detsembri ÜRO res. 3103 (XXVIII) kutsus ÜRO liikmesriike karistama palgasõdureid kui kurjategijaid (resolutsiooni punkt 5). Rahvusvahelises sõjaõiguses, nagu juba vihjatud, palgasõduri määratlus puudus.

Rahvusvahelise sõjaõiguse asjatundjad vaatlevad sõjaõigust kolmes osas:

1. tavaõigus;
2. Genfi õigus (täpsemalt humanitaarõigus);

kurör (esimees), kaks haldustöötajat, kaks sõdurit ja Angoola Naisliikumise esindaja, mõistis kolmele kohtualusele 16 aastat, kolmele kohtualusele 24 aastat ja kolmele kohtualusele 30 aastat vabadusekaotust. Nelja kohtualust, Suurbritannia ja Põhja-Iirimaa Ühendatud Kuningriigi ning Ameerika Ühendriikide kodanikku, karistati surmanuhtlusega. Hoolimata kuninganna Elizabeth II ja president Jimmy Carteri telegrammidest, milles vabandati kohtualuste tegude pärast ja paluti neile kergemat karistust, viidi kohtuotsus 10. juulil 1976 mahalaskmise läbi täide.

²Tegemist oli tüüpilise poliitilise kohtuprotsessiga. Kohtupidamine sai tugeva kriitika osaliseks, sest rikuti õiguse üldpõhimõtet *nulla crimen sine lege* (pole kuritegu, kui pole seadust). Essexi ülikooli vanemõpetaja F. J. Hampsoni artiklis (Hampson 1991: 99) tsiteeritakse 1976. a 8. juuni *Christian Science Monitor*'i, kus Angoola informatsiooni ja julgeoleku direktor (minister) teatas juba kuus päeva enne kohtuistungit algust, et igal juhul on palgasõdurid süüdi. Angoola valitsuse (mitte kohtu *T. P.*) ülesanne olevat ainult otsustada, milline karistus neile määratakse. Ja üldse polevat kohtupingis mitte need 13 meest, vaid Ameerika ja Briti imperialism. Niisugune oli siis veel kuus päeva enne asja kohtulikku arutelu Angoola valitsuse arusaam süütuse presumptsioonist.

3. Haagi õigus.

Eelmise sajandi viimasel aastal ja 1907. a vastu võetud 14 Haagi konventsiooni puudutavad täna kehtivas osas põhiliselt relvakanidajaid. Osalt reguleerivad Haagi konventsioonid ka *jus ad bellum*'it. Tahaksin rõhutada, et mõiste "Haagi õigus" on laiem ja ei piirdu ainult ülalmainitud konventsioonidega.

Genfi õigus puudutab relvastamata isikute kohtlemist ja nende käitumist. Luanda protsessi toimumise ajal ei kehtinud ühtegi *jus ad bellum*'it käsitlevat rahvusvahelist lepingut, kus oleks olnud määratletud palgasõduri mõiste ja tema kasutamise õiguslikkus. Seda ei teinud ka Genfi õigus. Olles küll veendunud, et palgasõdurite kasutamise küsimus peaks tegelikult käsitlemist leidma *jus ad bellum*-kokkulepetes, tuleb teatud põhjustel siiski vaadelda *jus in bello*-kokkulepeid³.

Põhilisteks rahvusvahelisteks kokkulepeteks, milles sisaldus *jus in bello*, olid Angoola kohtuprotsessi ajal 1949. a 12. augusti Genfi konventsioonid⁴.

Et aga II maailmasõja ajal ning selle järel arenes relvastusplahvatusliku kiirusega ja sõjapidamine sai tuge ning efektiivsust kiiresti arenevalt sidetehnikalt, on loomulik, et kohe pärast nelja Genfi konventsiooni vastuvõtmist selgus, et on hädavajalik kehtestada rohkesti lisareegleid tsiviilelanikkonna kaitseks sõjategevuse tagajärgede eest. Olemasolevad konventsioonid, välja arvatud IV konventsiooni II osa (artiklid 13–26), hõlmasid ainult

³Rahvusvahelises õiguses tähendab *jus ad bellum* õigust sõda pidada, s.t norme, mis sätestavad, kes ja milliste vahenditega võib üldse sõdida. *Jus in bello* on õigus sõjas, rahvusvahelise õiguse normid, mis reguleerivad relvakonfliktis osalejate käitumist näiteks haavatute, sõjavangide, okupeeritud alade elanike, ent ka kultuuriväärtuste jm suhtes. Tuntakse veel mõistet *jus contra bellum*, mis on õigus sõja vastu ehk rahvusvahelise õiguse normid, mis keelavad riikidel või teistel rahvusvahelise õiguse subjektidel saavutada oma poliitilisi eesmärke sõja abil.

⁴1949. a 12. augusti Genfi (I) konventsioon sõjatandril relvajõudude koosseisus olevate haavatute ja haigete olukorra parandamiseks; 1949. a 12. augusti Genfi (II) konventsioon merel relvajõudude koosseisus olevate haavatute, haigete ja merehätta sattunute olukorra parandamiseks; 1949. a 12. augusti Genfi (III) konventsioon sõjavangide kohtlemisest ja 1949. a 12. augusti Genfi (IV) konventsioon tsiviilelanike kaitsest sõja ajal.

relvakonfliktis osalevate poolte võitleva koosseisu ja nendega võrdsustatud isikute kaitset. Genfi konventsioonide vastuvõtmi-
sele järgnevat perioodi iseloomustab Rahvusvahelise Punase Risti
Komitee (ICRC)⁵ aktiivne tegevus. 1956. a kiitis Punase Risti rah-
vusvaheline konverents heaks reeglite projekti *Tsiviilelanikkonda*
ähvardavate ohtude vähendamiseks sõja ajal, mille esitas ÜRO
liikmesriikide valitsustele ICRC. 1950. aastate lõpus ei olnud aeg
veel küps Punase Risti projekti realiseerimiseks rahvusvahelise
universaalse konventsiooni vormis.

Alles 1960. aastate keskel tõusis Vietnamis, Kesk-Idas, Nigee-
rias ja mujal toimunud sõdade tagajärjel huvi relvastatud konf-
liktide õiguse vastu. Punase Risti rahvusvahelisel konverentsil
1965. aastal võeti vastu resolutsioon, mis kohustas Punase Risti
komiteed jätkama jõupingutusi rahvusvahelise humanitaarõiguse
arendamiseks (res. nr 24).

ÜRO Peaassamblee korraldatud rahvusvaheline inimõiguste
konverents 1968. a Teheranis rõhutas humanitaaralaste konvent-
sioonide olulise täiendamise vajadust. Seda soovitust toetas ka
Peaassamblee.

1969. a palus Punase Risti rahvusvaheline konverents taas,
et ICRC töötaks välja soovitusel humanitaarõiguse edasiarenda-
miseks. ICRC sai volituse valitsuste ekspertide ja muude as-
jatundjate kokkukutsumiseks, et alustada asjakohaste konsultat-
sioonidega. Nende ja hilisemate otsuste alusel õnnestus ICRC-l
kokku kutsuda kaks edukaks osutunud valitsusekspertide konve-
rentsi, mis toimusid Genfis 24. maist 12. juunini 1971. a ja 3. maist
3. juunini 1972. a. Neil konverentsidel valmistati ette kaks Genfi
konventsioonide lisaprotokoll, millest üks käsitles rahvusvahelisi
relvakonflikte ja teine siseriikliku iseloomuga relvakonflikte.

ICRC avaldas need projektid 1973. aastal. Šveitsi Föderaal-
nõukogu kutsus kokku diplomaatilise konverentsi, mis toimus nel-

⁵Rahvusvaheline Punane Rist asutati Henry Dunanti algatusel
1863. a 14 riigi konverentsil Genfis. Selle tööd juhivad Rahvusva-
helise Punase Risti Komitee (inglisekeelne lühend ICRC), mis koosneb
25 Šveitsi kodanikust, ja Rahvusvahelise Punase Risti ja Punase Pool-
kuu Seltside Liiga. Viimane loodi 1919. a Pariisis ja on kõikide riikide
Punase Risti organisatsioonide liit, mis juhib Punase Risti tegevust Va-
litsejate Nõukogu kaudu.

jas järgus aastail 1973–1977. Diplomaatilise konverentsi töö tulemusena võeti 1977. a 8. juunil Genfis 102 riigi ja 3 rahvusliku vabastusliikumise poolt konsensuse alusel vastu 1949. a 12. augusti Genfi konventsioonide 1977. a 8. juuni lisaprotokoll (I) rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitsest ja 1949. a 12. augusti Genfi konventsioonide 1977. a 8. juuni lisaprotokoll (II) siseriiklike relvakonfliktide ohvrite kaitsest⁶. Mõlemad lisaprotokollid jõustusid 7. detsembril 1978.

Meie teema seisukohalt on oluline, et PR I 47. artiklis antakse esmakordselt sõjaõiguse ajaloos palgasõduri rahvusvahelisõiguslik määratlus. Lepinguosaliste riikide suhtumist palgasõduritesse on väljendatud ainult ühe lausega: “Palgasõduril ei ole võitleja või sõjavangi õigusi.” (PR I, art. 47, p. 1.)

PR I järgi on palgasõdur igaüks, kes värvatakse spetsiaalselt kas kohapeal või välisriigis relvakonfliktis võitlemiseks. Palgasõdur on isik, kes ka tegelikult võtab osa otsesest sõjategevusest. Palgasõduri osalemine sõjategevuses on motiveeritud isikliku kasu saamise eesmärgist. Oluline palgasõduri tunnus on palk, mis peab olema kõrgem kui sama auastme ja ülesandega võitlejal teda värvanud riigi relvajõududes. Palgasõdur ei pruugi võidelda ainult rahana makstava hüvituse eest. PR I 47. artikli punkt 2 (c) peab palgasõdureiks ka neid isikuid, kes mingi muu materiaalse hüvituse eest osalevad sõjategevuses eespool nimetatud tingimustel (PR I, art. 47, p. 2 (a), (b), (c)). Palgasõdur on isik, kes ei kuulu ühegi relvakonfliktis osaleva poole kodakondsusesse ega ole relvakonfliktis osaleva poole kontrollitaval territooriumil alaliselt elav isik. Ka mis tahes relvakonfliktis osaleva poole relvajõududes kuuluv isik ja isik, kelle on saatnud sõjaväelase ametiülesannete täitmisele riik, mis ei osale relvakonfliktis, ei ole käsitatav palgasõdurina (PR I, art. 47, p. 2 (d), (e), (f)).

Nii mõnegi ekspertgrupi liikme, samuti eespool nimetatud diplomaatilisest konverentsist osavõtja arvamuse järgi ei olnud PR I 47. artikli sätted palgasõduri tunnuste määratlemiseks piisavad. Küll pidi üldise arvamuse järgi lisaprotokollis esitatud palgasõduri määratlus olema küllaldane, et eristada usulistel või muudel maailmavaatelistel põhjustel ühe konfliktipoole relvajõududes võitlevat vabatahtlikku palgasõdurist. Andmata siin PR I-le

⁶Erialakirjanduses kasutatakse lühendeid PR I ja PR II.

põhjalikku õiguslikku hinnangut, tuleb tõdeda, et mitmel põhjusel ei saa pidada 47. artiklit õnnestunuks⁷. Seda mõistsid peatselt ka ÜRO asjatundjad. 14. detsembril 1979 otsustati kaaluda vajadust visandada projekt niisuguse rahvusvahelise konventsiooni tarvis, mis seaks efektiivselt palgasõdurite tegevuse väljapoole õigust (ÜRO Peaassamblee res. nr 34/140).

Aastase töö tulemusena moodustati *ad hoc* komitee, millele tehti ülesandeks palgasõdurite värbamise, kasutamise, finantseerimise ja väljaõpetamise vastase rahvusvahelise konventsiooni projekti koostamine⁸.

34 riigi esindajatest koosnev komitee kohtus keskmiselt kord aastas. Sealjuures peeti aru 3–4 nädalat korraga. Peaassambleele esitatud ettekannetest nähtub, et tööd tehti kahes rühmas ning mõlema põhiline probleem oli: kuidas konventsioonis ammendavalt esitada tunnused, millele peab vastama palgasõdurina käsitatav isik? Vahelduva eduga kulgenud töö andis lõpuks ka tulemuse. Komitee üheksandal tegevusaastal, 4. detsembril 1989, võeti vastu ja avati allakirjutamiseks *Rahvusvaheline konventsioon palgasõdurite värbamise, kasutamise, finantseerimise ja väljaõpetamise vastu*⁹.

Käesoleva artikli raamidesse ei mahu konventsioonile õigusliku hinnangu andmine. Vastavalt konventsiooni 19. artikli 1. punktile jõustub konventsioon kolmekümnendal päeval pärast kahekümne teise ratifitseerimis- või ühinemiskirja hoiuleandmist ÜRO peasekretärile. Konventsioon oli avatud allakirjutamiseks ÜRO peakorteris New Yorkis kuni 31. detsembrini 1990. Seni on konventsioonile alla kirjutanud 16 riiki¹⁰, ratifitseerimis- või ühine-

⁷ Veelgi enam: PR I 47. artikli punkt 2 (e) annab tulevasele palgasõdurile head nõu, kuidas vältida tema võimalikku klassifitseerimist palgasõdurina. Tuleb vaid nõutada "töölepingusse" sätte, et ta võetakst teenistusse relvajõudude koosseisu näiteks mehaanikuna.

⁸ Täieliku nimetusega *Ad hoc committee on the drafting of an International convention against the recruitment, use financing and training of mercenaries* moodustati ÜRO Peaassamblee resolutsiooniga nr 35/48 4. detsembril 1980.

⁹ Vt seda autori tõlkes siinse artikli lisana.

¹⁰ Angoola 28. XII 1990, Valgevene 13. XII 1990, Kamerun 21. XII 1990, Kongo 20. VI 1990, Saksamaa 20. XII 1990, Itaalia

miskirja on ÜRO peasekretärile esitanud 7 riiki¹¹. Tuleb rõhutada, et seni viimased konventsiooniga ühinenud riigid Küpros ja Ukraina tegid seda 1993. a suvel. Konventsiooni õiguslik staatus on väljendatav ühe sõnaga: jõustumata. Põhjused, mida analüüsitakse eraldi töös, on tekitanud veendumuse, et konventsiooni jõustumine, kui see üldse toimub, võib aset leida alles kauges tulevikus. Seega ei saa mingil juhul väita, et palgasõdurlus oleks rahvusvahelistes kokkulepetes efektiivselt määratletud.

VÄLISRIIKIDE RELVAJÕUDUDES TEENIMISE KÜSIMUSED SISERIIKLIKUS ÕIGUSES

Hoolimata asjakohastele rahvusvahelistele kokkulepetele antud hinnangutest on paljud riigid juba aastaid enne PR I 47. artikli vastuvõtmist väljendanud *claris verbis* oma suhtumist kodanike ja alaliste elanike teenimisesse välisriikide relvajõududes või muudes relvastatud üksustes ilma oma kodumaa valitsuse nõusolekuta.

Tavaliselt on niisugune suhtumine kinnistatud kriminaalseadustikes, kus teenimist ilma oma valitsuse loata välisriigi relvaüksustes või tegutsemist vabatahtlikuna või palgasõdurina mis tahes muudes vormides peetakse kuriteoks ja selle eest võidakse karistada, nagu hiljem nähtub, mitme aasta pikkuse vabaduskaotusega.

Austria kriminaalkodeksi 279. artikli paragrahv 1 näeb ette kuni kolmeaastase vabaduskaotusliku karistuse igapähele, kes asutab relvastatud ühenduse ilma seadusliku aluseta või kes juhib sellist ühendust või toetab selle liikmeskonda või siis värbab või õpetab lahingutegevuseks välja või kes soodustab sellise ühenduse tegevust relvade ja muu sõjamoona, transpordiga, organiseerib sidet või aitab rahaliselt, sõltumata sellest, kas niisugune tegevus

05. II 1990, Malediivid 17. VII 1990, Maroko 03. X 1990, Nigeeria 04. IV 1990, Poola 28. XII 1990, Rumeenia 17. XII 1990, Surinam 27. II 1990, Ukraina 21. IX 1990, Uruguai 20. XI 1990, Jugoslaavia 12. XII 1990 ja Zair 20. III 1990.

¹¹Barbados 10. VII 1992, Küpros 08. VII 1993, Malediivid 11. IX 1991, Seišellid 12. III 1990, Surinam 10. VIII 1990, Togo 25. II 1991 ja Ukraina 13. IX 1993.

on suunatud Austria või mõne kolmanda riigi vastu. Sama koodeksi 320. artikli paragrahv 2 järgi paneb kuriteo toime igaüks, kes värbab vabatahtlikke kas sõja või mis tahes muu relvakonflikti tarvis (*United...* 1991: 14).

Austraalia 1978. a kriminaalseaduse 6. punkti 3. lõige määratleb sekkumist sõjategevusesse välisriigis kui kuritegu, mis võib seisneda alljärgnevas:

(a) valitsuse kukutamine jõu või vägivalla abil;

(b) sekkumine sõjategevusesse;

(c) elanike pidev hirmu all hoidmine surma või füüsilise vägivalla ähvardusel või jõu ja vägivalla rakendamise abil;

(d) mõne ametiisiku tapmine või temale vigastuste tekitamine;

(e) valitsuse vara seadusevastane hävitamine või rikkumine.

Sama seaduse 7. punkt keelab ettevalmistused välisriikidesse sissetungimiseks eesmärgiga asuda seal sõjategevusse.

Seadust rakendatakse juhtudel, kui oletatav kurjategija:

(a) on Austraalia kodanik;

(b) elab alaliselt Austraalias;

(c) on olnud Austraalias mis tahes aja vältel kuriteo toimepanemisele eelnenud ühe aasta jooksul eesmärgil, mis on seotud antud kuriteoga (*United...* 1991: 18).

Türgi kriminaalkoodeksi 128. artikli paragrahv 1 sätestab järgmist:

Igaüht, kes värbab teenistusse sõdureid ja relvastab neid välisriigi või isiklikes huvides ilma valitsuse nõusolekuta riigi territooriumil, karistatakse kolme- kuni kuueaastase vabadusekaotusega eriti range režiimiga vanglas (*United...* 1991: 20).

Liechtensteini riigikaitseaduse 15. artikkel sätestab, et igaüht, kes Liechtensteini kodanikuna astub mõne riigi relvajõudude teenistusse oma maa valitsuse nõusolekuta, karistatakse kuni kolmeaastase vanglakaristusega (*United...* 1991: 9).

Soome kriminaalseaduse 12. peatüki § 1 järgi käsitletakse kuriteona seda, kui Soome kodanik laseb end värvata niisuguse riigi relvajõududesse, mis on Soomega vaenujalal. Kriminaalseaduse 16. peatüki § 22 keelab selgesõnaliselt Soomes igasuguse värbamise mis tahes välisriigi sõjaväkke ja näeb selle eest ette kuni üheaastase vanglakaristuse või rahatrahvi.

Miks siis keelatakse oma kodanike ja alaliste elanike teenimine või muul viisil tegutsemine välisriigi relvajõududes või mässava riigiosa relvastatud üksustes?

Praegu kehtivad rahvusvahelised kokkulepped riikidele niisugust kohustust ju ei esita. Ainuke kehtiv rahvusvaheline leping, mis käsitleb riigi vastutuse küsimust antud valdkonnas, on Haagi V konventsioon 1907. a 18. oktoobrist¹². Selle 4. artikkel esitab küll järgmise nõude:

Sõdijaid vägesid ei või formeerida, ega rekruteerimise büroosid avada erapooletu riigi territooriumil sõjapidaja kasuks.

Samas täpsustab 6. artikkel:

Erapooletu riigi vastutus ei ole tekkinud aina fakti läbi, et isikud lähevad ta territooriumi piirilt üle isoleeritult ühe sõjapidaja teenistusse astumise sihiga.

Vastus oleks seega, et niihästi välis- kui ka sisepoliitilistel kaalutlustel.

Välispoliitilised põhjused, miks oma kodanikku või alalisi elanikke ei taheta näha ilma valitsuse loata mujal sõdimas, oleksid *inter alia* järgmised:

1. Kartus saada süüdistatud ühe või teise relvakonfliktis osaleva poole sõjalises toetamises. Niisuguse süüdistuse võib esitada mõni teine konfliktis osalev riik, samuti rahvusvaheline üldsus.

2. Siseriikliku relvakonflikti puhul võimalus saada rahvusvahelise üldsuse või ühe konfliktiosalise poolt süüdistatud teise riigi siseasjadesse sekkumises oma reservväelaste kaudu ühe sõdiva poole toetamise teel.

Muidugi võiks iga riik, kellele need süüdistused võidaks faktide ilmsikstulekul esitada, tõrjuda need tagasi väitega, mis põhineb Haagi V konventsiooni 6. artiklil. On ju selge, et ükski riik ei ole võimeline valvama oma kodanike või alaliste elanike tegevuse üle välismaal. Sellest hoolimata kahjustaks antud süüdistuste esitamise võimalus riigi head mainet. Võimalikud oleksid ka provokatsioonid süüdistaja riigi poolt niisuguse riigi vastu.

¹²Konventsioon erapooletute riikide ja isikute õiguste ja kohustuste kohta sõja korral. Konventsiooni pealkiri ja tekstis leiduvad tsitaadid on toodud Ants Piibu tõlkes (Piip 1927: 269).

Sisepoliitilised põhjused on veelgi olulisemad. Ajaloost on teada, et isegi sõjas võidu saavutanud poole jaoks ei lõpe sõda ainuüksi vaenlase alistamise ning rahulepingu jõustumisega. Alati jääb terve rida probleeme, mõned nendest aastakümneteks. Üks sõjategevuse tagajärg on see, et paljud endised sõdalased, ka niisugused, kes on pärjatud au, kuulsuse ja lahinguordenitega, ei oska elada rahutingimustes. Eriti just pikema sõja veteranidel on mõnikord tulistamine, lõhkekehade panek, ründamine, mis tahes objekti hõivamine, koormaveokite ülelöömine, isegi inimese tapmine külmrelvaga saanud elustiiliks. Seda enam et aastaid peeti niisugust tegevust kangelasteoks. Ilmekaks näiteks on II maailmasõjast osa võtnud ja hiljem demobiliseeritud marssal Rokossovski väeosade mehed. Neid tunti ja kardeti eriti Leningradis ja Moskvast veel aastaid peale sõja lõppemist nende poolt toime pandud julmade isiku- ja varavastaste kuritegude tõttu. Paljud nendest inimestest ei suutnud elu lõpuni harjuda mõttega, et sõda on lõppenud ja elatise teenimiseks tuleb tööd teha. Rokossovski meeste puhul võime praegu öelda, et nad on toime pannud palju kuritegusid, ning tänased sõdalased, eriti palgasõdurid, on oma "lepinguliselt töölt" kodumaale naasnutena potentsiaalsed kurjategijad. Erialase tööta jäänud mis tahes rahvusest sõjameeste probleem võib ka Eestis kaasa tuua aimamatuid tagajärgi.

Üks võimalikke arenguteid oleks järgmine:

Eestis elab tublisti üle saja tuhande inimese, kes on saanud hea sõjaväelise ettevalmistuse kas N. Liidu relvajõududes või Eesti Vabariigi kaitseväes. Nendest kümnendik on vaieldamatult niisuguse ettevalmistusega, et nende teenetest tunneks rõõmu iga riik või mässav riigiosa, kus käib praegusel hetkel sõda. Edasi, kui sellest kümnendikust omakorda üks kümnendik tegelikult värvataksegi palgasõduriks, siis niisuguseid inimesi, potentsiaalseid Eestist pärit palgasõdureid, oleks autori arvates 1000–1200. Oletame ka, et 700–800 neist pääseks eluga "lepinguliselt töölt" koju tagasi. Tuleb märkida, et palgasõdurite töötasu ei ole sugugi nii kõrge, kui kiputakse arvama¹³. Seega oleks endine palgasõdur varsti taas rahata ja vaevalt haaraks ta nüüd tööpakkumiskuuultuste järele, pigem läheks ta hankima elatist ebaseaduslikul teel.

¹³Andmed autori vestlustest Eesti ja mitme välisriigi kõrgemate sõjaväelastega.

Võib arvata, et raha eest sõjategevuses osalenu ei austaks võõra vara hõivamisel inimelugi.

Kui nn juhuslikud kuritegude toimepanijad tavaliselt kunagi ikka vahele jäävad, s.t kuriteod avastatakse, siis kogu maailmas on tõsiseks katsumuseks endiste sõjaväelaste, eriti aga sõjategevuses osalenute sooritatud kuritegude avastamine, sest need on toime pandud isiku või isikute grupi poolt, kellel on niihästi praktiline kogemus kui eriettevalmistus:

1. taktikaliseks luureks;
2. olukordade hindamiseks;
3. orienteerumiseks igasugusel maastikul;
4. külm- ja tulirelvade valikuks ja kasutamiseks;
5. lõhkeseadeldiste paigaldamiseks;
6. igasuguste objektide ründamiseks;
7. igasuguse ettevalmistusega isikute ründamiseks;
8. sündmuskohalt põgenemiseks või lihtsalt ohutuks lahkumiseks jälgi ja asitõendeid jätmata.

Endiste sõjaväelaste iseloomulikuks tunnuseks on ka allumine distsipliinile. Kui niisuguste meeste grupp enne kuriteo toimepanemist mõne plaani koostab, siis võib kindel olla, et seda ka järgitakse. Sõjaväelise ettevalmistusega inimestele, eriti aga nendele, kellel lahingukogemus, on omane kasarmutes ja kaevikutes õpitud oskus kannatlikult ära oodata õiget aega tegutsemise alustamiseks.

Muidugi võib vastu vaielda ja väita, et enamik lahinguis osalenud isikuid on sõdinud oma aadete eest ja vaevalt nad rahu ajal kuritegelikule teele kalduvad. Küllap see nii ongi, samas piisab, kui sõjas käinud meestest ka ainult sadakond demobiliseeritud kuritegusid toime panema hakkab. Sellestki oleks küllalt, et näiteks Eesti-suuruses riigis märgatavaid pingeid tekitada. Analüüsides ettepanekuid, mida on korrakaitseorganite esindajad erinevatel tasanditel viimasel ajal kehtiva kriminaalkoodeksi täiendamiseks teinud¹⁴, selgub, et ka korrakaitseorganid ei mõista päriselt ühiskonnas toimivaid põhjuslikke seoseid. Teadaolevatel andmetel ei ole tehtud ettepanekuid selleks, et Eesti kriminaalkoodeks käsitleks

¹⁴Näiteks Riigi Kaitsepolitsei ameti kiri siseministrile 16. XII 1994.

palgasõdurlust või ilma valitsuse loata välisriigi mis tahes relvastatud organisatsiooni kuulumist kuriteona.

Küll aga puudutatakse välismaal teenimise küsimust 19. jaanuaril 1995 vastu võetud *Kodakondsuse seaduses*, mis hakkab kehtima 1. aprillil 1995. Seaduse (RT I 1995. 12.122.) paragrahv 28, mis toob ära Eesti kodakondsuse äravõtmise alused, sätestab järgmist:

(1) Eesti kodakondsus võetakse ära vabariigi valitsuse korraldusega isikult kes on:

1) astunud Eesti kodanikuna välisriigi riigi- või sõjaväeteenistusse vabariigi valitsuse loata;

2) astunud välisriigi luure- või julgeolekuteenistusse või relvi valdavasse ja sõjaväeliselt korraldatud või sõjalisi harjutusi harrastavasse välisriigi organisatsiooni.

Sama paragrahvi kolmas lõige täpsustab:

(3) Käesoleva paragrahvi 1. lõige ei laiene isikutele, kes on omandanud Eesti kodakondsuse sünniga.

Paraku on see ainukene seadus, mis käsitleb Eesti Vabariigi kodanike teenimist välisriigi relvajõududes või relvastatud organisatsioonides. Ei saa aga sugugi välistada, et seaduse § 28 tunnistatakse kas õiguskantsleri või kellegi teise initsiatiivil Riigikohtu poolt vähemalt Põhiseaduse 12. paragrahviga vastuolus olevaks. Tundub, et Eesti Vabariigi kodanike kahte liiki jaotamist, mis saab alguse Põhiseaduse § 8 kolmanda lausega —

Kellelki ei tohi võtta sünniga omandatud Eesti Vabariigi kodakondsust. —

on *Kodakondsuse seaduses* veelgi edasi arendatud. Kui eeldada, et nii Põhiseaduse kui ka *Kodakondsuse seaduse* täht ja vaim peaksid säilitama eestluse olemasolu, siis tahaks küll meelde tuletada, et ka kümned tuhanded päritolult eestlased pole kodanikuks saanud või saamas mitte sünniga, vaid naturalisatsiooni korras. Seetõttu on raskesti mõistetav, miks ühtesid kodanikke, s.h ka eestlasi, karistatakse valitsuse otsusega ühe ja sama delikti eest teistest erinevalt.

Et võib eeldada, et deliktid, mille eest võidakse kodakondsus ära võtta, ei leia niipea sätestamist kriminaalkoodeksis ega mitte ka haldusõigusrikkumiste seadustikus, siis võib tekkida olukord, kus sama teo eest ühtesid (ka eestlastest) Eesti kodanikke karista-

takse, teisi — neid, kes kodakondsuse sünniga omandanud — aga mitte. Tekib ka küsimus alalistest elanikest, kes pole kodanikud. Kas nemad siis võivad käia vabalt kusagil välisriigis sõdimise või sõjaväe nõustamisega või muul viisil raha teenimas? Praegu puuduvad igasugused õigusnormid, mis seda kuidagi piiraksid.

Mõned aastad tagasi avanes mul võimalus mõne ettepaneku esitamiseks osaleda kriminaalkoodeksi täiendamises¹⁵, sellest julgustatuna teeksin siinkohal ettepaneku kõigile pädevatele ametiisikutele täiendada kriminaalkoodeksit sätetega, mis näeksid ette sanktsioonid:

1) nii palgasõdurite kui ka vabatahtlike värbamise eest Eesti territooriumil;

2) palgasõdurite finantseerimise eest Eestis registreeritud juuriidiliste, samuti füüsiliste isikute poolt;

3) palgasõdurina mis tahes riigis toimivas relvakonfliktis tegetsemise eest;

4) vabatahtlikuna ilma Eesti Vabariigi valitsuse loata mis tahes relvakonfliktis tegetsemise eest.

Ettepanekud Riigikogule, milliseid täiendusi ja missuguses redaktsioonis kriminaalkoodeksisse teha tuleks, peaksid loomulikult tegema kriminaalõiguse asjatundjad, keda Eestis leidub küllaldaselt.

Rahvusvahelise õiguse uurijana arvan, et palgasõdurite väljaõpetamise eest võiks sisaldada sanktsiooni kas kriminaalkoodeksi või haldusõigusrikkumiste seadustik. Siin tuleks otsustada, kas võtta vastutusele ainult niisuguse väljaõppe organisaatoreid (kriminaalkoodeksis) või ka instruktoreid ja näiteks keeleõpetajaid, kes palgasõdureid teadlikult ette on valmistanud (haldusõigusrikkumiste seadustikus).

Kui sügavama analüüsi tulemusena selgub, et seadusandjat ei rahulda palgasõduri määratlus PR I 47. artiklis (meenutan siinkohal, et Eesti on selle lisaprotokolliga ühinenud), siis võiks kaaluda veel jõustumata palgasõdurite konventsioonis antud palgasõduri tunnuste kasutuselevõttu. Kui ka see variant seadusandjat ei ra-

¹⁵ Autori ettepanekuid sõjavägede halva kohtlemise eest ette nähtud sanktsioonide ja muude rahvusvahelise õiguse küsimuste kohta ka arvestati.

hulda, siis ei pruugi esialgu kriminaalkoodeksisse mõistet "palgasõdur" tuua. Piisab, kui nimetatud riikide kriminaalseaduste eeskujul nähakse ette sanktsioonid ilma Eesti Vabariigi valitsuse loata välisriigi relvajõududes või muudes relvastatud organisatsioonides teenivatele kodanikele ja alalistele elanikele. Seda muidugi juhul, kui mõni teine riik neid vastavalt riikidevahelistele lepingutele või ühekordsetele kokkulepetele vastutusele ei võta. Ei näe mõjuvat põhjust, miks kristliku ajaarvamise teise aastatuhande lõppedes peaksid Eesti riigi kodanikud või elanikud maailma konfliktikolletes isetegevuse korras veelgi õli tulle lisama.

Ceterum censeo: et kõik sõjad, mis ainuüksi meie kontinendil hetkel käivad, ei näi niipea lõppevat, siis oleks hea, kui ülaltoodud ettepanekud peale hoolikat läbikaalumist peatselt ka seaduse jõu saaksid. Veel enne, kui niisuguste seadusesätete puudumine Eesti riigis ja riigile tõsisid probleeme jõuab tekitada.

TERMINOLOOGIAST, KEELEST JA TÖLKIMISEST

Eelnenu kirjapanekut raskendas mõnevõrra rahvusvahelise õiguse, sealhulgas humanitaarõiguse alase eestikeelse ametliku ja samal ajal kindlalt juurdunud terminoloogia puudumine. Asja tegi keerulisemaks seegi, et emakeelseid mahukamaid rahvusvahelise õiguse alaseid uurimusi või õpikuid kirjutanud Eesti rahvusvahelise õiguse isad Ants Piip (1884–1942), Artur Taska (1912–1994) ja Abner Uustal (1915–1985) kasutavad mõnikord sama asja, tegevuse või nähtuse kirjeldamisel erinevaid termineid.

Sellel ilmingul on oma loogika, sest rahvusvahelise õiguse alasel oskuskeeel ja rahvusvahelisele õigusele omastel väljendusviisidel ja oskussõnavara arengul on kahtlemata seos riigi tekkega. Niisuguse riigi tekkimisega, kus riigikeeleks sai eesti keel.

Tuleb arvestada, et juurarahidust hakati Tartu ülikoolis eestikeelsena andma täies ulatuses alles tosin aastat peale Eesti riigi väljakuulutamist. Kogu Euroopas kuulsad Tartu (Jurjevi) ülikooli professorid Carl Bergbohm (1849–1927)¹⁶ ja Vladimir Grabar (1860–1956) kirjutasid oma tööd kas saksa või vene keeles. Ka

¹⁶Autor peab märkimisväärseks Carl Bergbohmi teost *Die Bewaffnete Neutralität 1780–1783: Eine Entwicklungsphase des Völkerrechts im Seekriege* (Berlin, 1884).

maailmakuulus eestlane, Peterburi ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Friedrich von Martens (1845–1909) ei avaldanud ühtki tööd emakeeles.

Seetõttu tuli Ants Piibul, Tartu ülikooli esimesel (ja seni ka viimasel) eestlasest rahvusvahelise õiguse professoril, igapäevases juurapedagoogi- ja poliitikutöös hakata valima, eelistama või lausa ise looma rahvusvahelise õiguse alaseid oskussõnu. Nii näiteks termini “rahvusvaheline õigus” tarvituselevõtmisest kirjutab Piip (1936: 7):

Eestis on “rahvusvaheline õigus” otsene tõlge vene keele kaudu, kusjuures sõna “rahvus” on võetud juriidilises mõttes. Minul oli alguses kavatsus tarvitusele võtta nimetust rahvastevaheline õigus või rahvaste õigus, kuid ma ei teinud seda kolmel põhjusel:

- 1) “rahvusvaheline õigus” oli meil üldkeeles pääsenud tarvitusele,
- 2) ta oli ametlikult ülikooli õppeainete kirjas,
- 3) “rahvas” vastab pigemini mõistele “faktilised elanikud”, kuna sõna “rahvus” on sõnale “*la nation*” ligem kui “riigirahvas” ja “kodanikud”.

Varasemat Piibu õpikut (Piip 1927) iseloomustab võrreldes hilisemaga suurem hulk võõrsõnu. Samas on aga 1936. aastal ilmunud õpikus parandatud või vahetatud ka mõned 1927. a õpiku eestikeelsed terminid.

Nii kasutab Piip esimeses õpikus sünonüümina termineid **rannameri**, **rannavesi**, **rannavöö** ja **territoriaalveed** (Piip 1927, II, 1, § 6). 1936. a raamatus kirjutab Piip (1936: 176):

Erilist tähtsust evib territoriaalmeri, mida varemini nimetati rannaveeks e. rannamereks [---]

Mõned oskussõnad leiavad Piibul kasutamist paralleelselt ühendatuna sõnaga **ehk**. Mõlemas õpikus toob ta **erapooletu** ja **neutraalne** koos, andmata kummalegi oskussõnale eelistust (Piip 1927, IV, 1, § 1; Piip 1936, III, 1, § 71).

Abner Uustali õpikus on juba kindlalt kasutusel **territoriaalmeri** ja **neutraliteet** (Uustal 1984, X, § 3 ja XIV, § 13).

Juba eeltoodud näidete alusel võime järeldada, et oskuskeele, eriti tema eriliigi seaduskeele arendamine võtab ühes noores riigis aega, mistõttu tuleb pidada loomulikuks, et ka humanitaar- ja sõjaõiguse alase seaduskeele arenemisel on mitu etappi ja ka-

sutatavaid oskussõnu võidakse riigikeelse terminoloogia esialgsel puudumisel hiljem asendada täpsemate või mugavamate terminitega.

Autori arvates peaks õigusosalases õppe- ja teaduskirjanduses kasutama termineid, mis kirjeldavad õigusega seotud asju, tegevust või nähtusi vastavalt nende määratlusele kas seadustes ja nendest alamal seisvates õigustloovates aktides või siis rahvusvaheliste kokkulepete eestikeelsetes tekstides.

Seejuures tuleb täielikult nõustuda keeleteadlase Rein Kulli mõttega:

Nagu oskuskeel üldse, nii peab ka seaduste keel olema võimalikult ühemõtteline ja sisuselge, samal ajal aga mitte liialt keerukas, vaid üldjoontes arusaadav mitte ainult juristidele, vaid ka laiemale üldsusele (Kull 1995: 20).

Eraldi probleemina lisandub rahvusvaheliste kokkulepete tõlkimine eesti keelde, seda enam et Eesti poliitikale on iseloomulik rahvusvahelise maine nimel rikkuda siseriiklikku õigust. Nii ühineti mõne rahvusvahelise organisatsiooni meeleheaks rahvusvaheliste universaalsete kokkulepetega, mida pole tänaseni riigikeelde tõlgitud. Autor on ka varem niisugust lepingutega ühinemise poliitikat kritiseerinud esinedes seminaridel, konverentsidel ja ajakirjanduses (vt Pöder 1991a ja 1991b). Paraku seni tulutult.

1949. AASTA 12. AUGUSTI GENFI KONVENTSIOONIDEST

1949. a 12. augusti nelja Genfi konventsiooni ja lisaprotokollidega ühinemise otsuse¹⁷ tegemiseks piisas Ülemnõukogule ainult konventsioonide pealkirjade tõlkimisest. Antud konventsioonide ja lisaprotokollide ametlikud (ka mitteametlikud) tõlked puuduvad, nagu eespool märgitud, ikka veel.

Teeb muret, et isegi konventsioonide pealkirjad on *Riigi Teatajas* tõlgitud kohmakasse eesti keelde või vääralt. Tuleb märkida,

¹⁷*Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti Vabariigi ühinemisest Rahvusvahelise Punase Risti ja Punase Poolkuu Seltside Liiga konventsioonide ja lisaprotokollidega* (RT 1992, 34, 447); edaspidi "otsus".

et üksnes võõrkeele tundmisest on isegi pealkirjade tõlkimisel vähe kasu.

Genfi I konventsiooni pealkiri on tõlgitud otsuses 1949. a. 12. augusti Genfi konventsioon sõjaväljal relvajõudude koosseisus olevate haavatute ja haigete olukorra parandamise kohta.

Esiteks on autori arvates pealkirjas problemaatiline termin "sõjaväljal". Teame, et terminiga "sõja piirkond" tähistatakse rahvusvahelises õiguses sõdivate riikide territooriumi ja õhuruumi nende riikide territooriumi kohal, samuti ulgumerd ja selle kohal olevat õhuruumi. See tähendab ruumi, kus sõjategevus võiks potentsiaalselt aset leida¹⁸.

Sõjategevuse tegelikku piirkonda on Hugo Grotiusest saadik tähistatud ladinakeelse terminiga *theatrum*¹⁹. Ants Piip kasutab oma õpikus terminit "sõjapiirkond" (Piip 1936: § 63) ega erista otsese vaenutegevuse ruumi.

Sama terminit kasutab ka Artur Taska, kes aga pakub sealjuures eraldi mõistet "operatsiooni piirkond" (Taska 1977: § 106), mis on tema järgi tegeliku lahingutegevuse koht.

Sobivaima eestikeelse vaste ladina *theatrum*'ile annab minu arvates Abner Uustal. Tema kasutab väljendit "sõjatander" (Uustal 1984, XIV, § 5). Eesti keeles kasutatakse nimetavas käändes ka sõnakuju "sõjatanner". Vaatamata sellele, et algselt tähendas "tanner" maad, kus võitlus käib, sobiks see termin paremini kui Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsuses nimetatud "sõjaväli". Minupoolse eelistuse põhjuseks on ka asjaolu, et "tandrit" on palju kasutatud eestikeelses mittejuriidilises kirjanduses.

Teiseks arvan, et ingliskeelne²⁰ "for the amelioration" konventsiooni ametlikus pealkirjas *Convention (I) for the Amelioration of the Condition of Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Signed at Geneva, 12. August 1949* oleks otsuses oleva "parandamise kohta" asemel sobivam tõlkida "parandamiseks".

¹⁸Mõnikord laieneb sõjategevus ka neutraalse riigi territooriumile või õhuruumi, kui see riik ei suuda relvakonfliktis osalejate relvajõudude eest oma territooriumi või õhuruumi kaitsta.

¹⁹Piip 1927 annab leheküljel 157 ekslikult kreeka *theatron*'ist ladina keelde tuletatud *theatrum*'i asemel *teatrum*. Ilmselt on see trükiviga.

²⁰Siin vaadeldavate Genfi konventsioonide autentsed tekstid on inglise ja prantsuse keeles.

Ma teeksin ettepaneku tõlkida pealkiri: *1949. a. 12. augusti Genfi (I) konventsioon sõjatandril relvajõudude koosseisus olevate haavatute ja haigete olukorra parandamiseks.*

Otsuses on ingliskeelsest *Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Signed at Geneva, 12. August 1949* saanud eestikeelne *1949. a. 12. augusti Genfi konventsioon merel mereväe koosseisus olevate haavatute, haigete ja merehätta sattunute olukorra parandamise kohta, mis on sisuliselt vale.*

Tundub, et "*armed forces at sea*" tõlgiti "mereväe", kuigi tõlkija kasutab õigesti pealkirjas eespool ka sõna "merel"²¹. Eestikeelse pealkirja tõlke alusel võiks arvata, et konventsioonist tulenevaid hüvesid võiksid nautida ainult sõdivate poolte mereväe koosseisu kuuluvad haiged, haavatud või merehädalised. Tegelikult peavad lepinguosalised riigid silmas kõiki isikud, kes kuuluvad sõdivate poolte relvajõududesse, kelle ammendav loetelu on toodud konventsiooni artiklis 1349 (vt art. 13 käesoleva töö lõpus autori tõlkes) ja kes pooltevahelises relvakonfliktis mis tahes põhjustel:

- 1) on sattunud merehätta,
- 2) on merel haigetena või haavatutena.

Selles võime veenduda, kui tutvume artikliga 4, mis sätestab täiendavalt, et mere- ja maavägede vahelise vaenutegevuse korral laienevad konventsiooni sätted ainult neile relvajõudude liikmetele, kes asuvad mõne aluse pardal või merehädalisena vees. Artikkel 4 põhjal muutuvad kaldale jõudnud relvajõudude liikmed otsekohe Genfi I konventsiooni subjektideks.

Eeltoodut arvestades sobiks Genfi II konventsiooni eestikeelseks pealkirjaks: *1949. a. 12. augusti Genfi (II) konventsioon merel relvajõudude koosseisus olevate haavatute, haigete ja merehätta sattunute olukorra parandamiseks.*

Otsus nimetab kolmandat Genfi konventsiooni *1949. a. 12. augusti Genfi konventsioon sõjavangide kohtlemise kohta, mille autentne pealkiri on Convention (III) Relative to the Treatment of Prisoners of War. Signed at Geneva, 12. August 1949.* Ehkki

²¹Konventsiooni ingliskeelses tekstis tähistatakse meresõjavõidusid ehk mereväge sõnaühendiga "*naval forces*".

otsuses tõlgitu pole grammatiliselt vale, oleks lihtsam ja mugavam öelda: 1949. a. 12. augusti Genfi (III) konventsioon sõjavangide kohtlemisest.

Sama loogika alusel võiks otsuse 1949. a. 12. augusti Genfi konventsioon tsiviilelanike sõja ajal kaitsmise kohta autentne pealkiri *Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Signed at Geneva, 12. August 1949* olla eesti keeles 1949. a. 12. augusti Genfi (IV) konventsioon tsiviilelanike kaitses sõja ajal.

GENFI KONVENTSIOONIDE 1977. A 8. JUUNI LISAPROTOKOLLIDEST

Vaadeldav otsus ei sisalda 1977. a lisaprotokollide täielikke ametlikke pealkirju.

Protocol Addition to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). Adopted at Geneva, 8 June 1977 on eespool viidatud Riigi Teatajas 1977. a. 8. juuni I lisaprotokoll rahvusvaheliste konfliktide kohta. Sellega ei saa nõustuda.

Esiteks on kurb, et Riigi Teataja on osutunud või osutub ka tulevikus väljaandeks, kus ühe või teise rahvusvahelise kokkuleppe pealkirja tervikuna esitamise asemel see ainult enam või vähem arusaadavalt ümber jutustatakse.

Ümberjutustus pole ka täpne. “*International armed conflicts*” on taandunud “rahvusvahelisteks konfliktideks”. Peaks olema: 1949. a. 12. augusti Genfi konventsioonide 1977. a. 8. juuni lisaprotokoll (I) rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitses.

Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims Non-International Conflicts (Protocol II). Adopted at Geneva, 8 June 1977 on otsuses tõlgitud 1977. a. 8. juuni II lisaprotokoll mitterahvusvaheliste konfliktide kohta.

Teise lisaprotokollil tõlkimisel pidanuks “*non-international armed conflicts*” saama tõlke “siseriiklikud relvakonfliktid”. Olgu siinkohal märgitud, et Rahvusvahelise Punase Risti Komitee eestikeelses bülletàanis relvajõudude ohvitseridele (*Rahvusvahe-*

line... 1993: 4) kasutatakse autori poolt õigeks peetavat terminit "siseriiklik relvakonflikt".

Käesoleva tõlkearvustuse eesmärk pole küll tungida sügavale rahvusvahelise õiguse teooriasse, sest see probleem on mainitud teoorias omaette teemaks, ent siinse artikli seisukohalt võiks resümeerida: kõik relvakonfliktid, mis ei ole rahvusvahelised, on niikaua, kui nad ei ole muutunud ükskõik mis asjaoludel rahvusvahelisteks relvakonfliktideks, siseriiklikud relvakonfliktid. Järelikult võiks pealkirjastada teise lisaprotokolliga eesti keeles järgmiselt: *1949. a. 12. augusti Genfi konventsioonide 1977. a. 8. juuni lisaprotokoll (II) siseriiklike relvakonfliktide ohvrite kaitsest.*

LISAS ESITATUD ÜKSIKUTE ARTIKLITE JA PALGASÕDURITE KONVENTSIOONI TÕLKIMISEST

Tahaksin paari sõnaga põhjendada mõne tõlkes leiduva väljendi kasutamist. Genfi konventsiooni 13. artikli ja PR I 47. artikli tõlkes on kasutatud terminit "isikkoosseis", mis esmapilgul võib tunduda rüütsismina. Tõlkides lähtusin asjaolust, et väeüksuse puhul eristatakse ohvitserkoosseisu, juhtivkoosseisu jne, isikkoosseis tähendaks aga kõiki isikuid, kes ametlikult kuuluvad antud väeüksuse koosseisu.

Kuigi palgasõdurite konventsiooni puhul olid kasutada inglise ja venekeelsed autentseid tekstid, lähtusin ingliskeelsest tekstist. Venekeelses ei meeldinud juba pealkiri ja täpsemalt väljend *о борьбе с вербовкой*. Arvan, et mingi riik ei pea mõne nähtuse keelamiseks sugugi sellega võitlema, seda enam et eesti keeles tähendab "võitleja" antud kontekstis kombatanti.

Veel võiks lisada, et paljudes *Riigi Teataja* II osas (välislepingud) toodud rahvusvaheliste kokkulepete tekstide tõlgetes kasutatakse Eesti objektiivse õiguse (inglise keeles kas *law of state* või ka *national law*) puhul venekeelsest sõnast *законодательство* tulenevat "seadusandlust". Paraku tähendab "seadusandlus" algselt eesti keeles õigusloome protsessi, s.t seaduste ja nendest madalamate õigusaktide koostamist, vastuvõtmist ja kehtestamist.

Siin antud konventsiooni tõlkes kasutatakse mõistet "kehtiv õigus", sest veelgi täpsem "objektiivne õigus" ei pruugi olla arusaadav mittejuristidest lugejatele.

Kokkuvõtteks tahaksin öelda, et kritiseerimine ja mahategemine on alati kergem kui uue loomine. Nii tuleb suhtuda ka ülaltoodusse. Aga selleks, et õiguskeel õigesse roopasse saaks, ei piisa tosinast entusiastist kogu Eesti peale. Ehk tuleks alustada teaduslikust konverentsist, mille võiks kokku kutsuda näiteks õigusteaduskond eesti filoloogide abiga.

Kirjandus

- Burchett, W., D. Roebuck 1977. *The Whores of War: Mercenaries Today*. Penguin Books
- Burchett, W., D. Roebuck 1978. *Mercenaires et volontaires internationaux en droit des gens*. Bruxelles
- David, Eric 1994. *Principes de droit des confidicts armes*. Bruxelles: Universite Libre de Bruxelles
- Green, L. C. 1985. *Essays on the Modern Law of War*. New York: Transnationals Publishers, INC. Dobbs Ferry
- Hampson, F. I. 1991. Mercenaries: Diagnosis before prescription. — *Netherlands Yearbook of International Law*. Volume XXII. Hague: Martinus Nijhoff Publishers
- Kull, Rein 1995. Kui loogika lonkab ehk oskuskeel, seaduskeel ja üldine keeleloogika. — *Kultuurileht*, 13. I
- Piip, Ants 1927. *Rahvusvahelise õiguse süsteem*. Tartu: Loodus
- Piip, Ants 1936. *Rahvusvaheline õigus*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus
- Põder, Tõnu 1991a. Poole tunniga Guinnessi rekordite raamatusse. — *Postimees*, 12. X
- Põder, Tõnu 1991b. Veel kord rahvusvahelistest lepingutest. — *Rahva Hääl*, 4. XI
- Roberts, A., R. Queff 1994. *Documents on the Laws of War*. 2nd edition. Oxford: Clarendon Press
- Rahvusvahelise Punase Risti Komitee: Sõjaõigus*. 1993. Tallinn
- Shindler, D., I. Toman 1981. *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions, and Other Documents*. Geneva: Henry Dunant Institute
- Taska, Artur 1977. *Rahvusvaheline õigus*. Lund
- The Encyclopedia of the United Nations and International Relations*. 1990. New York: Taylor and Francis
- United Nations Documents 1989*. A/RES/44/34
- United Nations Documents 1991*. A/47/412

United Nations Documents 1993. A/RES/45/132

Uustal, Abner 1984. *Rahvusvaheline õigus*. Tallinn: Eesti Raamat

Verdross, Alfred 1955. *Völkerrecht*. Dritte neuarbeitete und erweiterte Auflage. Wien: Springer-Verlag

Yearbook of the United Nations, 1986. Volume 40, Department of Public Information. New York: United Nations

Yearbook of the United Nations, 1987. Volume 41, Department of Public Information. New York: United Nations

Yearbook of the United Nations, 1991. Volume 45, Department of Public Information. New York: United Nations

Yearbook of the United Nations, 1992. Volume 46, Department of Public Information. New York: United Nations

Lisa 1

1949. A. 12. AUGUSTI GENFI (II) KONVENTSIOON MEREL RELVAJÕUDUDE KOOSSEISUS OLEVATE HAAVATUTE, HAIGETE JA MEREHÄTTA SATTUNUTE OLUKORRA PARANDAMISEKS²²

Artikkel 13

Käesolev konventsioon kehtib järgnevate haavatute ja haigete kategooriate puhul:

- (1) Konfliktis osaleva poole relvajõudude isikkoosseis, nende relvajõudude koosseisu kuuluvate maakaitseväge või vabatahtlike väeüksuste isikkoosseis.
- (2) Teiste maakaitseväge ja vabatahtlike väeüksuste isikkoosseis, sealhulgas organiseeritud vastupanuliikumistest osavõtjad, kes kuuluvad konfliktis osalevale poolele ja tegutsevad selle poole oma territooriumil või väljaspool seda, isegi kui see territoorium on okupeeritud, eeldusel, et sellised maakaitseväge või vabatahtlike väeüksused, samuti organiseeritud vastupanuliikumised, vastavad järgmistele tingimustele:
 - (a) neid juhib isik, kes vastutab oma alluvate eest;
 - (b) nad kannavad erilisi kaugelt eristatavaid eraldusmärke
 - (c) nad kannavad relvi avalikult;
 - (d) nad tegutsevad vastavalt sõjapidamise seadustele ja tavadele.

²²Tõlgitud teosest Schindler; Toman 1981: 340.

- (3) Regulaararmeele isikkoosseisude liikmed, kes on vandunud truudust valitsusele või võimule, mida ei tunnusta neid vangis hoidev pool.
- (4) Isikud, kes saadavad relvajõudusid, kuulumata seejuures nende isikkoosseisu, nagu näiteks sõjalennukite meeskondade tsiviillikmed, sõjakorrespondendid, varustajad, töö- või teenindusbrigaadide liikmed, kes kannavad hoolt relvajõudude olme eest, eeldusel, et neid on selleks volitanud relvajõud, mida nad saadavad.
- (5) Konfliktis osalevate riikide kaubalaevastiku meeskonnaliikmed, sealhulgas ka kaptenid, lootsid ja jungad, ning tsiviillennukite meeskonnad, kellel ei ole õigust veelgi paremale kohtlemisele vastavalt mõnede teiste rahvusvahelise õiguse sätetele.
- (6) Okupeerimata territooriumide elanikud, kes vaenlase lähenemisel spontaanselt relvad haaravad, et sissetungijale vastu hakata, ilma et neil oleks olnud aega formeeruda regulaararmee üksusteks, eeldusel, et nad kannavad relvi avalikult ja austavad sõjapidamise seadusi ja tavasid.

Lisa 2

1949. AASTA 12. AUGUSTI GENFI KONVENTSIOONIDE
1977. AASTA 8. JUUNI LISAPROTOKOLL (I)
RAHVUSVAHELISTE RELVAKONFLIKTIDE OHVRITE
KAITSEKS²³

Artikkel 47. Palgasõdurid

1. Palgasõduril ei ole võitleja ega sõjavangi õigusi.
2. Palgasõdur on igauks,
 - (a) kes värvatakse spetsiaalselt kohapeal või välisriigis võitlemiseks relvakonfliktis;
 - (b) kes tegelikult võtabki osa sõjategevusest;
 - (c) kes osaleb relvakonfliktis juhitud peamiselt soovist saada isikliku kasu ja kellele tegelikult üks relvakonfliktis osalevatest pooltest või selle esindaja lubab materiaalselt hüvitust, mis oluliselt ületab tasu, mida lubatakse või makstakse samade auastmete ja ülesannetega selle poole relvajõudude isikkoosseisu võitlejatele;
 - (d) kes ei ole konfliktis osaleva poole kodanik ega konfliktis osaleva poole kontrollitaval territooriumil alaliselt elav isik;
 - (e) kes ei kuulu konfliktis osaleva poole relvajõudude isikkoosseisu;
 - (f) kes ei ole saadetud konfliktis mitteosaleva riigi poolt ametiülesannete täitmisele kui selle riigi relvajõudude isikkoosseisu liige.

²³Tõlgitud teosest Schindler, Toman 1981: 579.

Lisa 3

RAHVUSVAHELINE KONVENTSIOON PALGASÕDURITE
VÄRBAMISE, KASUTAMISE, FINANTSEERIMISE
JA VÄLJAÕPETAMISE VASTU²⁴

Käesoleva konventsiooni lepinguosalisel riigid, taaskinnitades ÜRO põhikirjas ja Rahvusvahelise Õiguse Printsipiide Deklaratsioonis fikseeritud eesmärged ja põhimõtteid, mis käsitlevad riikidevahelisi sõbralikke suhteid ja koostööd vastavalt ÜRO põhikirjale, mõistes palgasõdurite värbamise, kasutamise, finantseerimise ja väljaõpetamise vastuolu niisuguste rahvusvahelise õiguse põhimõtetega nagu riikide võrdõiguslikkus, poliitiline sõltumatus, riigi territoriaalne terviklikkus ja rahvaste enesemääramise õigus,

kinnitades, et palgasõdurite värbamine, kasutamine, finantseerimine ja väljaõpetamine tuleb arvata kõikide riikide vastu suunatud eriti raskete kuritegude hulka ja et igauks, kes panneb toime mõne nendest kuritegudest, tuleb kas kohtu alla või välja anda,

olles veendunud vajaduses arendada ja tõhustada rahvusvahelist koostööd riikide vahel selliste kuritegude ärahoidmiseks ning nende toimepanijate kohtulikult jälitamiseks ja karistamiseks,

tundes muret uute ebaseaduslike rahvusvaheliste ilmingute pärast, mis seovad narkootikumidega hangeldajaid ja palgasõdureid vägivalletegude toimepanemisel riikide konstitutsioonilise korra vastu,

olles samuti veendunud selles, et konventsiooni vastuvõtmine palgasõdurite värbamise, kasutamise, finantseerimise ja väljaõpetamise vastu aitab kaasa niisuguste ebaseaduslike tegude väljajuurimiseks ja selle läbi ÜRO põhikirja eesmärkide ja põhimõtete järgimiseks,

olles teadlikud, et käesoleva konventsiooniga reguleerimata küsimustes järgitakse ka edaspidi rahvusvahelise õiguse norme ja põhimõtteid, on kokku leppinud alljärgnevas:

Artikkel 1

Lähtuvalt käesolevast konventsioonist,

1) on palgasõdur igauks,

(a) kes värvatakse kohapeal või välisriigis spetsiaalselt selleks, et võidelda relvakonfliktis;

(b) kes on motiveeritud osalema sõjategevuses peamiselt soovist saada isiklikku kasu ja kellele tegelikult lubatakse ühe konfliktis osaleva poole

²⁴Tõlgitud teosest *United...* 1989.

poolt või nimel materiaalselt hüvitust, mis oma olemuselt on suurem, kui see, mis on lubatud või mida makstakse sama auastme ja ülesandega võitlejale selle poole relvajõududes;

(c) kes ei ole konfliktis osaleva poole kodanik ega konfliktis osaleva poole poolt kontrollitava territooriumi elanik;

(d) kes ei ole konfliktis osaleva poole relvajõudude liige; ja

(e) kes ei ole saadetud konfliktis mitteosaleva riigi poolt ametikohustuste täitmisele kui selle riigi relvajõudude liige.

2) Palgasõduriks peetakse samuti igaüht, kes igas teises olukorras:

(a) värvatakse kohapeal või välisriigis spetsiaalselt selleks, et osaleda ettekatsetatud vägivaldaaktis, mille eesmärgiks on:

(i) valitsuse kukutamine või muul viisil riigi konstitutsioonilise korra õõnestamine; või

(ii) riigi territoriaalse terviklikkuse rikkumine.

(b) on motiveeritud selles osalema põhiliselt soovist saada märkimisväärt isiklikku kasu ja keda ajendab materiaalse hüvitise lubadus või väljamaksmine;

(c) ei ole selle riigi, kelle vastu selline akt suunatakse, kodanik ega elanik;

(d) ei ole saadetud mõne riigi poolt ametikohustuste täitmisele; ja

(e) ei ole selle riigi, kelle territooriumil tegevus aset leiab, relvajõudude liige.

Artikkel 2

Igaüks, kes värbab, kasutab, finantseerib või õpetab välja palgasõdureid, vastavalt käesoleva konventsiooni artiklis 1 toodud määratlusele, paneb vastavalt käesolevale konventsioonile toime kuriteo.

Artikkel 3

1. Vastavalt artiklis 1 toodud määratlusele paneb palgasõdur, kes osaleb otseselt sõjategevuses või ettekatsetatud vägivaldaaktis, ükskõik, millisega neist on tegemist, toime vastavalt käesolevale konventsioonile kuriteo.

2. Mitte miski selles artiklis ei piira käesoleva konventsiooni artiklis 4 toodud sätete kohaldamist.

Artikkel 4

Kuriteo paneb toime igaüks,

(a) kes üritab toime panna üht käesolevas konventsioonis määratletud kuritegudest;

(b) kes on niisuguse isiku kaasosaline, kes paneb toime või üritab toime panna mõnda käesolevas konventsioonis määratletud kuritegudest.

Artikkel 5

1. Lepinguosalised riigid ei värba, ei kasuta, ei finantseeri ega õpeta välja palgasõdureid ja keelustavad igasuguse niisuguse tegevuse vastavalt käesoleva konventsiooni sätetele.

2. Lepinguosalised riigid ei värba, ei kasuta, ei finantseeri ega õpeta välja palgasõdureid eesmärgiga seista vastu rahvaste seadusega lubatud võõrandamatule enesemääramisõigusele, mida tunnustab rahvusvaheline õigus, ja võtavad, vastavuses rahvusvahelise õigusega, tarvitusele kohased meetmed hoidmaks ära palgasõdurite värbamist, kasutamist, finantseerimist või väljaõpetamist sellel eesmärgil.

3. Lepinguosalised riigid kohaldavad käesolevas konventsioonis esitatud kuritegude korral kohaseid karistusi, võttes arvesse kuritegude tõsist iseloomu.

Artikkel 6

Lepinguosalised riigid teevad koostööd käesolevas konventsioonis määratletud kuritegude ärahoidmiseks, eelkõige:

(a) võttes kasutusele kõikvõimalikke meetmeid, et ära hoida oma territooriumil ettevalmistused selliste kuritegude toimepanemiseks kas nende territooriumil või väljaspool seda, muu hulgas keelustades niisuguste isikute, gruppide ja organisatsioonide ebaseadusliku tegevuse, kes teevad, õhutavad, organiseerivad või panevad toime sellise kuriteo;

(b) kooskõlastades administratiiv- ja muude meetmete kasutamist, mis on sobivad niisuguste kuritegude toimepanemise ärahoidmiseks.

Artikkel 7

Lepinguosalised riigid teevad koostööd võtmaks tarvitusele vajalikke abinõusid käesoleva konventsiooni elluviimiseks.

Artikkel 8

Kui ühel lepinguosalisel riigil peaks olema põhjust kahelda, et on toime pandud, pannakse toime või võidakse toime panna üks käesolevas konventsioonis määratletud kuritegudest, siis, vastavalt oma siseriiklikule õigusele, edastab ta vastava informatsiooni niipea, kui see talle teatavaks saab, otse või ÜRO Peasekretäri kaudu kõigile asjaosalistele lepinguosalistele riikidele.

Artikkel 9

1. Iga lepinguosaline riik võtab tarvitusele niisuguseid meetmeid, mis võiksid olla vajalikud kehtestamiseks oma jurisdiktsioon käesolevas konventsioonis määratletud kuritegude üle, mis pannakse toime:

(a) selle riigi territooriumil või selles riigis registreeritud laeval või lennukis;

(b) selle riigi kodaniku poolt või, kui see riik peab kohaseks, ka nende kodakondsuseta isikute poolt, kelle alaline elukoht on antud riigi territooriumil.

2. Iga lepinguosaline riik võtab samuti tarvitusele meetmeid, mis võivad osutada tarvilikuks, et kehtestada oma jurisdiktsiooni käesoleva konventsiooni artiklites 2, 3 ja 4 määratletud kuritegude üle juhtumite korral, kus oletatav kurjategija asub selle riigi territooriumil ja riik ei anna teda välja mis tahes käesoleva artikli punktis 1 mainitud riigile.

3. Käesolev konventsioon ei välista kriminaalseadusandluse kohaldamist vastavalt siseriiklikule õigusele.

Artikkel 10

1. Olles veendunud, et asjaolud seda nõuavad, võtab iga lepinguosaline riik, kelle territooriumil oletatav kurjategija asub, ta vahi alla või kohaldab muid meetmeid, et kindlustada tema kohalolek seni, kui on tarvilik, et algatada kriminaal- või väljaandmismenetlust.

2. Kui lepinguosaline riik vastavalt käesolevale artiklile on võtnud isiku vahi alla või kohaldanud muid käesoleva artikli punktis 1 viidatud meetmeid, informeerib ta viivitamatult kas otse või ÜRO Peasekretäri kaudu:

(a) lepinguosalist riiki, kus kuritegu toime pandi;

(b) lepinguosalist riiki, mille vastu kuritegu oli suunatud või üritatud toime panna;

(c) lepinguosalist riiki, mille kodakondsusesse kuulub füüsiline või juriidiline isik, kelle vastu kuritegu toime pandi;

(d) lepinguosalist riiki, mille kodanik oletatav kurjategija on, või kui on tegemist kodakondsuseta isikuga, riiki, mille territooriumil ta alaliselt elab;

(e) mis tahes teist asjast huvitatud lepinguosalist riiki, mida ta peab vajalikuks informeerida.

3. Igapähe, kelle suhtes käesoleva artikli punktis 1 viidatud meetmeid rakendatakse, on õigus:

(a) astuda viivitamatult ühendusse lähima selle riigi pädeva esindusega, mille kodanik ta on või millel on teistel alustel õigus kaitsta tema õigusi, või kui ta on kodakondsuseta isik, selle riigi esindusega, mille territooriumil ta alaliselt elab;

(b) kohtuda oma riigi esindajaga.

4. Käesoleva artikli punkti 3 sätted ei kahjusta ühegi riigi õigust nõuda jurisdiktsiooni vastavalt artikkel 9 punktile 1(b), kutsudes Punase Risti Rahvusvahelist Komiteed astuma kontakti ja külastama oletatavat kurjategijat.

5. Riik, mis korraldab eeluurimise, mida on vaadeldud käesoleva artikli punktis 1, teatab viivitamatult uurimise tulemustest riikidele, millele viitab käesoleva artikli punktis 2, ja annab teada, kas ta kavatseb oma jurisdiktsiooni kohaldada.

Artikkel 11

Igähele, kelle suhtes rakendatakse menetlust seoses mis tahes käesolevas konventsioonis nimetatud kuriteoga, garanteeritakse õiglase kohtumõistmise astmeline menetlus ja kõik õigused ning garantiid, mis on ette nähtud asjaosalise riigi kehtivas õiguses. Arvestada tuleks ka kohaldatavaid rahvusvahelise õiguse norme.

Artikkel 12

Lepinguosaline riik, mille territooriumil oletatav kurjategija tabatakse, on kohustatud, juhul kui ta kurjategijat välja ei anna, ilma ühegi erandita ja sõltumata sellest, kas kuritegu pandi toime tema territooriumil või mitte, andma asja edasi kompetentsetele ametivõimudele tema vastutusele võtmiseks, järgides seejuures menetlust, mis vastab selle riigi seadustele. Need ametivõimud langetavad oma otsuse sarnaselt teiste tõsiste kuritegudega vastavalt riigis kehtivale õigusele.

Artikkel 13

1. Lepinguosalised riigid pakuvad üksteisele suurimat võimalikku abi seoses käesolevas konventsioonis määratletud kuritegude korral ette võetud kriminaalmenetlusega, kaasa arvatud kogu menetluseks vajaliku nende käsutuses olevate tõendusmaterjalide üleandmine. Igal juhul kohaldatakse selle riigi kehtivat õigust, mille poole pööratakse abi saamiseks.

2. Käesoleva artikli punkti 1 sätted ei mõjusta kohustusi, mis puudutavad mõne muu lepinguga sätestatud vastastikuse õigusabi andmist.

Artikkel 14

Lepinguosaline riik, kus oletatava kurjategija üle kohut mõistetakse, teatab vastavalt antud riigi seadustele menetluse lõpptulemustest ÜRO Peasekretärile, kes edastab informatsiooni teistele asjaosalistele riikidele.

Artikkel 15

1. Käesoleva konventsiooni artiklites 2, 3 ja 4 määratletud kuriteod otsustatakse lülitada väljaandmist nõudvate kuritegude hulka lepingu-

osaliste riikide vahel kehtivates väljaandmislepingutes. Lepinguosalised riigid kohustuvad kõikides nende vahel sõlmitavates lepingutes sätestama selliseid kuritegusid kui väljaandmist nõudvaid.

2. Kui üks lepinguosaline riik, mis seob väljaandmise niisuguse lepingu olemasoluga, saab väljaandmisnõude riigilt, millega ta ei ole sõlminud väljaandmislepingut, võib ta ühe võimaliku variandina pidada käesolevat konventsiooni väljaandmise õiguslikuks aluseks antud kuritegude puhul. Väljaandmine sõltub ka tingimustest, mis tulenevad selle riigi kehtivast õigusest, mille poole pöördui.

3. Lepinguosalised riigid, mis ei seo väljaandmist vastava lepingu olemasoluga, tunnustavad neid kuritegusid väljaandmist eeldavate kuritegudena, mis tulenevad selles riigis kehtiva õiguse sätetest, mille poole väljaandmisnõudega pöördui.

4. Eelnimetatud kuritegusid käsitatakse lepinguosaliste riikide vahelise väljaandmise põhjusena ka siis, kui neid ei oleks pandud toime mitte ainult kohas, kus seda tehti, vaid ka riikide territooriumi osades, mille üle riigid pidid kehtestama oma jurisdiktsiooni vastavalt käesoleva konventsiooni artiklile 9.

Artikkel 16

Käesolevat konventsiooni kohaldatakse seejuures kahjustamata:

- (a) riikide rahvusvahelise vastutuse norme,
- (b) relvakonfliktide õigust ja rahvusvahelist humanitaarõigust, sealhulgas võitleja või sõjavangi staatust käsitlevaid sätteid.

Artikkel 17

1. Mis tahes vaidlus kahe või enama lepinguosalise riigi vahel käesoleva konventsiooni tõlgendamise või rakendamise üle, mida ei saa lahendada läbirääkimiste teel, antakse ühe poole palvel vahekohtusse. Kui kuue kuu jooksul alates nõudest lepingu osapooled on võimetus vahekohtu korraldamise küsimuses kokkuleppele jõudma, võib ükskõik missugune osapooltest suunata vaidluse lahendamiseks nõude korras Rahvusvahelisse Kohtusse vastavalt Kohtu Statuudile.

2. Iga riik võib käesoleva konventsiooni allakirjutamise või ratifitseerimise ajal või liitumise momendini deklareerida, et ta ei pea ennast seotuks käesoleva artikli punktiga 1. Teised lepinguosalisel riigid ei ole kohustatud käesoleva artikli punktis 1 nimetatud suhtlemisel sellise piirava tingimuse seadnud lepinguosalise riigi ees.

3. Iga lepinguosaline riik, mis on seadnud üles piirangu vastavalt käesoleva artikli punktile 2, võib igal ajal ülesseatud piirangu taandada, teatades sellest ÜRO Peasekretärile.

Artikkel 18

1. Käesolev konventsioon on avatud allakirjutamiseks kõigile riikidele kuni 31. detsembrini 1990 ÜRO peakorteris New Yorgis.
2. Käesolev konventsioon kuulub ratifitseerimisele. Ratifitseerimiskirjad deponeeritakse ÜRO Peasekretäri juures.
3. Käesolev konventsioon jääb ühinemiseks avatuks mis tahes riigile. Ühinemismiskirjad deponeeritakse ÜRO Peasekretäri juures.

Artikkel 19

1. Käesolev konventsioon jõustub kolmekümnendal päeval pärast kahekümne teise ratifitseerimis- või ühinemismiskirja ÜRO Peasekretäri hoiuleandmise kuupäeva.
2. Iga riigi suhtes, mis ratifitseerib käesoleva konventsiooni või ühineb sellega pärast kahekümne teise ratifitseerimis- või ühinemiskirja deponeerimist, jõustub konventsioon kolmekümnendal päeval pärast antud riigi ratifitseerimis- või ühinemiskirja hoiuleandmist.

Artikkel 20

1. Iga lepinguosaline riik võib käesoleva konventsiooni kehtetuks tunnistada, teatades sellest kirjalikult ÜRO Peasekretärile.
2. Kehtetuks tunnistamine jõustub ühe aasta möödudes kuupäevast, mil ÜRO Peasekretärile laekus vastav teade.

Artikkel 21

Käesoleva konventsiooni originaal, mille autentsed tekstid on araabia, hiina, inglise, prantsuse, vene ja hispaania keeles, deponeeritakse ÜRO Peasekretäri juures, kes saadab konventsiooni kinnitatud koopiad kõikidele riikidele.

Eeltoodu tõenduseks on käesolevale konventsioonile, mis on allakirjutamiseks avatud New Yorgis 4. detsembril 1989. a., alla kirjutanud selleks oma valitsuselt täieliku volituse saanud esindajad.

TÕNU PÕDER (sünd. 1956) lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1988. a. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppeülesannete täitja rahvusvahelise õiguse alal. *Akadeemias* avaldanud retsensiooni Herbert Lindmäe raamatule 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal (1992, nr 7, lk 1521–1525).

Richard Kaljo. EKSLIIBRIS

ERNST JÜNGERI "SEIKLUSLIK SÜDA"

Ülo Matjus

Kuigi Ernst Jünger "Totaalse Mobiliseeringu" tõlge eesti keelde (vt Jünger 1995) polnud meil esimene E. Jüngerit tutvustanud, olen kogenud, et Eestis on see nimi õieti tundmata. Üks põhjusi on see, et need ammused esimesed tutvustused — "Nüüdseaja võitlus sõjas" (vt Jünger 1920) ja "Kallaletungi kiirusest" (vt Jünger 1923) — ei esitle mitte esikteosega *Terastormides* alles kuulsaks saavat filosoofilist sõjapäevaamatupidajat, vaid "löögitrupi juhatajat leitnant Ernst Jüngerit" (Jünger 1920: 5) sõjateaduslikult, ehkki elamuslikult oma võitluskogemusi jagamas. Mitmesugustel, kõigepealt muidugi ideoloogilis-poliitilistel põhjustel ei ole hiljem E. Jüngerist enam suurt kõneldud. 1942. aastal mainib ajaleht *Eesti Sõna* teda sõnumis "Saksa kirjanduse ajalugu Itaalias" Rodolfo Bacchiari teose *Storia della letteratura tedesca* kohta, kus kaasaegseist kirjanikest olevat eriti esile tõstetud ka Ernst Jüngerit (vt Saksa kirjanduse ajalugu... 1942: 6). Seejärel võib uue võimu ajal lugeda võõrast algupära kirjanduslugudest, et "Ernst Jünger ülistas sõda kui "vere vajadust" ja "võimsat instinkti" ". Et ta astunud "fašistliku impeeriumi teenistusse", ülistades joovastunult sõda. Et Lääne-Saksamaal olevat teiste hulgas pealispinnale tõusnud ka "paadunud sulerüütel" Ernst Jünger (vt kõik: 20. sajandi väliskirjandus... 1971: 335, 338, 343). Kõige viimasest ajast tean nimetada Tarmo Kunnase väikest artiklit "Ernst Jüngerit sajaaastane sõda", mis on tõlgitud soome keelest (vt Kunnas 1993), ning nimetamata autoreilt asjasse süvenemata kokku tõlgitud ülevaadet Johan Kresniki tantsulavastusest "Ernst Jünger" (vt Öudne retk... 1995). Arvatavasti võib kuskilt veel midagi leida, ent bibliograafid ei ole veel järele jõudnud vabanenud ajakirjandusele, nii et täit ülevaadet ei saa asjast olla. Eestikeelsetest teatmeteostest Ernst Jüngerit veel ei leia, filosoofiaraamatud teda ei tunne. Silma

puutub bibliograafilise kirje, mis tõendab, et 1937. aastal avaldati Riias läti keeli Ernst Jüngeri *Terastormides* (vt Jingers 1937).

1

Kuigi me E. Jüngerist siis eriti midagi ei tea, ei hakka me ometi elulugu kirja panema: seda ei ole mõtet ega võimalikki teha, sest ise teeb ta seda kogu aja ja kõige paremini (vt ka: Hochhuth 1990: 359). Elab vaid luues, loob vaid elades: elu ja loome langevad ühte, teosed on elu kristallisatsiooneks. Sellepärast pöörakem valguse poole ja silmitsegem selle eluloo mõnda tahku. Nende nime-deks võiksid olla: sõdalane, võitlev publitsist, reisiv loodusuurija, ilukirjanik, filosoof, suhtleja mitmes aegruumis. Muidugi ei ole need üksteisega täiesti risti seisvad tahud, pigem ühe “seiklusliku südame” üksteiseks üleminevad ja üksteist koguni ulatuslikult katvad tahud. Ning see “seikluslik süda” lööb tugevasti ühe nägeva mõtleja rinnus, kellest peaks f i l o s o o f i n a kõnelema ka siis, kui toda päris filosoofilist tahku polekski.

Unustamata seda, et tulevane s õ d a l a n e Ernst Jünger — sündinud 29. märtsil 1895 — käis 1907–1911 koos venna, hili-sema luuletaja ja filosoofilise literaadi (*Die Perfektion der Technik*, 1946) Friedrich Georgi, ja õe Hannaga väga nimeka kindrali, C. Clausewitzi kaaslaste G. J. D. von Scharnhorsti nimelises reaalkoolis Wunstorfis, peab rõhutama muidugi seda, et 1913 põgeneb ta 18-aastase noorukina võõrleegioni, kohustudes Verduni viieaastaseks teenistuseks. Jõuab Alžeeriasse, kus alaealisus päevavalgele tuleb ning ta tagasi Verduni, isa hoole alla saadetakse. Seikleja soldatiraamatus olevat seisnud: *ne sait ni lire ni écrire**. Aga 1936 avaldab Ernst Jünger romaani *Aafrika mängud* (*Afrikanische Spiele*), milles *prima-õpilane* Herbert Berger — kaasas revolver ja üks Aafrika-seiklusromaan — samuti ohtlikku ellu põgeneb, üle Verduni Aafrikasse. 1. augustil 1914, Esimese maailmasõja esimesel päeval, annab Ernst Jünger enda vabatahtlikuna üles. 27. detsembrist rindel Champagne'i all. Järgnevad haavataamised, kogu sõja vältel koguneb neid seitse, pihta olevat ta saanud koguni neliteist korda (vt Jünger 1937: 319). Pärast kolmandat haavataamist antakse ohvitseriks edutet

*Pr. k 'ei oska ei lugeda ega kirjutada'.

E. Jüngerile esimese klassi raudrist — rauast rist, millel ei ole materiaalselt väärtust, säärast suudab hinnata vaid vabadusvõitluse ideaalide eest võidelnu. Pärast neljandat haavatasaamist pälvib ta Hohenzollernite koja rüütliristi, mõõkadega, pärast seitsmendat — *Pour le mérite*, tollal Preisimaa kõrgeima sõjaväelise autasu, mille kavalere hulgas on Erich Ludendorff, lahingulendurid Manfred von Richthofen ja Hermann Göring. Sõda lõpeb laatsaretis. Veetnud selle — nagu näiteks E. M. Remarque'ki — läänerindel, kõneleb ta oma elamusist päevikulaadselt: *Terastormides: Ühe löökrühmajuhi päevaraamatust* (In Stahlgewittern: Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers, 1920), romaanides: *Lipnik Sturm* (Sturm, 1923), filosoofilistes esseedes: "Võitlus kui seesmine elamus" (Der Kampf als inneres Erlebnis, 1922), aga ka "Totaalne Mobiliseering" (1930).

Ernst Jünger "sõjakäsituse" lätted peituvad sügaval, seal, kus Herakleitosel, Hegelil, Nietzschesel — ning nimetatuis endis. Sõda on kõigi asjade algus, fundeerides inimeste maailma loomust loomuliku seadusena, mille kütkest kunagi ei pääse. Elada tähendab surmata. Ainult et inimese puhul seisab sõja tähendus sõja-elamuses, nagu maailma tähendus maailma-elamuses. Sõda on inimeste maailma tuum, sõda võtab maailma parimal viisil kokku, sõda on maailma kokkuvõte, maailma kvintessents. Nimelt sõjas õpib inimene tundma neid hingejõude, mida ta muidu kunagi poleks kogenud, nimelt sõjas kohtab inimene — ka saksa inimene — iseennast esmakordselt ehtsa ja tõelisena, algupärase ja päristisena. Nimelt sõda mündib inimese inimesena. Sõda tähendabki seesmist elamust, mis võrreldav seklusega, nõnda et inimene võib teda armastada. Ernst Jünger "sõdalane" võitleb võitluse enda pärast, mitte võidu pärast. Kui sõdalane ja sõdalasrahvas kohtab sõjas viimaks iseennast, õpib tundma oma seesmist hingelist jõudu, siis on see suurim "sõjaline" saavutus, mille kõrval mõni lüüasaamine "materjalilahingus" või koguni kaotus maailmasõjas ei tähenda midagi. Sõja tõeline tähendus on muus. Sest nii nagu üksildane inimene kohtab sõjas viimaks iseennast, nii kohtab inimeste maailm iseennast inimeste maailma sõjas, s.t maailmasõjas — selles on maailmasõja tähendus, alles selles kogeb maailm iseennast maailmana. Silmas pidades sõja tähendust sõja-elamusena, ei ole raske mõista, et sõda seob sõdalased ühte, et sõdalased ei ole mitte vaenlased, vaid vastased, kes tarvitavad teineteist. Teineteist parimini mõistes hindavad nad

teineteist sügavaimal kombel. Vaenlaseks, tõeliseks vaenlaseks sõjas on sõja vaenlane, mõni kodanik, kes näeb sõjas kodusõda, mõni Barbusse või Remarque, kes näeb vaid "mõttetut" sõda, aga mitte loomulikemat seesmist elamust, ja kes sedaviisi moraliseerides mõõdab sõda hää ja kurja seisukohalt, materiaalse kasu ja kahju seisukohalt, sellal kui sõda seisab hääst ja kurjast kõrgemal.

Ligikaudu säärane on sõdalase Ernst Jüngeri põhjavoolumus, mida võib tõendada lõpmata hulga näidetega. Pinnavoolumustes võib täheldada keeriseidki. Kui *Terastormides*, mis 1914–1918 rindel üles kirjutet, jälgitakse sõjapidamist ürgloomuliku asjana, moraali lugemata, lahingupildes elades ja oma vapruse üle uhkust tundes, kui "Võitluses..." kõneldakse estetiseerides sõja ilust, siis *Lipnik Sturmis* kohtab sõda oma vaenlasena kunstilist alget, mille sõda muidugi hävitab võimsa põhjavoolumusena. Päevaraamat *Terastormides* ei salli sõja suhtes veel mõõduvaltki säärast kahemõttelisust, lõppedes teatega, et laatsaretis palavikuga heitlev minakangelane sai kindralilt telegrammi: "'Tema Majesteet keiser on Teile andnud ordeni *Pour le mérite*. Õnnitlen Teid kogu diviisi nimel.'" (Jünger 1937: 320.)

Esimese maailmasõja järel jääb E. Jünger veel *Reichswehr*'i, teenides seal 1919–1923. Ent sellega ei katke sõdalase tee. Ees ootavad uued *viljakad* sõja-aastad. Teise maailmasõja algul lasseb ta end rakendada ohvitserina, talve 1939/1940 veedab "läänevallil" (*Westwall*), maist juulini 1940 teeb kaasa Prantsusmaa sõjakäigu, teenides välja teise klassi raudristi. Juunist 1941 asub Ernst Jünger Põhja-Prantsusmaal dislotseeruva väegrupi B staapi Pariisis, kuuludes *Oberst* Hans Speideli ringkonda. Novembrist 1942 jaanuarini 1943 viibib ta inspeksioonireisil Venemaal, täpsemaks eesmärgiks Kaukaasia rinne. Seda teekonda märgitsevad säärased peatuspaigad nagu Kiiev, Rostov, Vorõilovsk, Maikop, Kutaisi, samuti mõned vähemad asulad. Seejärel jääb ta augustini 1944 uuesti Pariisi. Ehkki E. Jünger ei võtnud vahetult osa 1944. aasta atentaadi ettevalmistusist, vabastatakse ta kauge ja kaudse seose pärast sellega septembris *Wehrmacht*'ist kui väevääritu (*wehrunwürdig*). Selle täielikumaks mõistmiseks peab teadma mõndagi, millest lähemalt allpool. Siinkohal peab tähendama, et Teise maailmasõja ja ka -järgset aega aastani 1948 kirjeldab ta oma päevaraamatutsükklis *Kiirgused* (*Strahlungen*), mis ilmus kuue eri raamatuna aastail 1942–1958. Pärast esimese

raamatu — *Aiad ja tänavad* (Gärten und Strassen) — avaldamist oli E. Jünger õigupoolest avaldamiskeelu saanud. Nimelt oli ta päevaraamatusse üles tähendanud, et luges 29. märtsil 1940, oma 45. sünnipäeva hommikul 73. psalmi Vana Testamendi lauludest, mida tõlgitseti natsionaalsotsialistliku liikumise vualeeritud arvustamisena (vt Jünger 1942: 105). Muide, juba talvel 1941/1942 oli ta sõnastanud ka konstruktiivse rahuskeemi, ent põletanud selle enne Kaukaasia-reisi. 1943 sõnastas selle uuesti, see ringles *Wehrmacht*'i rahulolematu ohvitserkonna hulgas ning pidanuks ilmuma pärast 20. juuli ürituse õnnestumist. Ometi ilmus essee "Rahu: Sõnum Euroopa noorusele ja maailma noorusele" (Der Friede: Ein Wort an die Jugend Europas und an die Jugend der Welt) mitmes pörandaalus trükkis alles 1945. Veel enne seda, 29. novembril 1944, oli Ernst Jünger poeg Ernst — vabatahtlik — langenud Carrara "marmorkaljude" lähistel. Tsükli *Kiirgused* teised raamatud on pealkirjastet järgmiselt: *Esimene Pariisi-päevaraamat* (Das Erste Pariser Tagebuch), *Ülestähendusi Kaukaasiast* (Kaukasische Aufzeichnungen), *Teine Pariisi-päevaraamat* (Das Zweite Pariser Tagebuch), *Kirchhorsti-lehti* (Kirchhorster Blätter) ja *Hütt Viinamäel* (Die Hütte im Weinberg), mis algul oli kandnud selget ühemõttelist pealkirja *Okupatsiooniaastad* (Jahre der Okkupation). Muidugi ei ole need päevaraamatud täidet lahingukirjeldusist, pigem näitavad nad reljeefseimalt, kelleks oli Ernst Jünger ka sõdalasena jäänud. Kui ta oli sõja lõppedes keeldunud täitmast liitlasvägede poolt esitet "ankeeti", sai ta uutegi võimude poolt avaldamiskeelu: aastaiks 1945–1949 Saksamaal.

Vaadeldes Ernst Jüngerit ideoloogilis-poliitilisel lahinguväljal võitleva publitsistina, peab selgesti lahku lööma orientatsiooni ja suhtlemise. Viimase juurde jõuame allpool lähemalt, siin on kõne all vaid esimene: mille ja kelle poolt või pooltel võitles Ernst Jünger oma kirjasulega. Esimesel pilgul paistab, et on raske selgusele jõuda: üpris vasturääkivalt on teda poliitiliselt liigitatud rohketele viisidel. Ometi ei tohi see meid segada. Otsitas mõttes olid ilmselt määravaiks sõja- ja nn konservatiivse revolutsiooni — nõnda selle asja parim tundja Armin Mohler, E. Jünger sekretär 1949–1953 — aastad, viimased siis 1918–1933. Väliselt kaotatud sõjast tulnu valis mainitud revolutsiooni koolkonnist sõjaka, äärmusliku natsionalismi oma, võttes siin — nagu sõjaski — sisse "positsioonid". Kõige sagedamini on neid nimetatud *uue natsionalismi* positsioonideks, ehkki tarvitatakse asja loomust

ähmastades teisigi lähedasi nimetusi. Ernst Jüngeriga seoses peab sellest natsionalistlikust liikumisest täiesti täpses tähenduses kõnelema suurtäheleheliselt: Uus Natsionalism (*der Neue Nationalismus*), nii nagu see seisab ka ühe E. Jüngeriga poolt toimetet ajakirja päistiitlis. Mida siis tähendas see Uus Natsionalism? — Tähendas sõjast tulnute liikumist eesmärgiga asendada Weimari vabariik säärase tugeva riigiga, mis suudaks kaitsta oma saksa rahvast vanade ja uute Versailles' de eest, lastes sel rahval muutuda saksa natsiooniks ehk etniliselt ühtseks riigirahvuseks ehk rahvusriigiks. Eesmärgiks on uus natsioon. Peale E. Jüngeriga võib Uue Natsionalismi ideoloogide hulga leida ka sääraseid väga nimekaid mehi, nagu selle sajandi Saksamaa kuulsaim õigusteoreetik — ja poliitilise filosoofia põhjendajaid — Carl Schmitt (1888–1985) ja literaat Arthur Moeller van den Bruck (1876–1925), kes ei kuulunud aga “uute natsionalistide” ahtamasse kooskonda. Muide, viimase ühe teose pealkiri — *Kolmas riik* (*Das dritte Reich*, 1923) — võeti natsionaalsotsialistide poolt üle poliitilise lööksõnana. Uued natsionalistid rõhutasid, et “...uus natsionalism ei ole mõnesuguse kindla poliitilise erakonna või mõne ühenduse asi. Tänapäeval on see puhas idee”. E. Jünger ise väitis, et “...natsionalism ei ole mitte liikumine, vaid liikumapanev idee”. (Vt mõlemad: Hietala 1975: 11.) See paistab mõneti viitavat Platoni ideele või eidosele, edasi aga E. Jüngeriga oma mõistele *Gestalt*, mida ta hiljem tarvitab tööliste kohta (vt Jünger 1982). Peab spetsiaalselt tähendama, et “uus natsionalism” ei ole kuidagimoodi kvalifitseeritav natsionaalsotsialismina, ehkki nii mõnelegi meeldiks asja nõnda näha. Ajaliselt kuulub ta vahemikku 1925–1933, ent ei suubu natsionaalsotsialismi. Neil aastail toimetas Ernst Jünger koos kunatiste mõttekaaslastega mitmeid uusnatsionalistlike ajakirju või kogumikke või tegi säärasele tähelepanudaval hulgal kaastööd. Olgu siin kõigepealt nimetatud tähtsaimad ajakirjad, nimetused kõnelevad ise endi eest: *Die Standarte: Beiträge zur geistigen Vertiefung des Frontgedankens* (Võitluslipp: Lisandusi rindemõtte vaimseks süvendamiseks); *Standarte: Wochenschrift des Neuen Nationalismus* (Võitluslipp: Uue Natsionalismi nädalalaki); *Arminius: Kampfschrift für deutsche Nationalisten* (Arminius: Võitluskiri saksa natsionalistidele); *Der Vormarsch: Blätter der nationalistischen Jugend* (Pealetung: Natsionalistliku noorsoo lehed); *Die Kommenden: Überbündische Wochenschrift der deutschen Jugend* (Tulevased: Saksa noorsoo seltside-väline nä-

dalakiri); *Widerstand: Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik* (Vastupanu: Ajakiri natsionaalrevolutsioonilise poliitika tarvis). Kõnekad on ka kogumike pealkirjad, mida uusnatsionalistlik ringkond välja annab ning millele E. Jünger kaastööd teeb: *Der Aufmarsch: Eine Reihe deutscher Schriften* (Ülesrivistumine: Seeria saksa kirjatöid, 1924), *Die Unvergessenen* (Unustamatud, 1928); *Der Kampf um das Reich* (Võitlus riigi pärast, 1929); *Krieg und Krieger* (Sõda ja sõdalane, 1930); *Das Antlitz des Weltkrieges: Fronterlebnisse deutscher Soldaten* (Maailmasõja pale: Saksa sõdurite rinde-elamusi, 1930) jt. Kui eelmised kirjeldasid nii või teisiti maailmasõda, siis mitmed hilisemad kogumikud "kirjeldavad" ka Weimari vabariigi olusid, nii nagu need avanesid "uusnatsionalistlikele" silmele: *Der gefährliche Augenblick* (Ohtlik silmapilk, 1931); *Das Gesicht der Demokratie* (Demokraatia pale, 1931); *Die veränderte Welt* (Muutunud maailm, 1933). Paaris kogumikus võtavad Ernst Jünger ringkondlased seisukoha natsionaalsotsialismi suhtes: *Was wir vom Nationalsozialismus erwarten: Zwanzig Antworten* (Mida ootame natsionaalsotsialismilt: Kakskümmend vastust, 1932); *Deutscher Aufstand* (Saksa ülestõus, 1934).

Ernst Jünger oli suhelnud kõikvõimalike natsionalistidega, tundis kõiki "natsionalisme". Selleks oli andnud häid võimalusi Berliin, kus ta oli elanud 1927–1934. Sealne tutvusringkond ulatus Otto Strasseri ja Joseph Goebbelsini välja. Ning nimelt see, et nn konservatiivse revolutsiooni natsionalistlike suundade seas hakkas ootamata viisil võimust võtma natsionaalsotsialistlik, s.t ideevaeseim — ent mitte ideetu — ja brutaaalseim, nimelt see toimis hoiatavalt ja tagasihoidvalt. Kui oli ideoloogilis-poliitilisi üritusi, mida Ernst Jünger loomuliku vaistuga vastuvõtmatuna ohuna koges, siis ennekõike oli nende hulgas sotsialismi (ja kommunismi) üritus. Ettevaatlikuks tegid veel internatsionalism, demokratism, liberalism, amerikanism, parlamentarism, patsifism, buržuaasne humanism, moralism, ratsionalism, ka klerikaaldogmaatilised konfessioonid. Loetagu vaid "Totaalset Mobiliseeringut". Ent nüüd oli tõusuteele jõudnud viletsaimalt ja ohtlikemalt liitunud natsionalism: sotsialistlik. Lepitamata viisil tõuseb selle vastu loomupärase aristokraadi Ernst Jünger aristokratism. Konservatismi ja natsionalismi, estetismi ja "seikluslikkuse" kõrval karakteriseerib aristokratism teda sügavaimalt. Jean-Paul Sartre väitnud: "Ma ei vihka teda kui sakslast, vaid kui aristokraa-

ti.” (Vt Plard 1987: 7.) — Nõnda tekib ja avaneb E. Jüngeril lõhe natsionaalsotsialistliku liikumisega: kui 1927 oli tagasi lükatud NSDAP ettepanek balloteerida *Reichstag*'i, siis 1933 ei lasta enast valida uude Saksa Luule Akadeemiasse, mis loodi Preisi Kunstide Akadeemia luuleseksiooni alusel. Ernst Jünger katkestab siamaani jätkunud avaliku poliitilise võitluse, ei rakendu uues riigis.

Oli ohtlik nõnda toimida, ent “seikluslik süda” nõuab oma, ehkki edaspidi võidi vaid vaimselt “seigelda”, šifreeritult, mitmetähenduslikult, isegi metafoorselt. Seigelda tähendab kütkestavale tõmbele piirideni järele anda, kütkestava tõmbe järel käia, väljakutsele piirideni vastata — ning kõike seda veel piirelgi katsetada. Seigelda tähendab: elada ohtlikku elu. Kõne all ei ole üks seiklus, kõne all on seiklusele kuuluv süda, “seikluslik süda”, mis säilib vaid pidevalt riskides. Kui liikumine hävitas ühte, s.t ainsasse, ehkki suurde ja põhimõttelisse seiklusse laskunud vaenlased, siis võisid säilida ja säilisid “seikluslikud südamed”, mis seiklesid kirjeldet viisil, see tähendab — tõlgitsetavalt. Võidi tagasi lükata nimetatud kutseid, võidi mitte astuda Natsionaalsotsialistlikusse Saksa Töölisparteiisse — kõneldes samas selle töölise (*der Arbeiter*) ülevõimust ja kujundist (*Herrschaft und Gestalt*) —, võidi lahkuda J. Goebbelsi sõpruskonnast nimelt sellal, kui see oli võimule jõudnud, võidi lahkuda Berliinistki, kuhu oli ise tahetud tulla: mäletatavasti mõned ei tulnud mitme kutse peale. Võidi jääda edaspidigi koolides kohustuslikuks — *Terastormides* — sõjaliteraadiks, avaldades ühtlasi uues *Fassung*'is “vanu ülestähendusi päevavalgelt ja ööpimedast” (*Seikluslik süda*) või koguni uut romaani *Marmorkaljudel*, mida mõned käsitasid isegi “sisemise emigreerumisena”. Muidugi toetab “seikluslikkust” sügav estetism, mis iseloomustab kogu E. Jüngeril *opus*'t alates sõjamälestusist (tuleb meelde ühe mahalaskmise estetistlik kirjeldus *Esimesest Pariisi-päevaraamatust*) ning lõpetades *Seiklusliku südame* vinjettidega, kuid iseloomustab ka E. Jüngeril enda hoiakut enda poolt loodu ja loodava suhtes. See estetism, mille seletusse siin ei laskuta, päästab aju skismast ning seletab kõik seletamatu, s.t õigele humanistile üle mõistuse käiva ja vastuvõetamatu. Ositi isegi selle, et pärast kõike 1933. aastast peale olnut ja “seigeldut” teeb Ernst Jünger kaasa Saksamaa uue sõjakäigu. Mis tähendab, et eristas endistviisi “sügavamat Saksamaad”, nagu kõneleb “Totaalne Mobiliseering”, selle rahvuslikke kaitsejõude,

s.t *Wehrmacht*'i, neid kasutavast NSDAP'st. Mõnesugust valgust heidab sellele üks seik E. Jünger elust, mis sai talle endalegi täielikult teatavaks alles kümnekonna aasta eest (1985). Nimelt olid J. Goebbels ja H. Himmler 1939. aastal otsustanud — nõnda tunnistab üks H. Himmleri lähikondlasi — Ernst Jünger eluksajaks laagrisse sulgeda, ajendiks *Seiklusliku südame* uus redaktsioon ja romaan *Marmorkaljudel*. Autori elu päästnud *Führer* Adolf Hitler ise, peatades juurdluse E. Jünger suhtes lausega: "Jüngeriga ei juhtu midagi." 1944. aastast leidub dokument, mis tõendab, et A. Hitler päästis E. Jünger elu teinegi kord, peatades ettevalmistused kohtuasjas E. Jünger vastu "defetistlike väljenduste" pärast *Marmorkaljudes* ja ka Pariisi-staabis. (Vt Hochhuth 1990: 354–358.) — Ent estetismi juurde naastes peab lisama, et kõik see, mida Teise maailmasõja järgselt võiks Ernst Jünger puhul käsitada poliitiliselt uuena ja ainult poliitiliselt, kõik need osavõttud Saksamaa ja Prantsusmaa leppimispidustusist Verdunis jms, ei ole siiski midagi muud kui juba ammu poliitiliselt võimaliku olnu ja juba ammu "estetiseeritu" — "Au sõjameestele, missuguse ürituse eest nad iial ka võidelnud poleks!" (TM: 724)* — uus "estetiseerimine", "esteetiline" üleelamine.

Väikesest peale oli üks siinse sehkendaja armsamaid raamatuid kellegi Charles Darwini "Loodusuurija reis ümber maailma purjekal "Beagle"": esialgu need lummavad pildid laiskelajatega, mis tekitasid küsimuse, kuidas suudavad nad nõnda tundide kaupa rippuda, ning hiljem piltlikud kirjeldused ise. Tundub, et üht tahku Ernst Jünger elust võib samuti pidada **l o o d u s u u r i j a r e i s i k s ü m b e r m a a i l m a**, mõistes siin maailma avaraimalt, ainsal mõistlikul viisil, s.t mitte maailmana, millele lisatakse "vaimne maailm", vaid ainult vaimse maailmana, milles leidub ees ka "füüsiline" maailm. Aga viimast silmas pidades ei jõua üles lugeda maid, kuhu "seikluslik süda" teda saatnud. Unustades Norra, Teravmäed ja Islandi, võib väita, et valdavalt on need lõunapoolsed maad Maa poolitajani välja. Maad, mis kõigepealt esitavad nii lopsakat ja värvikirevat elu, et naturalisti tõmbab sinna alati tagasi: neisse Vahemeremaadesse, Ida- ja Kagu-Aasiasse ja... Põhja-Aafrikasse, kuhu kunagi viis seletamatu kihk. Kõik reisid raiub Ernst Jünger raamatusse.

*Viide — siin ja edaspidi — "Totaalse Mobiliseeringu" eestikeelsele tõlkele ja selle leheküljele (vt Jünger 1995).

Muidugi ei ole ta loodusteadlane selle sõna akadeemiliselt kaasaegses tähenduses. Aga ta on looduse tundja ja teadja, see tundmine-teadmine põhineb mõnesugusel süstemaatilisel haridusel ja valitseb teda kirena. 13-aastaselt, täpselt selles õiges poisikese-eas, sai ta esimese putukakasti ning viisteist aastat hiljem, pärast lahkumist *Reichswehr*'ist, immatrikuleeriti Leipzigi ülikoolis *stud. rer. nat.* Ernst Jünger. Keskendudes peamiselt zooloogiale, eeskätt entomoloogiale, käis ta isegi spetsiaalsel õppereisil Napoli akvaariumi juures, kuid katkestab 1926, kui oli innukalt sekkunud poliitilisse ellu publitsistina, studiumi ning eksmatrikuleeritakse. E. Jünger jätkab vabakutselise literaadina, kuid teda jäävad alatiseks saatma "subtiilsed jahiretked", nagu ta hiljem nimetab ühe oma essee ("Subtile Jagden" 1967). Eeskätt on need putukajahid, alguse saanud poisipõlvest, üks neid asju, millest Ernst Jünger hoolib, üks kasvavaid kirgi. Arvukate reise hulgas võtab ta aeg-ajalt ette "entomoloogilisi", näiteks Püreneedesse, Piemonti jm, kirjeldades neid peamiselt reisipäevaraamatutes. Ta ei tunne ennast teadlasena, vaid asja-armastajana, kes evib teadmisi enne mis tahes teadust iga-inimese-horisondi mõttes. Ent teadlased kutsuvad teda enda ette: 1965 peab ta kongressil Münchenis Baieri entomoloogidele kõne "Uuri ja asja-armastaja", teda hinnatakse ja austatakse. Kuuldub naljakana, et Ernst Jüngerile on omistat mõnigi mardikas või liblikas. Näiteks *Oxycarabus saphyrinus ssp. juengeri Rusp.* või väike koiliblikas *Sindicola juengeri*. Need on vähesed auavaldused — hoopis skandaalsemad, nagu näiteks Frankfurdi linna Goethe-auhind 1982, ei puuduta teda sel määral kui teraselt tõlgitsevat avalikkust —, mille suhtes ta meie ajal veel tundlikuks jääb. Need annavad nime andnule suhtelise surematuse: liigi enda ja liigi kunatiste uurijate püsimise kaudu. On veel üks joon, mis eristab E. Jüngerit teadlasist — nimelt vaatleb ta putukaidki erapoolikult: inimlikult, projitseerides neisse enam, kui tohiks akadeemiline teadlane. Oletades Ernst Jüngerit suhtuvat moodsa tehnika ajastusse ja saavutussisse vähemalt reserveeritult, äratav algul imestust see, et võib siiski mõne mardika lennujoont käsitada tekstina, mida valitseb teatav struktuur, et võib neid mardikaid käsitada semiootiliselt funktsioneerivate objektidena, millede oma märgisüsteemset keelt võib dešifreerida ja "lugeda". Õigupoolest sarnaneb see lähenemine filosoofilise esteetika omaga, mis samuti jõuab ülimalt ja ainult selleni, et — suutmata kauni kunsti teose

ja selle iluga "toime tulla" ning seda tahes-tahtmata kogedes — eelistab tänapäeval oma eseme — kunstiteose — puhul ülesandena üha enam selle ülesehituse ja tähendus(t)e uurimist. See on see esteetika. Strukturalistlik semiootika realiseerib seda, mida õpetab oma piires ringlev filosoofiline esteetika. Seega iseloomustab E. Jüngerit siingi "estetism" kui säärase esteetika omaksvõtt. Siis ei ole vahet mardika ja inimese vahel: mõni buprestiid või mõni Vauvenargues? — Ometi ei tohiks see võimalik olla, eriti kui silmas pidada kõike varasemat, näiteks noid inimese, vähemalt saksa inimese seisukohalt olulisi uusnatsionalistlikke taotlusi? Või kui silmas pidada seda, et E. Jünger näeb ajalooliselt ühtsena siiski vaid inimsugu, mitte loomariiki? Kui inimsoo ajalugu koosneks vaid endasse sulet kõrgkultuuridest kui oma elulooga organismidest, millel ei ole üksteisega midagi pistmist, nagu näeb Oswald Spengler maailma ajalugu oma *Õhtumaa allakäigus*, mida Ernst Jünger muide hoolikalt studeeris kohe pärast selle ilmumist, siis oleks see E. Jüngerit meelest vaid... zoologia (vt Hochhuth 1990: 349). Et aga mardikat võidi säärasel "semiootilisel" viisil ja inimest omakorda mardikana näha, seletab vaid see lahendus, et estetismil on "seikluslikus südames" eriline koht: estetism põhjab põhjana "seikluslikku südant", mis on loomu poolest estetistlik. Estetism lubab, laseb, võimaldab "seigelda". Muidugi toetab seda saksa vaim, see *nii see kui ka too*-vaim, mis distinktiivselt rehkendavaid *kas see või too*-vaimulisi prantslasi täiesti arusaamatuna irriteerib. Vaid juudid on sakslasilt suuresti, kuid ainult "tehniliselt" õppust võtnud.

Kui eelnevalt oli kõne all nii-ütelda harilik loodusteadus, siis eksperimentaalse loodusteaduse poole viitab E. Jüngerit teos *Lähenedused: Droogid ja joove* (Annäherungen: Drogen und Rausch, 1970), milles ta filosoofeerival kirjeldab oma elamusi joovetes, mis teadlike katsetena saavutat mitmesuguste droogide toimel. Tegemist on väga erinevate stimulantidega, mis kõik — ükskõik, kas uimastades või erutades — aitavad teadvust "avardades" läheneda nimetamatule sihile, mille viimseks piiriks surm. Nimetute piirideni jõudes hüljatakse kõigile ühine aeg, saavutades millegi luksusliku, nimelt päris oma aja. Need on psühhonaudi lähenedused piiridele, piirikäigud (*Grenzgänge*), nii et elamused sünnivad piirsituatsioonides. See ei ole midagi ennekuulmatult uut, enne E. Jüngerit on Euroopa kuulsad literaadid, nende hulgas Maupassant, Baudelaire, Huxley, de Quincey jt, eesti omadest

kõnelemata, neid situatsioone teadupärast taotlenud ja ka saavutanud. Mis vahetult ajendab E. Jüngerit säärasel viisil katsetama, selle üle arutlevad arvustajad, ent lõppkokkuvõttes võib sedagi võtta ühe vaimse seiklusena, esiplaanilt meeelseiklusena, mida loomu poolest taotleb "seikluslik süda" oma esteetiliselt reflekteerivalt põhjalt. Droogijoove karakteriseerib täpselt oma algupära — "seikluslikku südant". Ka katse, eksperiment on seiklus. Viimaks ei ole liigne lisada, et droogijoobed sarnanevad suuresti joovastusega sõjast, nagu seda kirjeldet essee "Võitlus kui seesmine elamus" — mõlemal puhul, nii joobes kui ka joovastuses, valitseb "avardet" teadvust suhe sellesse *Rausch*'i, tagantjärele kirjeldusi iseloomustab omakorda esteetiline refleksioon.

Raamatukogust romaane laenav lugeja peab Ernst Jüngerit lihtsalt üheks saksa ilukirjanikuks. Ent kui heita pilk E. Jüngerit kogutud teostesse (1978–1982), siis näeme, et kaheksateistkümnest suurest köitest sisaldavad esimesed kuus päevaraamatuid, järgmised kaheksa — esseid ning et alles viimased neli koondavad "jutustavaid kirjatöid", s.t ilukirjandust ehk belletristikat harilikus mõttes. Seal leidub jutustusi ning kolm romaani: *Heliopolis: Tagasivaade ühele linnale* (Heliopolis: Rückblick auf eine Stadt, 1949), *Eumeswil* (Eumeswil, 1977) ja *Kadapüss* (Die Zwille, 1973). Võib-olla on seda mahu poolest vähe, et Ernst Jüngerit ülepea ilukirjanikuks ja *Dichter*'iks — mis saksa keeli tähendab enam kui lihtsalt luuležanri harrastajat — nimetada. Sest kui lähemalt tutvuda mainitud romaanidega, siis selgub, et needki, eriti *Heliopolis* ja *Eumeswil* utoopiliste romaanidena, ei kujuta endast sedavõrd mitte traditsioonilist ilukirjandust kuivõrd pigem traktaate maailmavaatelistest võitlusist vähese sündmustiku taustal ja ettekäändel. Romaanilist romaani esitavad *Kadapüssi* kõrval pigem *Lipnik Sturm*, *Aafrika mängud*, ka *Marmorkaljudel*, vähem ehk *Klaamesilased* (Gläserne Bienen, 1957). Kogutud teostes on neli viimast liigitatud "jutustusiks", kuigi näiteks *Klaamesilased* paistab rohkem olevat filosoofilisi arutlusi kui belletristika. Asi on selles, et E. Jünger esineb oma loomes süvenevalt nägeva mõtlejana, siin ei ole valdavalt tegemist meelte poole pöörat kujundi või pildiga, mille üle elamusjärgselt järele mõtelda jääks lugeja hooleks, vaid enamasti ette mõtestatud kujundi või pildiga, nii et see ilu jääb kirjanduse kaunistuseks. Ilus pilt, kaunis kujund ei saa justkui aega ise kõnelda, säärasena on ta mõtlemise ettekäändeks. See tähendab, et E. Jüngerit puhul kõneldav estetism esineb

ka ühes teises, pealispiinnalisemas tähenduses kui varem kõneldu. Võitlust mõistete tasemel esitab ta võitlusena neid mõisteid esindavate kujundite või piltide tasemel. See tähendab tõe poole juhatamist aistingulise, meelelise, esteetilise esiplaani kaudu. Tõde või tähendus või mõte ei ole selles esiplaanis sees või varjul, vaid sellest edasi, sellest kaugemal, selle taga. See tähendab ka seda, et Ernst Jünger ei jäta, ei suuda ega saagi jätta ütle mata, mida see kujund või too pilt "tähendab". Aeg-ajalt sukeldub ta "tähenduste" järele merepõhja, et neid vee peale tuues sõnastada. Lugejale mitmesugust "materjali" kätte toimetades käsib ta lugejal valida, ise otsustada. Kõrgema sõdalasena, ohvitserina, kes teab tõeselt, käsib ta madalamal sõdalasel, soldatil, tõeselt valida kättetoimetet kujundite-piltide ja "tähenduste" piires. See stiil ilmneb muide "Totaalses Mobiliseeringuski". E. Jünger kui "konkreetselt" nägeva mõtleja eeskujuks võiks ositi olla Friedrich Nietzsche, kelle nägeva mõtlemise sügavus on kaugelt põhjatun. Ernst Jüngeril jääb sageli esiplaanile ilus ilu, mis tarvitseb seletamist, arutlemist: ilu, mis üksi ei pea. Muidugi on ta suuri keelemeistreid ja stiliste, mis tähendab, et see ilu väärib sääraseid lähemaid piiritlusi, nagu elegantsus, rangus, ülevus, jahedus, pretsiissus, reljeefsus, meelelisus. Nn konservatiivse revolutsiooni suur asjatundja, eespool mainitud A. Mohler pidanud Ernst Jüngerit koguni fašistliku stiili virtuoosiks — E. F. T. Marinetti ja Gottfried Benni kõrval. Ehk leidub sellest midagi veel "Totaalses Mobiliseeringuski" — kui tõlkekaod maha arvata. Sõna *fašistlik* on siin selgesti tarvitatud vastandina sõnale *natsionaalsotsialistlik*, mille täiesti kohatule ja mõtlematule samastamisele olen korra viidanud (vt Matjus 1993: 2446–2447). Pahempoolitsev Bertolt Brecht olevat lausunud: "Jätke see Jünger mul rahule; ma imetlen ta stiili." (Vt Plard 1987: 4.) Ka prantslased on E. Jünger keelelist briljantsust kõrgesti hinnanud, teiste hulgas suur stilist André Gide ise, kes pidanud sõjapäevaamatut *Terastormides* parimaks sõjaraamatuks, mida ta kunagi lugenud (vt Plard 1987: 4). Võibki väita, et i l u kirjanikuna karakteriseerib E. Jüngerit pigem see, kuidas ta midagi teeb, mitte kõigepealt see miski ise. Ning et i l u kirjanikuna ei paista ta paradoksaalselt silma mitte eeskätt traditsiooniliselt i l u kirjanduslike teoste, vaid pigem mittebelletristlike päevaamatute ja esseede kaudu. Loetagu vaid. Sõjaraamatut *Terastormides* on ta teadupärast ümber sõnastanud seitse korda. Need sõnastused või redaktsioonid (*Fassungen*) erinevad

üksteisest mõnikord viimaks sedavõrd, et vähemalt *Seikluslikku südant* avaldab ta ise kahes võrdväärses *Fassung*'is: 1929 ja 1938. Kahest tõesti kaunist teosest ei saa üks teisest kaunim olla. See on see stiil, vahel "maagiliseks realismiks" nimetat, stereoskoopiline või holograafiline, asju salapärasel viisil üleni ja läbinisti nägev. Stiil, mida inimeseks peetud.

Vaadeldes Ernst Jüngerit filosoofina, teen seda ses mõttes, mis mõttes ta kuulub filosoofiasse ja filosoofiale traditsioonilise, metafüüsilise, historilis-süstemaatilisel mõistetud filosoofia seisukohalt ja suhtes, ega mitte ses mõttes, et filosoof tähendab üldisemaltki lihtsalt mõtlejat. Viimasena on E. Jünger kogu aja — nagu eespool näha — kõne all olnud ning tuleb sinna eriti 2. osas seoses "Totaalse Mobiliseeringu" vaatlusega.

On teada, et Leipzigi ülikoolis õppides kuulus Ernst Jünger filosoofiat nimeka bioloogist filosoofi, kriitilise vitalismi esitaja Hans Drieschi ja psühholoogist filosoofi, Wilhelm Wundti õpilase Felix Kruegeri juures. Viimane püüdis kuulajat tulemuselt meelitada akadeemilise karjääri teele. Ei ole teada, et E. Jünger oleks kuidagiviisi tegevalt suhelnud laiemate filosoofiliste ringkondadega. Ainult et 1926 olnud ta veidi aega koguni Fichte-Seltsi sekretär. Filosoofest ja filosoofilisist literaadest, kellega ta läbi käis ja keda hindas, võib uuesti nimetada selle sajandi kuulsaimat saksa õigusteadlast Carl Schmitti, kelle panus poliitilisse filosoofiasse on silmapaistev, edasi venda Friedrich Georgi, kelle tähtsaim filosoofiline teos on mainitud *Tehnika perfektsioon*. Pärast sõda kohtab ta ja õpib tundma Martin Heideggeri, kellest lähemalt 2. osas. Ta sõbrana on nimetatud Mircea Eliadet.

Missugused E. Jüngerite teosed kuuluvad siis filosoofia alasse eelmainitud mõttes? — Me leiame nad üles, kuid esiteks ei ole nad filosoofia ala tervenisti katvad süstemaatilised esitused. Teiseks liigitab ta ise nad esseede hulka ning kolmandaks esindavad nad filosoofia seda ala, mida harilikult nimetatakse ajaloo- ja ühiskonnafilosoofiaks. Ei tahaks siin tarvitada väljendit *sotsiaalfilosoofia*, mis lõhnab tugevasti kriitilise pahempoolsuse ja "maailma" muutmise või ümbertegemise piinlike katsete järele. Ühes teises suhtes võiks E. Jüngerit puhul kõnelda koguni eksistentsi- või antropoloogilisest filosoofiast, ühes kolmandas — aja- või täpsemini ajastufilosoofiast. See kõik on võimalik, sest kokkuvõtlikult üteldes kõneleb ta moodsa tehnika ajastu inimesest ja selle ini-

mese maailmast *sub specie aeternitatis*. Kõneleb filosoofilistes esseedes, millest +- nende erinevaid mahte silmas pidamata — pean tähtsamaiks järgmisi: "Totaalne mobiliseering" (Die totale Mobilmachung, 1930), "Tööline" (Der Arbeiter, 1932), "Valu üle" (Über den Schmerz, 1934), "Üle joone" (Über die Linie, 1950), "Metsateel" (Der Waldgang, 1951), "Gordioni sõlm" (Der gordische Knoten, 1953), "Ajamüüri ääres (An der Zeitmauer, 1959), "Maxima-Minima: Adnota "Töölise" juurde" (Maxima-Minima: Adnoten zum "Arbeiter", 1983).

Et meie meelest andis Ernst Jünger oma panuse tänapäeva filosoofilisse mõtlemisse 1930. aasta ümber, s.t "uue natsionalismi" sees "Totaalse Mobiliseeringu" ja "Töölise" üle mõteldes, siis viidakem väga kokkuvõtlikult tollase mõtlemise filosoofilisele taustale, nagu seda selgitanud Marjatta Hietala oma andmepärrikas ja usaldusväärnes monograafias *Uus Natsionalism* (vt Hietala 1975: 65–96), kirjeldades E. Jüngerit "vaimset tagapõhja". Esiteks võib eristada mõjukaid tervikteooriaid ja -voole. Siin on esikohal irratsionalistide (nõnda M. Hietala) "elufilosoofia", nimelt Artur Schopenhaueri, Friedrich Nietzsche ja Henri Bergsoni oma. Edasi *Action française*'i parempoolsed radikaalid Maurice Barrés ja Charles Maurras. Viimaks itaalia fašism tervikuna ühes Benito Mussoliniga. Teiseks võib eristada nn osateooriaid, s.t sääraseid, mille autoritega Ernst Jünger tervenisti enam ei nõustunud, ent mis teda "osaliselt" siiski tugevasti mõjutasid. Siin on kõigepealt sääraseid saksa romantikuid ja klassikuid nagu Friedrich Schlegel, Novalis, Friedrich Schiller, Johann Georg Hamann, Johann Wolfgang von Goethe. M. Hietala ei maini siin Christian Friedrich Daniel Schubartit, kes samuti ilmselt siia kuulub. Edasi võivat täheldada klassikalise saksa idealismi, eeskätt J. G. Fichte ja G. W. F. Hegeli mõju. Spetsiaalselt viitab M. Hietala Georges Sorelile, kellel oli oma osa itaalia fašismi kujunemises. Viimaks tõstab ta esile Oswald Spengleri, kelle *Õhtumaa allakäiku* E. Jünger mäletatavasti kohe märkas ja põhjalikult uuris. Kolmandaks eristab M. Hietala E. Jüngerit suhtes mõjukaid "antagonistlikke teooriaid ja voole", nimelt marxismi ja sääraseid "lääne voole", nagu liberalism, kapitalism, demokraatia ja parlamentarism.

Nagu näha, ei ole kuigi kerge täpselt ja vaieldamatult iseloomustada E. Jüngerit "filosoofilist palet" — s.t mittepoliitilist —, paigutada teda mõnesugustesse lahtritesse, ühitada suundade,

voolude, koolkondadega. Kõik lahtrid osutuvad Prokrustese sängeks. Ka hiljem on ta asjatundjate meelest olnud konkreetfilosoofilises, väliselt nähtavas pealispinnalises mõttes liikuv, muutlik, mitte ainult mitmekesine. Kõik see “dünamism” irriteerib siis, kui unub Ernst Jüngerit “seikluslik süda”, eriti selle estetistlik põhi. Säärastest katsetest, mille taga on suur asjatundlikkus ja veel suurem tahtmine Ernst Jüngerit ka filosoofiliselt “paika panna”, ent mis dünaamilisel pealispinnal libisemise pärast on ette nurjumisele määratud, esitan ühe uuema, mis pärineb Henri Plard’ilt:

Ernst Jünger “...lähtus nietzscheaanlikest mõttekäikudest, lähenes kahekümnendate aastate lõpul, kolmekümnendate algul Heideggeri olemasolemise-analüüsile (teatakse, et Heidegger kommenteeris oma Freiburgi ülemseminaris “Töölist”), ent teatava “preisiliku, spartaliku, bolševistliku” tõmbega, distantseerus rõhututult ja koguni väljakutsuvalt arriveerunud natsionaalsotsialismist, seisis “Marmorkaljudest” peale ja sügavale viiekümnendatesse välja lähedal teatavale igatahes ebadogmaatilisele kristlusele, nõnda et katoliiklikud teoloogid olid teda juba pooleldi kaldunud nägema konvertiidi ja kahetseva Saulusena; seejärel läks ta üle teoloogiliselt fundeeritud metafüüsilise materialismi poole, millest koos välja emakese-Maa-müstika, sarnaste joontega Bachofeni ja võib-olla Alfred Schuleri suhtes — ning tänapäeval, oma elu üheksandal aastakümnel, näib ta olevat jõudnud maailma ja aja astroloogilis-esoteerilise tõlgituseni: pärast Sõnni, Jäära ja Kalade ajastut peab selle sajandi lõpu eel kätte jõudma Veevalaja suuraasta ehk maailma-aasta — Jäär vastab Isa riigile, Kalad — Poja omale, Veevalaja juhatab sisse Püha Vaimu üleüldise väljavalamise — ning Jüngerit järgi eriti inimkonna välja-astumise ajaloost, sisenemise ajatusse. See joachimlik maailma-aegade müstika ei ole uus [---] Aga ta ei lase end ratsionaalselt õigeks tunnistada ning ta ei ole lepitatav ei “Töölise” positsioonidega ega “Heliopolise” omadega (pigem seda, nii nagu juba “Marmorkaljudest” näisid eeldavat ringkäiku *à la* Spengler ning sellesama Igavest Tagasitulekut [---]). Sääraste metamorfooside tagajärjeks oli see, et Ernst Jüngerit lugejad pidid üha uuesti “ümber õppima” [---]” (Plard 1987: 4–5.)

Kuigi siin ei eristatud olulist mitteolulisest ega polnud isegi tähele pandud filosoofilist nihilismi-käsitlust, võib siiski väita, et kirjeldatud muundumised, milles võib hea tahtmise juures leida allusioone varasema oluliselt-mõtelduga (näiteks see “inimkonna

väljaastumine ajaloost"), seletuvad ometi säärasel viisil, et lugeja ei pea "ümber õppima". Pigem peaks ta, kui võimalik, mõtlema õppima. Filosoofilisse mõtlemisse on Ernst Jünger ikkagi läinud ja sinna jäänud oma moodsa tehnikaga ajastu käsitlusega ("Totaalne Mobiliseering", "Tööline") ning selle käsitluse sidumisega nihilismi-diskussiooni ("Üle joone").

Ernst Jüngerist kui mitmes aegruumis suhtleja st, selle filosoofilise literaadi vahekordadest elavate ja surnutega Saksamaal ja maailmas on õigupoolest iga "tahu" vaatlemisel juttu olnud, — ometi on mõndagi olulist ütlemata. Ühelt poolt võis tähele panna ta suhtlusringkonna ulatust ja üllatavat, esimesel pilgul šokeerivatki mitmekesisust: esindet ideoloogilis-poliitilise vikerkaare kõik värvid. Sel puhul tuleb meelde E. Jüngerit aforistlik ütlus *Lehtede ja kivide* "Epigrammatilisest lisast": "Autori tarvis ei ole olemas halbu tutvusi." (Vt Jünger 1942a: 226.) Teiselt poolt ilmnes ometi ülim valivus, pürnev "südamisuguluse" põhimõttega. Üks asi on ka Saksamaa, teine asi — Euroopa ja muu maailm. On ikka kõneldud, et kirjanikku ja mõtlejat Ernst Jüngerit tuntavat laialt välismaal, oma Saksamaal teda ei hinnatavat. See paistab isegi õige olevat: tänapäeval ei söanda sakslased veel hinnata muudki hinnalist, E. Jüngerist kõnelemata. Põhjuseks samad žurnalistlikud, visalt juurutet klišeed, mida eesti keeldegi tõlgitud, nagu päris algul näha sai. Ent see ei tähenda, et Ernst Jüngerist ei kõneldaks — kõneldakse sageli, nagu avaldatakse ta teoseidki nii kõvas kui ka pehmes köites: 1960–1965 *Teosed* (Werke) kümnes köites, 1978–1982 *Kogutud teosed 18 köites* (Sämtliche Werke in 18 Bänden), *Taschenbuch*'ena avaldab teda isegi "Ullstein", ka "Reclam". Paistab, et tõesti ostetakse ja ka loetakse. Nii et arvatavasti võibki E. Jüngerit puhul, kui õigust rääkida, eitust tarvitada ainult seoses sõnaga *hindama*, mis muidugi ei välista ülimaid hindeid. Saksa kolleegidki näivad olevat kasutanud soodsat võimalust kolleegi mitte hinnata: näiteks Thomas Mann, Klaus Mann, Bertolt Brecht, kõnelemata hilisematest pahempoolitsevatel literaatidel. Ent ammu enne neid ei olnud neid Manne, kes teda, ohtlikku — sest et ta neid fastsineeris — keelata tahtsid, hinnanud Ernst Jünger ise. Aristokraatlikult on ta kõrvale ja kaugele hoidnud kõigist moodsatest vooludest Saksamaal. Oma kaasaeglasist on ta märganud ja hinnanud meil tundmata Alfred Anderschit (1914), muidugi oma venda Friedrich Georgi (1898–1977) ning ka Gottfried Benni (1886–1956), kes ei suutnud küll järgida

Ernst Jüngerit otsustavust. Nimelt oli G. Benn vastuvõtmisel Preisi Kunstide Akadeemiasse 1932. aastal pidanud saatusliku kõne "Pärast nihilismi", millega sidus end natsionaalsotsialistliku liikumisega — peagi oma eksimust mõistes. Sõprade hulka kuulus ka Arnolt Bronnen (1895–1959), omakorda B. Brechti sõber.

Erinevalt Saksamaast on Prantsusmaal (ja Belgias) E. Jüngerit alati sõandatud isegi imetleda. Siin on ta naabrite *grand old man*. See viitab prantslaste teistsugusele vaimulaadile, sest nad suudavad E. Jüngerit hinnata nimelt i l u kirjanikuna. Neid paisatab alati kütkestavat esteetiline pealispind, kaunis stiil, ses suhtes jääb tagaplaanile ja osutub teisejärguliseks isegi väidetud kaasaminek NS-liikumisega, mida nad muidu ei andesta ega unusta. See ütleb midagi olulist prantslaste karakteri kohta: nad eristavad poliitilist ja kunstilist, lahutavad need ja naudivad kaunist kunsti. Peale André Gide'i kiitsid E. Jüngerit ka P. F. V. Léautaud, Julien Gracq, Jacques de Ricaumont, kes meil samuti kõik tundmata. Prantsusmaal on tõlgitud peaaegu kõik Ernst Jüngerit teosed, seal on ta elav klassik. Prantsusmaa on neid maid, kus on kauematki aega viibitud mõlema maailmasõja ajal. Pariis on E. Jüngerile lähedane, see paistab Pariisi-päevaraamatuist, aga see on see — parafraaseerides üht E. Jüngerit väljendit — salajane Pariis, saksa- ja Ernst Jüngerit-sõbralik Pariis, sest on veel teine, progressi-Pariis, kus hoolega säilitatakse "tsivilisatsiooni salajast algmeetrit". Pariisis leidis E. Jüngerit kaaslast ja sõpra, kes omavahel kuulusid koguni vastasleeresse. Ühelt poolt olid seal Teise maailmasõja ajal sakslastega kaasa läinud Pierre Drieu la Rochelle, Henri de Montherlant, Marcel Jouhandeau, Paul Morand, Jean Cocteau, teiselt poolt "vastupanija" Jean Paulhan, aga rohkesti juutegi.

Filosoofidest oli juttu eespool, teoloogide seas on Ernst Jüngeril nii katoliiklikke kui ka protestantlikke imetlejaid, ka ebakristlasi ja paganaid. Poliitilistest ideoloogidest oli samuti eespool juttu. Vähemalt esialgu suhtles ta koguni J. Goebbelsiga, kelle päevaraamatus leiduvat pärast *Terastormide* lugemist 1926. aastal sissekanne: hiilgav, suur raamat (vt Volmert 1985: 13). Samal ajal ja hiljemgi suhtles ta veel anarhistide, kommunistide ja sotsialistidega (Ernst Niekisch, Carlo Schmid, Karl O. Paetel). Ta on külas käinud Elysée palees ning Prantsusmaa sotsialistist president François Mitterrand otsis — koos Helmut Kohliga — kord Jüngerit üles ta viimasest kodust Wilflingenis. Riigipeade poolt

olevat saksa kirjanikke enne seda vaid üks kord väisatud, nimelt Baieri kuningas Ludwig J. W. von Goethe. Wilflingeni-tee on jalge alla võtnud Jorge Luis Borges, Alberto Moravia, Rolf Hochhuth. Viimaks on neidki, kelle juurde Ernst Jünger ise läheb. Need on sõdalased. Detsembris 1984 käis ta Bad Honnefis viimsele teele saatmas Esimese maailmasõja vabatahtlikku Hans Speidelit.

Mida lisada veel Ernst Jünger kohta üleni? — Midagi südame kohta. "Seikluslik süda" kätkeb endas, kuigi see kõigile ei tarvitse paista, südant ennast, mis eristab kõigest muust tõelise, päristise, olemusliku, ehtsa, kuidas me seda ka ei nimeta, kiivalt selle poole hoides ja seda hoides. "Seikluslik süda" on lihas ja veres elava inimese süda, milles peavad sõda tuli ja jää. Ometi sünnib see nn esteetiliselt või estetistlikult põhjalt, millele eespool mitu korda viidatud. Süda ise ei tõuka "seikluslikku südant" kudede sobimatuse pärast ära, sest valitseb teda *esteetiliselt*. *Esteetiline* avaneb meile vahest kõige paremini siis, kui mõtleme *traagilisele* elus ja kunstis ehk moraalses ja esteetilises mõttes. Siis ilmneb, et meie olemasolemise seisukohalt tähendab *esteetiline* eelkõige vaba, ohuvaba, formaalset, mittesisulist vahekorda mõne asja, situatsiooni või protsessiga, sellal kui *moraalne* tähendab ohtlikku sisulist vahekorda. Üteldu ei käi muidugi ainult traagilise kohta, ent traagilise näide on mõistmiseks lähim. Sellal kui esteetiline suhe ise ei ole tähenduseta või mõtteta, võimaldab "kauni" pildi või kujundi meelelise külje esiletõus ja -tõste teda tähendusest või mõttest lahutada ja iseseisvaks teha, nii et esteetiline hakkab tähendama pelga kaunistamise või ilustamise, isegi ehtimise tulemust. Säärase forsseerimise tagajärjel esineb esteetiline estetistlikult, esindab estetismi. Peab tunnistama, et Ernst Jüngeril ei paista esteetilise ja estetistliku vahel reljeefset piiri. Esteetiline põhi tähendab alati seesmist reflekteerivat suhet: "seikluslik süda" teab ennast "seikluslikuna". Omakorda seisab see "seikluslik süda" veel nägevalt mõtleva autori kui — algupärases tähenduses — rohkendaja, enamdaja, võimendaja esteetilise esemena, kes "seikluslikus südames" läbi- ja üleelatu raamatusse raiub, nii et *opus*'es kristalliseerub elu. Autor Ernst Jünger ei õpeta meid, ei vii meid kättpidi õigele teele. Jälgides oma "seikluslikku südant", mis tundliku seismograafina registreerib moodsa tehnikaga ajastu vähimaidki maaväriseid, rohkendab, enamdab, võimendab ta neid sel määral, et neid tunnevad ka tundetuimad ja rumalaimad.

Viimased tahaksid seismograafi meelsasti puruks lüüa. Sellal kui Ernst Jünger sunnib neid seismograafi näite jälgides üle jõu käivalt otsustama, käsib otsustada.

2

Asudes kõnelema Ernst Jünger "Totaalse Mobiliseeringu" üle, peab kõigepealt ütleva, et kõne alla tuleb ainult hädatarvilik selgitus, ei enam. Seejuures tuleb arvestada seda filosoofilist tausta, millel peatuti 1. osas, ning seda, et lähemalt jääb eritlemata ka "Totaalset Mobiliseeringut" ideeliselt vahetult ja täpsustavalt jätkav filosoofiline peateos "Tööline", nagu ka omakorda seda jätkav essee "Valu üle". Samuti ei puudutata hilisemat nihilismi-käsitlust "Üle joone".

Essee "Totaalne Mobiliseering" avaldati esmakordselt 1930. aastal E. Jünger enda toimetet kogumikus *Sõda ja sõdalane* (vt Jünger 1930). Seejärel jätkab ta essee viimistlemist 1980. aastani, kui lubab, et teeb seda seekord "lõplikult" (vt TM: 727). Üteldu tähendab seda, et esseest leidub mitmeid omavahel tunduvalt erinevaid sõnastusi-redaktsioone. Eesti keelde tõlkimisel peeti alusteksti valides silmas kaht ülesannet: ühelt poolt esitada essee oma maksimaalses algupärasest historilises eheduses ning teiselt poolt ometi respektierida autori "lõplikku" varianti aastast 1980. Millepärast siis niimoodi? — On teada, et Martin Heidegger julgustas kord 1950. aasta eel metsateel Ernst Jüngerit laskma "Töölist" ilmuda uuesti ja nimelt muutmata kujul. Ilmselt pidas ta silmas viimase "ohtlikku" kalduvust oma teoseid üha uuesti ümber sõnastada. Palvele vastu tulles tegigi E. Jünger seda seekord erandlikult, sellal kui "Totaalse Mobiliseeringu" algupärane ehedus oli juba varakult kadumas. Toda arvatavasti mitte ainult estetistlikku kalduvust on silmas pidanud teisedki, nõnda soovitab J. Schmidt lugeda esitrukke, mis puhastamata (vt Schmidt 1985: 196). Ühel puhul on E. Jünger ise näiteks soovitanud lugeda *Kiirguste* esmaväljaannet (1949), kuna: "...olen järgnevates väljaannetes ette võtnud tuntavaid mahatõmbamisi, mida ma kahetsen." (Vt Jünger 1994: 178–179.) Neil põhjusil seatigi mainitud ülesanne, mida täita osutus võimalikuks säärasel viisil, et 1980. aasta redaktsiooni — alusteksti — "peale" asetati 1934. aasta oma, tuues nõnda selgesti nähtavale kõik

olulisemad erinevused nimetat redaktsioonide vahel. Eestikeelses tõlkes on nad kõik formaalselt esile tõstetud. Süvenedes võib märgata, et aastakümnete jooksul on E. Jünger esseed "viimistlenud" järgmistel viisidel: 1) midagi on maha võetud (viimaks näiteks terve IX. ja X. osa), 2) midagi on asendatud (eriti näiteks üksikuid sõnu ja väljendeid), 3) midagi on maha võetud ja kokkuvõtvalt asendatud lisatuga (näiteks VII. osa lõpu mahavõtmise peaksid korvama paar kokkuvõtvalt lisatud lauset), 4) midagi on lisatud (näiteks "Tagasivaade"), 5) midagi on muudetud (näiteks kirjavahemärgid, millele tõlkes eesti keelde ei ole tähelepanu juhitud, esiletõstetud). Muidugi ei ole need muutmised mõned formaal-esteetilised, sellele viitab E. Jünger ise väga selgesti "Tagasivaates". Sisuliselt selgub see lugedes. Silmas pidades seda, et "ilmselt nähti tookord midagi printsiipiaalset", püüdis ta välja koorida tuuma, pidades "sekundaarseks erilist seisundit kahe maailmasõja vahel, eriti ühe noore sakslase seisundit pärast nelja aastat surmavat pingutamist ja Versailles' lepingut" (kõik TM: 727–728). Siit järgneb, et E. Jünger nägi oma essees kaht *gravis*'t: primaarset ja sekundaarset ehk substantiaalset ja aktsidentsiaalset, püüdes aegamööda vabastada substantsi, s.t Totaalse Mobiliseeringu käsitlust aktsidentsiaalsest, Saksamaad ja Euroopat käsitlevast ainest. Õnneks ei võinud see viimane ülesanne tal täielikult õnnestuda, sest aktsidentsiaalsest substantiaalne ei ole enam sellena eristatav. E. Jünger käsitlus on tüüpiliselt metafüüsiline. Lisaks möönab ta ise esmasõnastuse *hüstoorilist* tähendust, nii et meil on siiski essee maksimum- ja lõppredaktsiooni kokku tuues ja ühtlasi selgesti eristades võimalik mõelda omi mõtteid.

Essee substantsiaalseks tuumaks on Totaalse Mobiliseeringu käsitlus. Väljend ise kuuluvat Ernst Jüngerile, kuid mõisteline taust paistab olevat tunduvalt avaram. Ühelt poolt ilmnes Esimese maailmasõja käigus heitluse maist suurust ja ulatust ning ka osalevate maade ja rahvaste üha kasvavat sõjalist hõlvatust silmas pidades selle sõja — enneolematu — *absoluutne* iseloom, nagu seda väljendas Erich Ludendorff kogu asja uudsust ise vahetult kogedes. Kindral nõudis Saksamaalt *absoluutset sõda*. Teiselt poolt läksid fašismi tekkides Itaalias, mida E. Jünger tähelepanelikult jälgis, pärast sõda käibe totalitaarsed väljendid. Nimelt olevat poliitiline žurnalist Giovanni Amendola (1882–1926) 1923. aastal esmakordselt tarvitanud poliitilises mõttes täiendit *totalitario*, hakates kõnelema fašismi "totalitaarsest vaimust". Opositsiooni

poolt tarvitatu võtab 1925 üle B. Mussolini, väites tõendatavalt fašismi "totalitaarset otsustavust", 1931 programmiliselt fašismi "totalitaarsust". Sellega rööbiti sugeneb poliitilisse keelde kergesti täiend *totaalne*. Selliselt militaarselt ja ideoloogilis-poliitiliselt taustalt näibki välja kasvavat Ernst Jüngeril väljend ja mõiste *totaalne mobiliseering*, mis ilmselt ajendab E. Ludendorffi avaldama 1935. aastal üht oma teost pealkirjaga *Totaalne sõda* (vt Ludendorff 1935), ehkki M. Hietala väidab tõendusi toomata, et "termin" *totaalne mobiliseering* pärineb E. Ludendorffilt (vt Hietala 1975: 142). Teisal väidab krahv Christian von Krockow, et see on E. Jüngeril "vormel" ning et "E. Ludendorff on *Totaalses sõjas* ainult Jüngeril ideed üle võtnud" (Krockow 1990: 50).

Esialgul tarvitas E. Jünger väiketähelest väljendit, minnes suurtähele üle 1934. aastal. Milleks? — Ilmselt eristab *Totaalne Mobiliseering* seda "substantsiaalset" protsessi ta ainulises erilisuses mis tahes muust võimalikust totaalsest mobiliseeringust, mis eriti saksa keeli võib lihtsalt tähendada kõigi sõjaväekohustlaste ja edasi kõigi relvavõimeliste, s.t elavjõu täielikku ehk totaalselt mobilisatsiooni. Sest *die Mobilmachung*'i vasteks eesti keeli olekski kõigepealt harilik *mobilisatsioon*, ehkki ka saksa keeli on kasutusel — ka E. Jüngeril — *die Mobilisation*. Omakorda peaks *mobiliseering* eesti keeli *mobilisatsioonist* erinevalt veelgi rõhutama selle esmakordselt avatu ainulist erilisust, selle *l i i k u m a p a n e k u* dünamismi. Suurtähele nimetus on protsessi pärisnimestet nimi, suurtähelelus vihjab nn tundetoonilisele nimele: *Totaalne Mobiliseering tundub* olevat, ent ei olegi nii lihtsalt seletatav. *Totaalne Mobiliseering* justkui elustub, hakkab iseseisvalt või — täpsemini — iseliikuvalt toimima, ilmutab omadusi, mis täiesti puuduvad harilikul, olgugi et täielikul ehk totaalsel mobilisatsioonil: "Totaalsel Mobiliseeringut teostatakse kaugelt vähem, kui ta ennast ise teostab, sõjas ja rahus on ta selle salapärase ja tungiva kõnetuse väljenduseks, mille alla elu heidab meid masside ja masinate ajastul." (TM: 709.) Väljendit suurtähelelusest õigustades pörkasime tõesti millelegi "substantsiaalsele", mis ei tuleta mitte ainult väliselt meelde M. Heideggeri tehnika loomuse kirjeldusi.

Kõne all on maailmasõda, sellal veel numbrita. "...selles täiend sõja geenius progressi vaimuga." (TM: 702.) Kuigi progressi võib mõnitada, toimib ta sellest hoolimata sügavamana, varjatuma ja

salajasema liikumisena, kui võib aimata. Poolte vahekorda progressiga sõjas võimaldabki iseloomustada Totaalse Mobiliseeringu mõiste, mis kõigepealt tähendab substantsi täielikku muutumist liikumiseks. Kui enne maailmasõda pidasid monarhid või ka sõjakabinetid sõdu omavahel, rakendades selleks spetsiaalselt ülalpeetavat sõjaväge ehk sõjameeste-kasti või isegi osalist või üldist mobilisatsiooni, siis tähendas see veel ikkagi vaid *partsiaalset* mobiliseeringut. Sõjapidamisel olid omad selged piirid: põhimõtteliselt sõdisid selleks ette määratud mehed, põhimõtteliselt kulutati selleks ette määratud vahendeid. Ent siis muutub kõik: sõja kui spetsiaalse relvastatud tegevuse pilt suubub gigantse tööprotsessi pilti: "Lahinguväljadel kokku saavate vägede kõrvale tekivad uuelaadsed liikluse, toitlustuse, relvatööstuse väed — töövägi ülepea." (TM: 706.) Totaalne Mobiliseering tähendab veelgi enam: väljudes sõja poolt hõlvat ajast ja ruumist, nii-titleda vahetu sõja piirest ja kontrolli alt, hõlvab ta rahulisegi seisundi. Edaspidi ei ole rahu enam midagi muud kui eriline sõda, erinedes harilikust sõjaväe sõjast tööväe sõjana. "...siin ei ole aatomitki, mis mitte tegevuses poleks [---] meie ise oleme kõige sügavamalt sellesse pöörasesse protsessi sisse lastud." (TM: 709.) "Nõnda tuleb see, et iga üksik elu muutub üha ühemõttelisemalt töölise eluks, [ning nõnda tuleb see] et rüütlite, kuningate ja kodanike sõdadele järgnevad *tööliste* sõjad — sõjad, mille ratsionaalsest struktuurist ja mille halastamatusest on meile juba aimu andnud 20. sajandi esimene suur kokkupõrge." (TM: 709.)

Ometi ei ole otsustav Totaalse Mobiliseeringu tehniline külg, mida kirjeldati. Totaalne Mobiliseering kätkeb endas vahekorda progressiga. E. Jünger järgi on säärase mobiliseeringu otsustavaks eelduseks valmidus selleks. Ent see sõdu otsustav valmidus ei lange ühte majandusliku valmidusega: nõnda arvates riiwab ajaloolise materialismi koolkond vaid pealispinda. Valmidus Totaalseks Mobiliseeringuks sisaldab tingimata ka kultuse tasemega nähtust, s.t uskumist millessegi. Maailmasõja puhul oli selleks (1) uskumine progressi. Selles uskumise mõttes on 20. sajandil "19. sajandi suureks rahvakirikuks" progress. Ka ühiskonna (2) "progressiivne struktuur" kuulub mainitud valmidusse. Nõnda kuuluvad siis otsustavasse valmidusse kui eeldusse selle või teise maa Totaalseks Mobiliseeringuks, mis totaalselt mobiliseerib sõjaks kõik inimesed ja kõik vahendid, selle tehnilise teostamise eeldusina maa "progressiivne struktuur" ja uskumine progressi

ehk progressikultus. Pandagu tähele, et Totaalset Mobiliseeringut eri mais ei iseloomusta mitte progress ise, vaid kunatine vahekord progressiga, mis näitab, et Ernst Jüngeril on "progressiga" omakorda oma vahekord, millest allpool. Kuid väliselt mõistab ta progressi ja progressiivse all kõike monarhilisele järgnevat mittemonarhilist, liberalistlikku, demokraatlikku jms, näiteid leidub küllaga. Sest nõnda see Euroopa kõneleb.

Peatugem siin, sest nii mõtteliselt kui ka formaalselt murdub E. Jüngeril essee kahte ossa: maailmasõja ja sellele järgneva ajastu "substantsiaalsesse" käsitlusse ning selle käsitlusse, kuidas see "substantsiaalne" *hистоорiliselt* ühel või teisel maal ilmnis ja kuidas seda üle elati. Ise peab ta väärtuslikuks esimest, aegamööda ja järjekindlalt puhastades ja vabastades kuulsat esseed "aktsident-siaalsetest" asjaoludest.

Martin Heidegger on teadupärast laskunud Ernst Jüngeril filosoofiaga kahel korral kahekõnelusse: esiteks seoses "Totaalse Mobiliseeringu" ja "Töölise" arutamisega talvel 1939, teiseks 1955. aastal seoses E. Jüngeril nihilismikäsitlusega, selgitades nihilismi "ületamise" võimalikkust. 1949. aastal oli E. Jünger pühendanud M. Heideggerile 60. sünnipäeva puhul essee, mis kandis kahemõttelist pealkirja "Über die Linie", mis tähendab nii "Üle joone" kui ka "Joone üle", nii *trans lineam* kui ka *de linea*. Selles esitas ta oma arusaama nihilismist ja selle "ületamisest" tänapäeval. 1955. aastal vastas M. Heidegger täpselt sama ettekäänat kasutades artikliga "Über "Die Linie"", mida — vihjates oma pealkirjaga E. Jüngeril esseele — tõlgitseb ainult kui "Joone üle" või "Joonest", s.t *de linea*. Sellega vaidlustab ta oma olemisekäsituse seisukohalt E. Jüngeril arusaama nihilismi "ületamisest", mis kõlab mainitud essee pealkirja "Über die Linie" tõlgitsemise võimaluses: "Üle joone". M. Heidegger arutleb ainult joone üle.

Hiljem avaldas ta oma artikli pealkirja all "Olemisküsimusest" (Zur Seinsfrage), rõhutades uue tiitliga, et mõtleb nihilismi olemuse üle järele, lähtudes teatavast olemise "kohtlemisest" (vt Heidegger 1976: 385). Sellest artiklist saamegi teada, et M. Heidegger oli kunagi kõnelnud "Töölise" ja ühtlasi "Totaalse Mobiliseeringu" üle, sest need kuuluvad ühte.

"Talvel 1939 vastu 1940 seletasin ma ühes väikeses ülikooliõpetajate ringis "Töölise". Imestati, et nõnda selgepilguline raamat oli

juba aastaid olemas ega olnud veel ise õpitud kord riskima katsega laskmaks pilgul liikuda olevikule "Töölise" optikas ning mõtlemaks planetaarselt. Tunti, et selleks ei piisa ka maailma-ajaloo universaal-historilisest vaatlusest. Tookord loeti hoolega "Marmoralkjusid", aga — nagu mulle näis — ilma piisavalt avara, s.t planetaarse horisondita. Aga poldud ka üllatunud, et katset "Töölist" seletada jälgiti ning see viimaks lõpetati. Sest võimu tahte olemusse kuulub see, et mitta lasta tegelikku, mille üle ta võimutseb, ilmuda *selles* tegelikkuses, millena ta ise olevasti on." (Vt Heidegger 1976: 390.)

Järgnevgi kehtib juba "Totaalse Mobiliseeringu", mitte ainult "Töölise" puhul:

"Rohket sellest, mida Teie kirjeldused pilku ja esmakordselt keelde töid, näeb ja lausub täna igamees. Lisaks on "Küsimus tehnika järele" tõhusa edendamise eest tänu võlgu "Töölise" kirjeldustele. Teie "kirjelduste" kohta olgu lisatud märkus, et nad ei kirjelda mitte ainult juba tuntud tegelikku, vaid teevad ligipääsetavaks ühe "uue tegelikkuse", kusjuures "vähem on tegemist uute mõtete või uue süsteemiga..." (*Tööline*, Eessõna)." (Vt Heidegger 1976: 391.)

Kui Totaalne Mobiliseering tähendab kogu "substantsi" muutmist ja muutumist liikumiseks, s.t mobiilseks (*die Mobilmachung*), siis on inimtegevuse tasemel selle teostamise ja teostumise vahetuks instrumendiks tehnika. E. Jünger kõneleb Totaalse Mobiliseeringu "tehnilisest küljest". Muidugi ei ole see siis "tehnika" M. Heideggeri mõttes, vaid üpris harilik tehnika selle instrumentaal-antropoloogilises mõttes. Seda tõendavad E. Jünger'i sõjapildid. Hiljem "süvendab" E. Jünger oma arusaama tehnikast: "Me nimetame tehnikaks seda laadi ja viisi, millega tööliste kujund [*Gestalt*] mobiliseerib maailma." (Jünger 1982: 311.) Totaalse Mobiliseeringu mõiste võtab ta tarvitusele selleks, et "uut tegelikkust" (M. Heidegger) "kaemuslikuks teha". Sealsamas näeb E. Jünger muidugi midagi "printsipiaalset", sügavamalt põhjustatud, mis iseloomustab kogu moodsat maailma maailmasõjast peale, mil too "printsipiaalsem" sai visuaalselt nähtavaks Totaalse Mobiliseeringuna eelkõige selle tehnilise külje kaudu: tehnika tehnilise liikumisena. Selle "kirjeldused" (M. Heidegger) tuletavad meelde M. Heideggeri ennast moodsa tehnika maailma pöörasust kirjeldamas (vt Heidegger 1989). Tollele "printsipiaalsemale", sügavamale viitab E. Jünger'i mõiste *valmidus Totaalseks Mobiliseeringuks*, ent ühelgi juhul see isegi ei lähene Mar-

tin Heideggeri tehnika olemuse käsitusele *seadestuna* (*Ge-stell*). Valmidus Totaalseks Mobiliseeringuks vahendab toda “salapä-rast ja tungivat kõnetust”, nii et Totaalne Mobiliseering on tolle “kõnetuse” väline, pealispinnaline, nähtumuslik, pildiline, s.t vi-suaalseltki k i r j e l d a t a v külg. Ent täiesti kindlasti võib Ernst Jünger Totaalse Mobiliseeringu kirjeldust vaadelda Martin Hei-deggeri tehnikakäsituse taustal. Säärasele seosele viitas viimane ise. Ernst Jünger, see nägev mõtleja, märkab, et moodsa tehnika maailma valitseb üks ja seesama võimas protsess, mis seob kogu maailma ühte, “alistab” kogu maailma ega ole ise enam täielikult juhitud. See arvamine, et Totaalne Mobiliseering oli tolles To-taalseks Mobiliseeringuks valmiduses osalemise võimaluse tõttu E. Jünger meelest — nõnda ta vähemalt 1930 — “ülalpoolt” siiski veel juhitud, kuigi sügavusist kostis “salapä-rane ja tungiv kõnetus”, see leiab M. Heideggeri sõnul kinnitust E. Jünger enda sõnutsi:

“Te kirjutate [---]: “Totaalne Mobiliseering on astunud staadiumis-se, mis ähvardavuse poolest ületab veel möödunugi. Muidugi ei ole sakslane enam ta subjekt ning seeläbi kasvab oht, et teda mõiste-takse Totaalse Mobiliseeringu objektina.” Te näete ka nüüd veel — ja nimelt õigusega — seda Totaalset Mobiliseeringut kui tegeliku väljapaistvat karakterit. Aga selle tegelikkus ei ole Teie jaoks nüüd enam määratud “*tahte* (esile tõstetud minu poolt) läbi Totaalseks Mobiliseeringuks” (Tööline, lk 148) [---]” (Heidegger 1976: 392–393).

Seega on E. Jünger nüüd — 1949, sest arutuse all on “Über die Linie” — asja tõe-le tunduvalt lähemale jõudnud, kui oli seda 1930/1932. Muidugi on E. Jünger arusaam — erinevalt M. Hei-deggeri omast — siiski endistviisi metafüüsiline ehk filosoofiline. Kui varem viitas sellele harilik metafüüsiline keel ja kõnepruuk oma “dialektiliste” harrastustega, siis nüüd, nagu tõendab viima-ne fragment, kogu see maailma nägemine subjekti-objekti kons-tellatsioonina. Totaalne Mobiliseering esitab ennast petlikult ja eksitavalt, ent väga mõjuvalt p r o g r e s s i n a , üksnes millega teadvalt kaasa minnes, üksnes millele teadvalt alla heites võib “võita”, s.t arvata end “võitnud” olevat sellega, et leitakse end “võitjate” hulgast. Lõppkokkuvõttes on võitmine-kaotamine na-gu progresski vaid optiline pete.

Naaskem nüüd "hüstoorigilise" tähendusega, Saksamaad ja Euroopat puudutava osa juurde, mida Ernst Jünger vähehaaval tublisti lühendas ja mahendas. Saksamaagi saatuse üle arutlemisel on aluseks Saksamaa suhe Totaalse Mobiliseeringu ja progressiga. Progress, mida esindavad "progressiivne struktuur" ja valitsev progressikultus, ei ole mitte ainult midagi petlikku ja eksitavat, ei ole ainult *fallaciae opticae*, vaid ühtlasi midagi võimsat ja vägevat. See on "küütleva tämbriga" sõna, "määratlemata ning rohketes värvides virvendav mõiste". Ta päristine tähendus võib olla "üks salajasem ja täiesti teist laadi". Maailmasõjas osalenud maad jagunevad progressiivseteks ja mitteprogressiivseteks. Mitte kõik üheskoos teistega "võitnud" maad ei olnud ise tingimata progressiivsed või täielikult progressiivsed. Nii ei pääsenud "mit-tetäielikult" progressiivne, ent "võitnud" Venemaa oma "riikliku ülesehituse ulatuslikust hävitusest". Sõjas oli asi selles, mil määral oli see või teine maa "võimeline Totaalseks Mobiliseeringuks", s.t mil määral oli ta v a l m i s Totaalseks Mobiliseeringuks, mis omakorda eeldaski "progressiivse struktuuri" ja progressikultuse olemasolu.

Saksamaa ei olnud teatavasti mitte võitja, vaid kaotaja. Põhjus võiks selge olla: Saksamaa ei olnud progressi nimel valmis Totaalseks Mobiliseeringuks, ehkki ta seda sõja vältel püüdlükult, ent saamatult taotles. Saksamaa kaotas sõja, sest Saksamaa pidi kaotama sõja. Sest Saksamaa "ei suutnud veenvalt tabada aja vaimu", olles "ühtaegu ajakohane ja ajakohatu", tulemuseks "segu võltsromantikast ja puudulikust liberalismist". Saksamaa kasutas "aegunud rekvisiite", progressi vaim mobiliseeriti "ebatäielikult". E. Jünger viitab sellele, et Saksamaa püüdis sõja edenedes kõnelda progressi keelt, kuid tegi seda oskamatult, sest see keel oli talle loomult võõrkeel: kui juba, "...siis pidanuks vähemalt progressi võõrkeelt kõnelema teatava elegantsiga." (TM: 715.) Hoopis paremini sai sellega hakkama saksa sotsiaaldemokraatia, said isegi saksa Barbusse'id. Saksamaa ei suutnud progressi keelt usutavalt kõnelda ei Saksamaal ega maailmas. Kuigi otsiti kaugustest "noid märke ja pilte, mida võitlev inimene püüab kõigest väest oma lippudele kinnitada", eksiti "saksa geeniusesele võõraste eluringi" (TM: 716). Saksamaa ei saanud säärase, teda peibutava ajavaimulise progressiga hakkama, sest see oli talle sügavasti võõras. Samas ei suudetud esitada "aja vaimust üle olevat printsiipi" — ei endale ega maailmale. — Ent see oli olemas. Kõne all

on “seletamatu ja nähtamatu Saksamaa”, mille eest surid, “...liialt vara peletati elemenditsooni, tule tsooni...” (TM: 722) need, kes uskusid igavese Saksamaa, salajase Saksamaa tegelikkusse. Selle nimel oldi valmis Totaalseks Mobiliseeringuks. “Siin lakkab üldine, siin algab piir, mis lahutab meid Euroopast...” (TM: 724.) Siin algab eriline. “...nõnda nagu siiralt elatud elu päristine tulemus ei ole midagi muud kui pärisomase, sügavama karakteri saavutamine, nõnda ei saa ka selle sõja tulemus tõeliste sõjameeste tarvis olla midagi muud kui sügavama Saksamaa saavutamine.” (TM: 726.) Progressikultusest pimestet ja eksitet sakslane, progressiusuline sakslane “...pidas sõda oma tarvis liiga odava auahnusega olla hea eurooplane. Et aga nõndaviisi pidas Euroopa sõda Euroopa vastu — kes muu siis peale Euroopa võis võitja olla? Sellegipärast on see Euroopa, mille pealispind saavutas nüüdsest peale planetaarse ulatuse, väga õhukeseks muutunud, vaid läige — ta ruumilisele võidule vastab veenmisjõu kaotus.” (TM: 726.) Kuid: “...saksa inimene on laskunud sügavale sinna nende meie poolt jälgitud võitluste mitmeti sillerdava pealispinna alla, kaose tsooni.” (TM: 726.) “Kraatri sügavusis on sel sõjal mõte, mida ei suuda peale sundida ükski rehenduskunst.” (TM: 726.) Sest seal “...kohtas saksa inimene tugevamat võimu: ta kohtas iseennast.” (TM: 727.)

Totaalse Mobiliseeringu eriline mõte on sügaval, sakslase mobiliseering peab ta olema, mobiliseering sügavama Saksamaa nimel, mis erineb pealispinnalisest progressi-Euroopast. Et selleks maailmasõjaski valmis oldi, seda tõendavad nood, kes võisid “...säärase innuga tervitada surma.” (TM: 726.) — See kõik seisis veel 1934. aastal kirjas, et siis Teise maailmasõja järel hakata “hissooriliseks” muutuma ja välja jääma. Võib vaid aimata, kui vägev on olnud progressi-Euroopa surve sellele “seikluslikule südamele”, mis oli isegi natsionaalsotsialistliku liikumise ajal julgenud isepäiselt ja surma põlates lahku lüüa valitsejaist.

Ernst Jünger jättis välja sügavaima demokraatiakäsituse. Näidanud, et Totaalne Mobiliseering ei jäta demokraatia haardest surmaga välja, et see peab olema kõigile kättesaadav, nii et ulatub lapseni hällis: “Ta on sama ohustet kui kõik teised [---]” (TM: 709), jätab E. Jünger esseest siiski välja katse avardada demokraatiat surmademokraatia suunas megaralaste kombel, kes Pausaniase sõnul kuuletunud oraaklile ja võtnud nähtavasti edaspidi hääleta-

misel ka surmute hääled arvesse sellega, et rajasid nõukotta herooni. (Vt TM: 725.) Säärast demokraatiat ei või progressi-Euroopa sallida, sest ei ole ette teada, kelle vaekauss langenute hääli lisaks kogudes demokraatliku ülekaalu all võidukalt vajub.

Progressi-Euroopa survele jätab E. Jünger esseest välja tulevikku ulatuva lause: "Ainult surma palge ees oli võimalik, et parimate südameis säilib germaani süütus." (TM: 722.) Elavais südameis võib seda pärast Teist maailmasõda harva kohata. Ses mõttes on tulemuslikult toimunud Ühendriigid, kes viivad sageli täide plaane, mida progressi-Euroopa ise ei söanda või ei suuda veel tehniliselt teostada. Sigmund Freudi õpilane Carl Gustav Jung oli 1945. aastal diagnoosinud sakslaste kollektiivset vaimu- ja meelehaigust. 1943 oli USA valitsus asutanud ühe *Joint Committee* (eesotsas Kurt Lewiniga) sakslaste *ümberkasvatamiseks*. Selle oskussõna — *re-education* — oli sakslaste suhtes tarvitusele võtnud emigrant Leopold Schwarzschild. Psühhiaatrist M. Levy õhutusel loodi 1944 New Yorgis koguni üks instituut "teljerahvaste ümberkasvatamiseks", ka mõned "frankfurtlased" on olnud sääraсте plaanide taga. *Re-education*'i eesmärgiks oli süstita elavatesse sakslastesse kollektiivse süü tunnet. (Vt Pozorny 1992: 311.) Et see ei ole tagajärjetuks jäänud, seda tõendab Ernst Jünger ise.

Kirjandus

- Heidegger, Martin 1976. Zur Seinsfrage. — M. Heidegger. *Wegmarken*. (M. Heidegger. Gesamtausgabe. I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1914–1970. Bd. 9.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 385–426
- Heidegger, Martin 1989. Küsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222
- Hietala, Marjatta 1975. *Der Neue Nationalismus: In der Publizistik Ernst Jüngers und des Kreises um ihm 1920–1933*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Sarja B, nide 194)
- Hochhuth, Rolf 1990. Besuch bei Jünger. — R. Hochhuth. *Täter und Denker: Profile und Probleme von Cäsar bis Jünger*. Mit Essays von Marcel Reich-Ranicki und Albert von Schirnding. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, S. 347–368

- J i n g e r s , Ernsts 1937. *Terauda viesuli: Romans*. Tulk. K-s. Riga: Zelta grauds
- J ü n g e r , Ernst 1920. Nüüdeaja võitlus sõjas. — *Sõdur*, nr 52, 24. XII, lk 5–6
- J ü n g e r , leitnant 1923. Kallaletungi kiirusest. — *Sõdur*, nr 10, 2. VI, lk 4–5
- J ü n g e r , Ernst 1930. Die totale Mobilmachung. — *Krieg und Krieger*. Hrsg. von E. Jünger. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, S. 9–30
- J ü n g e r , Ernst 1937. *In Stahlgewittern: Ein Kriegstagebuch*. Berlin: Verlag von E. S. Mittler & Sohn
- J ü n g e r , Ernst 1942a. An den Leser. — E. Jünger. *Blätter und Steine*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, S. 7–14
- J ü n g e r , Ernst 1942b. Epigrammatischer Anhang. — E. Jünger. *Blätter und Steine*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, S. 217–228
- J ü n g e r , Ernst 1942c. *Gärten und Strassen: Aus den Tagebüchern von 1939 und 1940*. Paris: Einmalige Ausgabe der Zentrale der Frontbuchhandlungen
- J ü n g e r , Ernst 1982. *Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt*. Stuttgart: Klett-Cotta. ("Cotta's Bibliothek der Moderne" 1)
- J ü n g e r , Ernst 1994 = "Neugierig auf Celiné." Ernst Jüngers Brief an Helmut Krausser (Auszüge). — *Der Spiegel*, Nr. 23, 6. VI, S. 178–179
- J ü n g e r , Ernst 1995. Totaalne Mobiliseering. — *Akadeemia*, nr 4, lk 701–728
20. *sajandi väliskirjandus: Loengukursus kõrgemate koolide humanitaarteaduskondadele*. 1971. Tallinn: Valgus
- K r o c k o w , Christian Graf von 1990. *Die Entscheidung: Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt, Martin Heidegger*. Frankfurt / New York: Campus Verlag
- K u n n a s , Tarmo 1993. Ernst Jünger'i saja-aastane sõda. — *Sirp*, nr 28, 16. VII, lk 8. Allkiri: "Helsingin Sanomatest" tõlkinud Tõnu Soo
- L u d e n d o r f f , General 1935. *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag GmbH
- M a t j u s , Ülo 1993. Tundmata otsustavus. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2440–2447
- P l a r d , Henri 1987. Ernst Jünger. — *Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*. Hrsg. von Heinz Ludwig Arnold. München: edition text + kritik. Bd. 4, S. 1–22, A–R
- P o z o r n y , Reinhard (Hrsg.) 1992. *Deutsches National-Lexikon*. München: DSZ-Verlag

Ernst Jünger "seikluslik süda"

- Saksa kirjanduse ajalugu Itaalias. 1942. — *Eesti Sõna*, nr 76, 3. IV, lk 6
- Schmidt, Jochen 1985. *Die Geschichte des Genie-Gedankens in der deutschen Literatur, Philosophie und Politik 1750–1945*. Bd 2: Von der Romantik bis zum Ende des Dritten Reiches. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Volmert, Johannes 1985. *Ernst Jünger: "In Stahlgewittern"*. München: Wilhelm Fink Verlag. ("Uni-Taschenbücher" 1263)
- Õudnere, terase ja vere tormis. 1995. — *Hommikuleht*, nr 12, 16. I, lk 17. Allkiri: Välisajakirjandusest tõlkinud Eva Rüütel

ÜLO MATJUS (sünd. 1942), Tartu Ülikooli filosoofia ajaloo korraline professor, filosoofia osakonna juhataja. Tõlkinud *Akadeemiasse* Martin Heideggeri raadiokõneluse "Loov maastik: Miks me jääme provintsi?" (nr 2, 1989, lk 293–296), ettekanded "Küsimus tehnika järele" (nr 6, 1989, lk 1195–1222) ning "Fenomenoloogia ja teoloogia" (nr 9, 1994, lk 1915–1943), samuti "*Spiegel*'i-kõneluse Martin Heideggeriga" (nr 5, 1992, lk 942–968), Edmund Husserli "Pariisi ettekanded" (nr 7, 1993, lk 1389–1424) ja Ernst Jünger essee "Totaalne Mobiliseering" (nr 4, 1995, lk 701–728). Avaldanud saatesõna "Tehnika järele küsimise järele: Martin Heidegger tõlkimisest" (nr 6, 1989, lk 1222–1227), artiklid "Kõik suur seisab tormis: Lisandusi *Spiegel*'i-kõnelusele Martin Heideggeriga" (nr 6, 1992, lk 1246–1268) ja "Edmund Husserl Descartes'i teil" (nr 8, 1993, lk 1571–1603), väidelnud pealkirja all "See üks vastus" (nr 5, 1992, lk 1104–1108).

Richard Kaljo. EKSLIBRIS

GEORGES SOREL: JANSENISTLIK MARKSISM

Leszek Kolakowski

Tõlkinud Eva Luts

5. MORAALIREVOLUTSIOON JA AJALOOLINE PARATAMATUS

Siiski ei tähenda see, et proletariaat on või et ta üldse saaks olla ükskõikne moraalsuse suhtes. Vastupidi — revolutsiooni ja ettevalmistusperioodi põhieesmärgiks on töölisklassi moraalne ümberkujundamine, mis taastaks tema väärikuse, uhkuse, sõltumatus ning missiooni- ja ainulaadsustunde. Kuigi Soreli tuntuim teos koosneb suurel määral vägivalda õigustamisest, peab ta vägivalda moraalselt õigeks ainult seni, kuni sel on oma osa kasutajate moraalses kasvatuses. Ta peab silmas sõjalist ja mitte politseilist vägivalda, milles puuduks julmus ja mis poleks kindlasti motiveeritud kadedusest rikkamate klasside suhtes, sest see oleks ebamoraalne ja proletariaadile alandav. Olles kaugel püüdest asendada olemasolevat valitsusvormi sama autoritaarsega, on proletariaadi vägivalda eesmärgiks kõrvaldada valitsus üleüldse. Ta väidab, et moraalselt kiiduväärset vägivalda ilmutatakse näiteks Norra mägilaste rahvakohtu, Korsika vendetta või lintšikohtu spontaansete aktide kaudu. Need on just sotsialistide-taolised **poliitilise** revolutsiooni õigustajad, kes soovivad asuda tänapäeva privilegeeritud vähemuse asemele ja kes kalduvad, nagu näitas

Algus eelmises numbris.

revolutsioon, rakendama inkvisiitorlikke julmus- ja terrorimeetodeid poliitiliste ning majanduslike raskuste raviks. Rousseau sotsiaalse lepingu doktriin õhutas jakobiine järgima seda absurdset ja lootusetut suunda, sest nad pidasid end "üldise tahte" kehas-tuseks ja arvasid seega endal olevat õiguse teha kõike, mis pähe tuleb. Et nad polnud moraalselt valitsemiseks ette valmistatud, siis oli *ancien régime*'i jäljendamine ülim, mis nad suutsid välja mõelda. Samasugune despotism võiks tekkida siis, kui võim antaks Jaurès'i ja teiste temataoliste kätte, kes kasutavad humanistlikku retoorikat proletariaadi immutamiseks kodanliku ihaga näha oma parteid võimul, selle asemel et valmistada proletariaati ette avaliku võimuaparaadi purustamiseks.

Sündikalism on neil põhjustel demokraatia vastu, mis õhutab proletariaati osalema kodanlikes institutsioonides, eriti parlamendis, ning on kõlbelise laostumise, korrupsiooni ja klassisolidaaruse õhnestamise allikaks.

Üldstreiki, mis on proletariaadi võitluse tõeline eesmärk, tuleb seetõttu eristada poliitilisest revolutsioonist. Selle Soreli idee kohaselt ei kehti tavapärase majandusliku ja poliitilise streigi vastandus. Üldstreik pole majanduslik streik, kui too on tööliklassi olukorra parandamise katse kapitalismi tingimustes, ent ta on ka poliitilise revolutsiooni vastand. Viimase eesmärgiks on võimu haaramine ja ta allub kõigile võimuvõitluse seadustele, kaasa arvatud taktikalised liidud, ent ta ei eelda ühiskonna jaotumist ainult kaheks leeriks. Peale sündikaatide näeb poliitiline revolutsioon ette teisi organisatsioone, komiteesid või parteisid koos tulevikuprogrammide ja -valmisvormidega: see peab olema plaanipärane ja seepärast tuleb seda detailideni kritiseerida. Pealegi ei toetu poliitiline revolutsioon marksismi klassijaotuse doktriinile, vaid antimarksistlikule rikkuse ja vaesuse vastandamisele; ta apelleerib kadeduse ja kättemaksuhimu ürginstinktidele rahva eest võitlejate üleva kangelaslikkuse asemel. Üldstreik tähendab olemasoleva korra hävitamist ilma mingi uue võimu rajamise ideeta: tema eesmärgiks on taastada kontroll tootmise üle vabadele inimestele, kes ei vaja peremehi. See on ainus ning jagamatu aktsioon, mida ei saa tükeldada etappideks ega sõnastada strateegilise plaanina. Sotsialismi definitsioon üldstreigi terminites tähendab, et "poliitikute revolutsioonid on ajast ja arust; proletariaadil pole

vaja endast kõrgemale seatud hierarhiaid. Meie valem ei ütle midagi inimõiguste, absoluutse õigluse, poliitiliste konstitutsioonide ja parlamentide kohta: ta ei välista mitte ainult kodanluse kapitalistlikku valitsust, vaid üldse igasuguse hierarhia, mis iganes kodanlusega sarnaneb.” (*Matériaux...*: 59–60.) Sündikalism ei hooli doktriinidest või “teaduslikust” ettevalmistusest: “see toimib asjaolude diktaadina dogmadest hoolimata ja kartmata oma jõude ohtu seada viisil, mida arukad inimesed hukka mõistavad. See pilt on kavetatud heidutama neid kaunishingi, kes usuvad teaduse ülemvõimu nüüdisajal, kes ootavad, et revolutsiooni toob kaasa võimas mõttepingutus, kes kujutlevad, et maailma on valitsenud ainuüksi mõistus sellest ajast peale, kui ta on klerikaalsest obskurantismist vabastatud.” Ent “kõik kogemused on näidanud, et revolutsiooni valduses pole tuleviku saladusi: ta käitub samuti nagu kapitalism, kiirustades hõivama kõiki end pakkuvaid väljapääsuteid.” (*Ibid.*: 64.)

Revolutsiooniline sündikalism vastandub seetõttu niihästi utopismile kui ka blankistlikule doktriinile, sest vandeseltslaste grupp võib proletariaadilt mandaati nõudes saada endale eelistingimused võimuhaaramiseks, et seejärel ühiskonda jõu ning repressioonide abil ümber kujundada. Blankism ja jakobiinlus pooldavad vaeste revolutsiooni rikaste vastu, mitte marksistlikku revolutsiooni, mida teostavad ainult tootjad. Viimane ei taotle kaugeltki mitte parteidiktatuuri: Bernsteinil on õigus, kui ta ütleb, et sotsiaaldemokraatide võimuhaare ei tee rahvast suveräänseks, vaid ainult kutselistest poliitikutest ja ajaleheomanikest sõltuvaks. Seni, kuni töölised pole saavutanud tugevat majandusorganisatsiooni ja kõrgem moraalse sõltumatuse taset, saab proletariaadi diktatuur tähendada ainult parteioraatorite ja -sulemeeste diktatuuri.

Teisalt ei saa sündikalistlik revolutsioon olla lihtsalt kapitalismi majandusliku allakäigu tulemus. Revolutsioonid, mis toimuvad siis, kui vana režiim on võimetuse ja kokkuvarisemise seisundis, ei too kaasa paranemist, vaid jäädvustavad laostumise. Sündikalistlik revolutsioon vajab ekspansiivset kapitalismi, mis lämbuks oma energiast ega kõnneks näljakõhetusse. Seepärast pole tööliste huvides kapitalismi nõrgendamine talle seadusandlikke järeleandmisi ja reforme peale surudes: neile on kõige parem, kui kapitalistid oleksid halastamatud ja kaasa kistud röövellikust

ekspansioonivaimust, nagu Ameerika kapitalistlikud vallutajad. Sel viisil hoitakse ülal absoluutset klassideks jaotumise ideed, rõhutute järeleandmatult kangelaslikku solidaarsust — kõike seda, mida sotsialistidest poliitikud on valmis ohverdama, kui nad pettuse teel sunnivad ekspuuteerijaid tegema tühiseid järeleandmisi ja niiviisi töölisklassi demoraliseerivad.

Ka "niinimetatud teaduslik sotsialism" ei peaks meid eksitama mõttega, et võidu kindlustab ajalooline paratamatus. Nagu Bergson tõestas, tekib ajalugu ettenägematutest loomeaktidest. Determinismi illusioonid on tingitud üheksateistkümnenda sajandi loodusteaduse arengust tekkinud liialdatud lootustest: utopistid kujutlesid naiivselt, et ühiskonna tulevikusuundi võib visandada nagu taevakehade liikumisi. Kuid nagu Bergsoni personaalsus- ja evolutsiooniteooria selgeks teeb, algab tulevik vaba loova tegevuse tagajärjel pidevalt uuesti. Revolutsiooniline liikumine on suunatud tulevikku, ent näeb seda ette ainult omaenda spontaanse tegevuse tingimustes, mida juhib ainus, jagamatu ja analüüsimatu idee — ülev müüt maailma täielikust ümbermuutmisest apokaliptilises lõplahingus. Niisugune oli varakristluse kujutus, mis keeldus kompromissist maailmaga ja ka end ühiskonna osaks pidamast, tõmbudes selle asemel müüti Parousiast*. Kuid kiriku hilisem ajalugu näitab, kuidas see hoiak uuenes arukate ennustusi trotsides perioodilistes tugevates ekspansioonipuhangutes nagu suurte reformaatorite ja uue kloostrikorra rajajate algatused. Sindikalistlik liikumine on samasugune spontaanne uuendusprotsess, mis võib anda uue elu poliitikute ja seaduste poolt rikutud töölisklassile ning sobival hetkel päästa kogu inimkonna.

Uue revolutsiooni eesmärgiks pole rikastumine ja küllus või elu kergemaks tegemine. Sorel naerab Destrée ja Vandervelde üle, kes kujutlevad tulevast sotsialistlikku riiki logardite maana või sellise kohana, kus elanikud võivad teha, mis neile iganes pähe tuleb nagu Thélème'i kloostri*. Revolutsioonilise liikumise tõukejõuks pole vaesus, vaid klassiantagonism, ja töölisi ei kihuta tagant sama mis vaeseid, kes tahavad rikaste vara ära võtta, vaid

* Kristuse taastulekust. *Toim.*

* Väljamõeldud koht François Rabelais (1494–1553) teoses *Gargantua ja Pantagruel*, kus kehtis deviis "Tee, mida sulle meeldib." *Toim.*

see, et nemad tahavad otseste tootjatena ka tootmist organiseerida. Sotsialismi põhiväärtused peituvad moraalsuses, mitte heaolus, ja võib mainida, et proletariaadi vaesemad liikmed on kõige vähem, mitte kõige rohkem revolutsiooniliselt meelestatud. Õiglane ühiskond peab, nagu arvas Proudhon, pidama kinni "vaesuse seadusest"; vähenõudlik elu on aus ja õnnelik. Proudhon nägi tuleviku ühiskonda põllumajanduslike ja tööstuslike assotsiatsioonide vaba liiduna, mille avalik elu põhineb kogukondlikel ja provintsilikel ühikutel, kus on ajakirjanduse- ja koosolekutevabadus ning pole alalist sõjaväge. Sorel põlgas igasugust tuleviku planeerimist ja ei suvatsenud esitada mingeid "ideaalse ühiskonna" detaile, kuid Proudhoni tõlgendajana kujutas ta seda ette kahtlemata samasuguste joontega. Oma teoses *L'Avenir socialiste des syndicats* ütleb ta, et ühiskond tuleb "organiseerida vastavalt tootmisplaanile" ja et sotsialismi sihiks on "töökojasüsteemi rakendamine avalikus elus" (*Matériaux...*: 70), nii et kõik sotsiaalsed küsimused esinevad tootmisühikute piires.

Moraalsest ja organisatsioonilisest seisukohast paistab, et Soreli ideaaliks on olnud mõni isoleeritud mägilaste klann või Šveitsi kogukond, kus praktiseeritakse otsest demokraatiat, ollakse tootmises enam-vähem isemajandavad ega olda kaubavahetusega seotud sellisel määral, et see võiks mõjutada kombeid ja traditsioone. Proletariaadi moraaliks oli kaupmeeste moraalile vastanduv tootjate moraal; kaasaja demokraatiad olid ikkagi kujundatud kaubanduslikul alusel, ent tuleviku demokraatia oleks analoogne kooperative manufaktuuriga.

Need võrdlused pole alusetud. Demokraatlike ideede ja institutsioonide ajalugu on kindlasti seotud kaubanduse ajalooga ning kogu Vahemere kultuur on tekkinud ja arenenud sadamate ning kaubalinnade tingimustes. Kaubandus soodustab kompromisside, läbirääkimiste ja tingimiste harjumusi, nagu ka petmist ja silmakirjalikkust, retoorikat ning demagoogiat, ettevaatlikkust ja võistlust, tervise- ning mugavusearmastust, ratsionalismi ja traditsioonipõlgust, kavalat kalkuleerimist ning prognoosimist ja edukuse ideaali. Tootmise allutamine vahetusväärtusele, mis Marxi järgi on kapitalismi tuum, on nende suundade loomulik kulminatsioon. Ühiskonda, kus "kõik on müüdav" ja milles ei maksa enam perekondlikud, sugulus- ega paikkondlikud sidemed, mida

ei saa taandada vahetussuhetele, rünnati kõigi romantikute poolt, kaasa arvatud Marx ise oma nooruses. Sorel oli nagu Nietzschegi sellise ühiskonnatüübi verivaenlane ja selles mõttes romantikute järglane, kuid tema kriitika lõpptulemus oli Marxi omast väga erinev. Teda kütkestas pilt metsikute sõdalaste suguharudest, kes võitlevad pigem ellujäämise kui tervise või mugavuse eest — nad on sangarlikud, kuid mitte julmad, uhked hoolimata oma vaesusest, pühendunud oma sugukondlikele kommetele ja vabadusele, valmis surmani võitlema võõra võimu vastu. Soreli arvates oli sotsialismi põhiline eesmärk säärase moraali taaselustamine, mis vastanduks kaubandusliku ühiskonna moraalile. “Sotsialism on moraalne väljapääs seetõttu, et ta toob kaasa uue viisi kõigi inimlike tegude üle otsustamiseks või — Nietzsche kuulsa üt-luse kohaselt — kõigi väärtuste ümberhindamise.” (*Matériaux...*: 170, tsitaat tema eessõnast Saverio Merlino teose tõlkele prantsuse keelde.) Uus moraal kujuneb töölisklassi hulgas kapitalismi tingimustes ja on tegelikult revolutsiooni ning majandusliku muutuse eeltingimuseks: siin nõustub Sorel Vanderveeltega, kes ütleb, et tööliste võit ilma radikaalse moraalise ümberkujunduseta viiks maailma piinarohkesse, julma ja ebaõiglasse olukorda, sama halba kui olevik, kui mitte halvemasse. Peamised punktid, kus uus moraal hakkab toimima, on perekond, sõda ja tootmine ning kõigis neis sfäärides tähendab see solidaarsuse, kangelaslikkuse, suuremeelsuse ja isikliku vastutustunde kasvu. Sorel omistab erilist tähtsust seksuaalsele ohjeldatusele ja perekondlikele väärtustele, mille nõrgenemist ta peab kodanliku ühiskonna loomulikuks alustalaks. “Maailm muutub ainult siis paremaks, kui ta muutub karskemaks — usun, et miski pole kindlam kui see.” (*Ibid.*: 199.) Ideaaliks, mille poole ta üles vaatab, on Nietzsche nägemus Homerose kangelastest.

6. MARKSISM, ANARHISM, FAŠISM

Nagu oleme juba täheldanud, Soreli töödes on väärtuste ja ideede vastastikune suhe hoopis teistsugune kui ortodokssete marksistide või ükskõik missuguste marksismi kriitikute omades. Sellest vaatepunktist jääb ta unikaalseks. Tema ja ortodokssete pahempoolsete sotsiaaldemokraatide rünnakud reformismile on mõni-

kord väga sarnased, kuid ta kriitikas marksistliku ortodoksia pihta on palju ühist anarhistide vaadetega. Ta ründab anarhismi marksistlikust seisukohast, ent mõnes punktis kritiseerib ta Marxi Bakunini või Proudhoni vaatevinklist. Sotsialistliku mõtte tavalised liigitused sel perioodil ei käi tema kohta.

Nagu Marx, ei pidanud ka Sorel sotsialismi üksnes ühiskondliku organisatsiooni parimaks vormiks, vaid ka elu kõigi aspektide, morali, mõtlemise ja filosoofia täielikuks ümberkujundamiseks: sotsialism pole ainult reformide kogum, vaid kogu inimliku olemuse ümbertõlgendamine. Temaaegsed sotsialistid ei tundnud Soreli arvates tõsist huvi inimloomuse ja elu lõppeesmärgi vastu. Nad võtsid omaks kaheksateistkümnenda sajandi vabamõtlejate pealiskaudse metafüüsika ja jätsid tähelepanu pööramata kurjuse tähtsusele Marxi historiosooфияs; ratsionalistlik optimism takistas neid seostamast kirikut arukate inimestega, ent võidu korral pidi sotsialism pakkuma kõiki neidsamu väärtusi mis kirikki. Gustave Le Boni jälgedes ei kõhelnud Sorel omistamast sotsialismile usulist ja karismaatilist iseloomu ning selles erineb ta Marxi, vähemalt "Kapitali" vaadetest.

Soreli jaoks oli marksism eelkõige Suure Apokalüpsise* poeesia, mida ta samastas sotsiaalse revolutsiooniga. Ta ei võidelnud reformismiga mitte ainult sellepärast, et see polnud efektiivne — vastupidi, ta teadis selle efektiivsust —, vaid et see oli proosaline ja ebaheroiline. Sorel uskus sotsialismi klassikalisse alusesse ja tootjate kui revolutsiooni käivitajate unikaalset rolli. Sõjaka sektina peab proletariaat ennekõike kaitsma oma sõltumatust olemasolevast ühiskonnast. Sorel unistas vabast ühiskonnast, s.t tootjate liidust ilma peremeesteta, mille põhiväärtused tulenevad asjaolust, et see ühiskond on pühendunud materiaalsele tootmisele; teisalt arvas aga Marx, et sotsialismi suureks saavutuseks oleks võit jõudeoleku üle, mis võimaldaks inimestel pühenduda loometööle, kui materiaalse tootmise jaoks vajalikud töötunnid väheneksid. Marx pani oma lootuse tehnoloogiale, mis tema arvates võiks vabastada inimkonna materiaalse eksistentsi muredest; Sorel pidas vastupidi tootmistegevust kogu inimväärikuse allikaks ning talle polnud soov seesugustest muredest vabaneda parem kui

*Johannese Ilmutusraamatu. *Tlk.*

kodanlik hedonism. Marx oli sedavõrd ratsionalist, et uskus teaduslikku sotsialismi, s.t et kapitalistliku majanduse ratsionaalne analüüs näitab, et see on asendumas kollektiivse süsteemiga; ta uskus ka tsivilisatsiooni järjepidevust. Sorel pidas ideed sotsialismi ajaloolisest paratamatusest Hegeli *Weltgeist*'i jäänukiks; ta võttis omaks Bergsoni spontaansusteooria ja propageeris täieliku murrangut kultuurilises järjepidevuses, siiski lootes samal ajal perekonnatraditsioonide ja hõimusolidaarsuse säilimisele. Marxi doktriini käsitlemise meelevaldsus on näha definitsioonist, mille Sorel omistab Marxile ja mis puudutab klassi kui "traditsioonide, huvide ja poliitiliste vaadetega ühendatud perekondade kollektiivi, millele kuulub säärane solidaarsuse tase, et teda võib pidada üksikisiku kui mõistust omava ja selle alusel toimiva olendi kujundajaks." (*Matériaux...*: 184.)

Sorel ei kuulutanud end anarhistiks, sest tema aja anarhistid polnud klassiseisukohast määratletud, vaid püüdis võita lumpenproletariaadi ja deklasseerunud *intelligentsia* toetust. Juristide, ajakirjanike ja tudengite juhitalval liikumisel polnud ilmselt midagi ühist revolutsioonilise sündikalismiga, nagu seda mõistis Sorel, samuti olid talle eemaletõukavad bakuninlike veendumustega anarhistlikud grupid, kes ühendasid konspiratsioonimeetodid autoritaarsete põhimõtetega. Samal ajal jagas ta anarhistidega nende põhilist premissi, et on vaja kõrvaldada kõik riiklikud institutsioonid ja keelduda osa võtmast parlamentaarsest elust ning toetamast "poliitilist sotsialismi". Pärast Bakuninit oli püsivaks jooneks anarhistlikus propagandas, mida rõhutas näiteks Machajski, see, et "poliitiline" või "parteiline" sotsialism on üksnes uue türannia eelmäng ja "proletariaadi diktatuur" riikliku organisatsiooni vormina tähendab tööliste allutamist elukutseliste poliitikute despotismile. Sorel oli nõus ka nende anarhistidega, kes nõudsid "moraalset revolutsiooni" lahutamatu osana sotsiaalsest revolutsioonist. "Sotsiaalset demokraatiat on tänapäeval julgelt karistatud selle eest, et ta võitles anarhistide vastu, kes püüdsid saavutada mõistuse ja südamete revolutsiooni." (*Matériaux...*: 380, kommentaar ühele Proudhoni kirjale Michelet'le). Tootmisvahendite natsionaliseerimine on iseenesest mõttetu, nii palju kui see puutub tööliste vabastamise, sest ainult suurendab poliitikute võimu tootjate üle.

Võib näida veider, et kirjanikku, kes nii raevukalt ründas patriotismi-ideed, riiklikke institutsioone ja parteiorganisatsioone, pidi tuntama tärkava fašistliku liikumise ideoloogina, kes varustas argumentidega brutaaalse natsionalistliku türannia funktsionääre ja apologete — seda enam, et erinevalt Nietzschest aktsepteeris Sorel marksismi põhidoktriine. Siiski on tal olemas seos fašistidega, ehkki kindlasti on võimatu otsustada Itaalia fašismi esimeste ilmingute üle 1912. aastal nende silmade läbi, kes olid Teise maailmasõja tunnistajaks. Kõik Soreli töödes revolutsiooni või vaba revolutsioonijärgse ühiskonnaga seostuv kuulub tõepoolest “müüdi” valdkonda, mis põhimõtteliselt ei tunnista mingit diskussiooni või selgitust. Fašism ammutas oma jõu meeleheitelust ja absoluutse muutuse soovist, demokraatias pettumisest ja usu puudumisest reformide võimalikkusesse ning tumedast vajadusest radikaalselt muuta eksisteerivate olude skeemi. Soreli üleskutsed sobisid hästi vaimsete tingimustega, milles tekkis fašism. Ta ei püüdnud olla uue korra kavandaja, vaid katastroofi kuulutaja. Ta nõudis tsivilisatsiooni järjepidevuse katkestamist parema tuleviku nimel, naasmist seaduslikkuse ja moraali rahvalike lätete juurde; osutades sedasi tahtmatult, et rünnak terve eksisteeriva kultuuri vastu on tegelikult kutse barbaarsusse, kui see ei toetu olemasolevatele väärtustele ja selgele teadmisele sellest, mida uus kord eeldatavalt sisaldab. Sorel annab ratsionalistide naiivsusele palju teravaid lööke; ent kui rünnak ratsionalismi vastu pole selgelt eristatav rünnakust mõistuse vastu, kui see apelleerib *philosophie des bras** poole, mis pole väga erinev soomusrusikafilosoofiast, siis saab sellest mäss mõistuse vastu ja puhtakujuline ettekääne vägivaldaks. Vägivalla õigustamine seostus Soreli arust *gendarmérie*'le vastanduva sõjakuse variandiga; kuid eristamine on siiski selgemast selgem, põhinedes kirjanduslikel stereotüüpidel ning kreeklastest või viikingitest kangelaste idealiseerimisel. Moraal, mis peab vägivalda iseendast heroismi ja õilsuse allikaks, on väga aldis muutuma despotismi tööriistaks. Sama kehtib ka Soreli parlamentaarse demokraatia kritiseerimise kohta: selles leidis palju tõde, kuid seda võib ju öelda ka Hitleri samateemaliste kirjutiste kohta. Üldise korrupsiooni, kuritarvituste, silmakirjalikkuse, väiklase nägelemise ja ideede konfliktiks

*Võimufilosoofia. *Toim.*

maskeeritud ametikohtade pärast võistlemise kriitika — kõike seda on anarhistid, kommunistid ja fašistid väga sarnaste sõnadega hukka mõistnud. Kuid demokraatia kritiseerimine, mis on “müüdigä” looritatud ega esita mingit käegakatsutavat alternatiivi, vaid pakub üksnes demokraatia eitamist või puudumist, ei saa olla midagi muud kui türannia õigustamine, vähemalt siis, kui see kriitika laskub kirjanduse vallast tegelikku poliitikasse.

Fašismi inspireeriva avaliku marksistina on Sorel oluline selle poolest, et tema ideede saatusest nähtub vasak- ja parempoolse radikalismi äärmuslike vormide lähenemine. Kui vasakpoolne radikaalne fraseoloogia piirdub kodanliku demokraatia ründamisega, pakkumata selle asemele paremat demokraatiat, kui see on üksnes ratsionalismi vastu, ilma et seaks eesmärgiks uusi kultuuriväärtusi, kui ta kaitseb moraalsete piiranguteta vägivalda, siis on ta programm üksnes uusdespootlik ning põhiliselt sama mis radikaalsel parempoolsusel. Kui lõplik katastroof, nagu Soreli doktriini puhul, on esitatud omaette eesmärgina või isegi kõrgeima eesmärgina, hoolimata tagajärgedest, mida see võib kaasa tuua, siis on proletariaadi esmane ja tähtsaim osa olla kataklüsmilise muutuse oodatav teostaja. Kuni tal selle rolli täitmine ei õnnestu, võib Sorel vastuolulisuseta pöörduda natsionalismi kui rohkem töötava ürituse kehastuse poole, milleks tema silmis oli ikkagi “totaalne revolutsioon” ja mitte rahvus kui selline. Niisiis on ta kirglik Lenini ja bolševike kaitsmine täiesti kahemõtteline. Ta imetles Vene revolutsiooni kui dramaatilist apokalüpsist, surmahoopi intellektuaalidele, tahtejõu triumfi väidetava majandusliku paratamatuse üle ja pärismaise moskoviitliku traditsiooni maksmapanekut Lääne traditsioonide üle. “Verine õppetund Venemaal tõestab kõigile tööliste, et demokraatia ja proletariaadi missiooni vahel on vastuolu. Tootjate valitsemise idee ei hävi; hüüid “Surm intellektuaalidele!”, mille eest bolševikke on nii palju sõimatud, võidakse lõpuks võtta kasutusele tööliste poolt üle kogu maailma. Ainult pime ei näe, et Vene revolutsioon on uue ajastu koit.” (*Matériaux...*, postskriptum 1919. a väljaande sissejuhatusel.) *Réflexions sur la violence*’i 1919. a lisast loeme:

Kui tuleb aeg hinnata kaasaja sündmuse ajaloolise erapooletusega, siis tunnistatakse, et bolševismi jõud olenes suures osas asjaolust, et massid pidasid seda protestiks oligarhia vastu, mille suurimaks hoo-

leks oli olnud mitte näida venelikuna; 1917. aasta lõpul ütles mustasajalaste endine eestkõneleja, et bolševikud "tõestasid, et nad on rohkem venelased kui mässajad Kaledin, Russki jne, kes reetsid tsaari ja kodumaa." (*Journal de Genève*, 20. XII 1917.) [---] Ajalooliselt võib rääkida revolutsiooniliste repressioonide protsessist Venemaal ainult meeles pidades bolševismi moskoviitlikku iseloomu [---] punakaartlased ammutasid rahvuslikest traditsioonidest loendamatuid pretsedente, arvates, et nad on õigustatud neid jäljendama revolutsiooni kaitsmiseks [---] Kui me oleme tänulikud Rooma sõdureile äpardunud, hälbinud või võimetute tsivilisatsioonide asendamise eest tsivilisatsiooniga, mille õiguse, kirjanduse ja mälestusmärkide õpilased me ikka veel oleme, siis kui tänulik peaks tulevik olema Vene sõduritele sotsialismi eest!

Sorelil oli vähe teadmisi Lenini doktriinist: ta imetles Lenini kui Apokalüpsise prohvetit ning samal põhjusel imetles ta ka Mussolinit. Sorel oli valmis toetama kõike, mis näis heroilisena ja töotas hävitada vihatud demokraatlikku süsteemi, parteivõitlusi, kompromisse, kauplemist ja kalkuleerimist. Ta polnud huvitatud inimliku heaolu pisiküsimustest, vaid energiaplahvatusteks kõige sobivamate olukordade avastamisest. Teravapilguline ratsionalismikriitik lõpetas suure Mooloki jumaldajana, mille lõugade vahele kadus pime, fanaatiline, juubeldav pööbel sõjakas hulluses ja enda hukatuseks.

LESZEK KOLAKOWSKI (sünd. 1927), poola filosoof, oli kuni emigreerumiseni Läände 1968. a Varssavi ülikooli filosoofiaajaloo professor. Oxfordi *All Souls College*'i liige, külalisprofessor Montrealis, Yale'is ja Berkeley ülikoolis. Kolmeköitelist teost *Marksismi peavoolud: Tekkimine, areng, kokkuvarisemine*, millest me siin ühe peatüki avaldame, peetakse tema olulisimaks tööks ja ühtlasi näidiseks nn liberaalset marksismist.

Richard Kaljo. EKSLIBRIS

JESUIIDIREDUKTSIOONID

Klaus Schatz

Tõlkinud Nils B. Sachris

SAAVUTUSED JA PIIRID¹

Vaevalt on ükski ajaloos esinenud kogukond erinevate eeldustega inimesile avaldanud fastsineerivamat mõju kui ühe "utoopia" õnnestunud teostamine Paraguai "jesuiidiriigis". "Utoopiliste" joonte hulka kuulus selle utoopia "kommunistlik" loomus koos teiste omadustega, mis seda nii kaasaegsele kui ka järelmaailmale

Klaus Schatz. "Die Jesuitenreduktionen".

Avaldatakse autori loal.

¹Tähtsamat uusimast kirjandusest: Ph. Caraman, *Ein verlorenes Paradies: Der Jesuitenstaat in Paraguay* (München 1979); A. Armani, *Città di Dio e città del Sole: Lo "Stato" gesuita dei Guaraní (1609–1768)*, Rom 1977. Sügavamalt käsitlevad probleeme: M. Haubert, *Des Indiens et des Jésuites du Paraguay au temps des missions* (Paris 1967), veel põhjalikumalt artiklikogumik: B. Melià (toim.), *El Guaraní conquistado y reducido: Ensayos de etnohistoria* (Asunción 1988).

Tähtsad saksa allikad, mida siin on korduvalt tsiteeritud: A. Sepp, *Reissbeschreibung: Wie dieselbe aus Hispanien in Paraquariam kommen* (Nürnberg 1697); id., *Continuation oder Fortsetzung der Beschreibung* (Ingolstadt 1710); M. Dobrizhoffer, *Geschichte der Abiponer, einer berittenen und kriegerischen Nation in Paraguay*, 3 kd (Wien 1783–84); Fl. Paucke, *Zwettler-Codex 420*, 2 kd (toim. E. Becker-Donner, Wien 1959–66); J. Knogler, *Archivum Historicum Societatis Jesu* 39 (1970), lk 268–345; lõpuks J. Stöcklein, *Der neue Welt-Bott*, lk 1726jj (tsit. WB).

humaansuse eduka mudelina paista lasevad (nii oli see "jesuiidiriik" esimene suurühiskond, mis ei tundnud surmanuhtlust). Need ja teised jooned viisid selleni, et reduktsioone juba 18. sajandil hinnati kui algkristliku mõtte ideaalset ellurakendamist, ja mitte ainult Muratori poolt, kelle seisukohta väljendab juba kirjutise tiitel "Õnnelik kristlus Paraguai jesuiidireduktsioones", vaid ka jesuiitide endi poolt.

Niisugune vaade, mis vaevalt vastas reduktsioonides töötavate jesuiitide perspektiivile, kätkes tegelikkuse glorifitseerimise ja ajaloolise isoleerimise ohtu. Selleks et mõista reduktsioone, neist aru saada, neid õigele kohale panna ning asjalikult hinnata, tuleb lähtuda nende ajaloolisest kontekstist ja raamist.

I. AJALOOLISED RAAMID JA TAUST

Jesuiidireduktsioonide tähtsamad ajaloolised taustad:

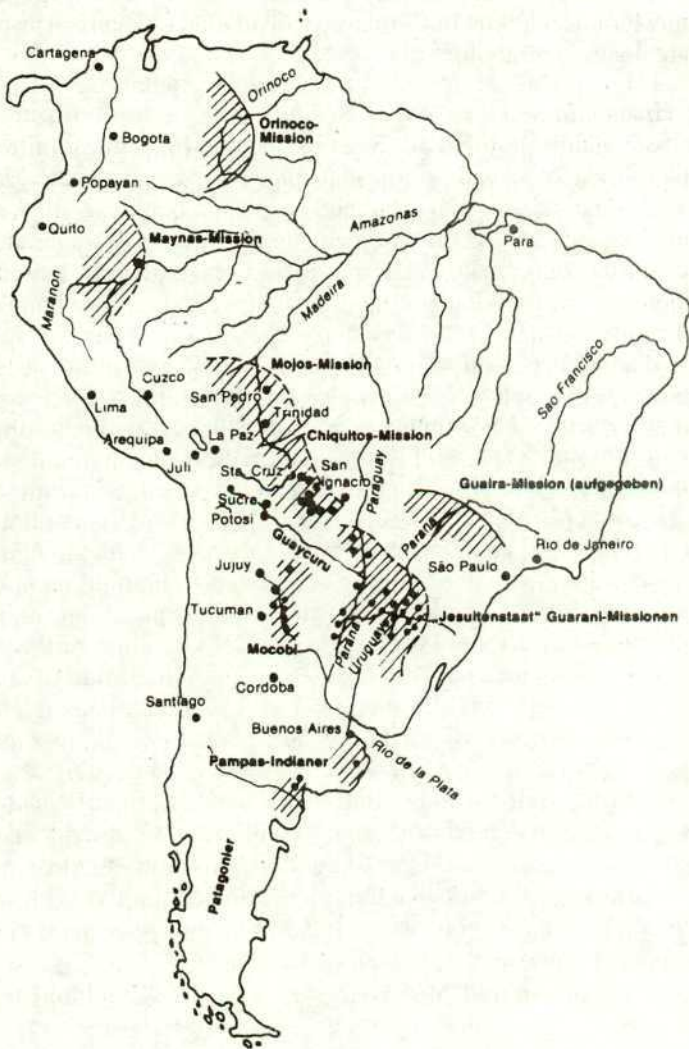
1. *Paljude misjonäride võitlus indiaanlaste orjastamise vastu ja nende inimvääriskuse eest.* See võitlus algab Antonio de Montesinosega, kes Haiiilil 1511. aasta 4. adventipühapäeval jutlustas, et ükski orjapidaja ei saa õndsaks, et kõik nad elavad raskes patus ja õndsusest võivad nad osa saada niisama palju kui türklased ja paganad². Edasi on misjoniteod eriti seotud Bartolomé de las Casase nimega. Las Casas polnud põrmugi üksildane hüüdja kirikliku ükskõiksuse kõrbes, vaid ta kehastab võimsat voogu, mida kandsid peamiselt orduvennad, s.t eeskätt dominiiklased, paljud frantsiskaaniid ja hiljem jesuiidid. Kuni 16. saj. lõpuni oli nende hulgas ka üksikuid piiskoppe nagu dominikaanipiiskop Antonio de Valdivieso Leónist (praeguses Nikaraaguas), kes indiaanlaste eest väljaastumise pärast 1550. a ühe maaomaniku ülesandel sõdurite poolt tapeti (see on ainus selline juhtum Ladina-Ameerika varases kirikuloos), siis veel hiljem pühakuks kuulutatud Lima peapiiskop Toribio de Mogrovejo (1579–1606). Niisugune kristliku südametunnistuse vastuhakk *indio*'te rõhumisele, mida tänapäeval on väärtustama hakatud vabastusteoloogiaga seoses, läbib

²B. de las Casase tekst, *Historia de las Indias* II (Madrid 1957), lk 176–179. Saksa keeles: M. Delgado (toim.), *Gott in Lateinamerika: Texte aus fünf Jahrhunderten*, Düsseldorf 1991, lk 146–150.

peaaegu kogu Hispaania ja Portugali koloniaallugu. Reduktsioone tuleb mõista misjoni arengu jätkuna, teatud ruumi *resp.* struktuuri loomisena, kus indiaanlased võisid elada vabana orjusest ja kaotamata identiteeti.

2. Hispaania ametlik "India"-seadusloome oli osalt misjonäride selliste püüdluste mõju all. See ei käsitanud indiaanlasi mitte just täisväärtuslike vabade inimesina, pigem kaitset vajavate "lastena", keda ei tohiks orjastada, vaid eestkostja hoolduse all "kasvatada", s.t suunata kristlusesse, teha neile omaseks korrapärane töö ja paikus. *Indio*'te koondamine suletud suurasulaisse ehk reduktsioonesse (hisp. *reducir* = 'tagasi viima, koondama') misjonäride juhtimisel oli alates 1570. a Hispaania seadusis ette nähtud. Jesuüidireduktioonidel oli võimalik areneda ainult etteantud süsteemi raames, mitte aga sellele vastandudes. Üldiselt oli seadusiga tekitatud niisugune konstellatsioon, mis pikapeale toimis jesuiitidele ebasoodsalt. Jesuüidid tuginesid nimelt kuningavõimule, neid toetas ka kaugelt Madridist kuningakoda, peamine abi tuli siiski Limas resideerivalt asekuningalt ja vahel ka kuberneriilt. Samal ajal olid jesuüidid aga püsikonfliktis kreoolidega, s.t kohaliku hispaania asurkonnaga. Madridi kroonivõimul oli aga põhjendatud kartusi kreoolide partikularismitendentside suhtes: siht oli võetud sõltumatu autonoomia poole, mis oli keskvalitsusele ohtlik koloonia tohutu kauguse ja tollaegse aeglase kommunikatsiooni tõttu. "Vabad" indiaanlased, kes polnud otse *encomendero*'de omandus, vaid "tribuudimaksjad", olid sisuliselt "kroonuindiaanlased". Seadused, mis piirasid *encomienda* ja *servicio personal*'i* omavoli ning keelustasid indiaanlaste orjastamist, vastasid üldplaanis Euroopa poliitilisele arengule 16. sajandil, mis oli suunatud monarhivõimu suurendamisele ja üldisele tsentraliseeritusele. Nii sügenes tüüpiline sätumus: jesuüidid liidus keskvoimuga kreooliühiskonna vastu. Reduktsioonide algpäevist on teada tõsine konflikt, mis seotud indiaanlaste õigusiga. Nimelt mõistavad uue Paragua'i provintsiiaali Diego de Torres Rollo juhitud jesuüi-

**Encomienda*'ks nimetati Ladina-Ameerikas maa kasutamise ja indiaanlastelt andami kogumise õigust, selle kasutamist ja kasutajakonda (sealt ka *encomendero*). *Servicio personal*: 'isiklik teenijaskond'. *Toim.*

JESUIDIREDUKTSIONID KESK-AMEERIKAS

did oma jutlusis hukka *servicio personal*'i ja keelduvad nendele, kes indiaanlasi pärisorjena peavad, absoluutsiooni andmast. Nad tuginevad seejuures kuninga korraldusile, neid toetab ka kuberner. Kohalik kreoolkond reageerib sellele majandusboikotiga: ei mingeid annetusi enam jesuiitidele, isegi keeldutakse neile kaupu müümast³.

Säärane üldiselt tihtigi esinev situatsioon, et jesuiidid otsisid toetust kroonivõimult ja ühtlasi usaldasid selle toetust, samas ikka enam kõigi teiste tähtsamate ühiskondlike jõududega vastuollu sattudes, osutus 17. sajandil jesuiitidele kasulikuks. Alates 18. sajandi keskpaigast saab see aga nende nõrgenemise põhjustajaks.

3. *Kogemus, et senine indiaanlaste misjoneerimine oli põhilselt ebaõnnestunud* või vähemalt kaalukate puudustega. Hispaania kolonistide keskkonnas, kes *indio*'sid kurnasid või alkoholi korrumpeerisid, neid "kultuurišoki" all kannatama pannes ja ruineerides, ei paistnud indiaanlaste kristlasiks pööramine üldsegi võimalik olevat. Misjonitöö eeldas võimalikult täielikku isolatsiooni hispaania asunike maailmast. Mõttetuks osutus ka indiaanlaste kristianiseerimine traditsionaalses, puutumatus külamiljööös (või väikegrupis), sest oma harjumuste ja kogu elulaadi poolest olid nad seotud traditsioonilise religiooniga, millest jootuvalt oli püsiv muutus välistatud. Eriti õnnetult läksid 16. sajandi lõpul toimunud frantsiskaanide ja jesuiitide "rändmisjonid", mille puhul tehti see saatuslik viga, et jäeti poolnomaadlikud suguharud edasi oma senisesse miljöösse. Väikesed populatsioonid jätsid oma primitiivselt haritud põllud pärast nende kurnamist maha, et leida uusi ja paremaid põlde ning jahimaid. Misjonärid liikusid nendega rännakuil kaasa, andsid neile algõpetust, et neid seejärel ristida ja siis jätta pärismaalasist katehhistide hoolde. Praktiline tulemus oli null, usuõpetus oli liiga pinnaline, peaviga aga, et ei muudetud elutavasid ega -keskkonda.

Lahenduseks olid "reduktsioonid". Eeskujusid selleks leidis juba 16. sajandist, nimetada tuleks Las Casase eksperimenti, alguses 1517. a Cumanás (Venetsueelas), 1539. aastast Verapazis Gua-

³A. Astrain, *Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de la España IV*. (Madrid 1913), lk 644–667.

temaalas. Need olid *indiokogukonnad*, tehtud Hispaania "arengu-abistajate" assisteerimisel, mille abil Las Casas tahtis näidata, et indiaanlasi on võimalik sunduseta kristlasiks pöörata ja ilma orjusega sihipärast tööd tegema õpetada. Reduktsioonide eelkäijate hulka tuleb arvata ka *aldeia*'d, jesuiitide kristlikud indiaanikülad Amazonase piirkonnas, mis tekkisid pärast 1549. a, kui algas jesuiitide tegevus Brasiilias. Kaks aastakümnet hiljem, 1570. a, algab jesuiitide tegevus Peruus, esile tuleb tõsta jesuiitide hooldatud indiaaniasulat Julíd Titicaca järve ääres, Siin, veel elava inkatraditsiooniga piirkonnas, kasutati juba mujal rakendatud kogukondlikke töö- ja majandusvorme, mis haakusid indiaanlaste traditsioonide ja elulaadiga.

Kõik need algsed reduktsioonitüübid erinesid tegelikult jesuiidiekspriimendist selle poolest, et indiaanlaste ja hispaanlaste lahushoidmine oli veel ebatäielik. Alguses alahinnati neid lahutatvat kultuurilõhet. Las Casas arvas algul, et indiaanlasi on võimalik 15-aastase kasvatustööga integreerida hispaanlaste ühiskonda. Brasiilia jesuiidid üritasid esialgu *aldeia*'des indiaanilapsi koos portugali lastega üles kasvatada lasta, neid vastastikku kooseluga harjutades. Paljuski elasid need indiaanlased veel *encomienda*-süsteemis krooniindiaanlastena, millega kaasnes mitmeid negatiivseid nähtusi: ülemäärane kurnamine *resp.* ekspluateerimine, suur suremus, alkoholism, eneseväärtustamise langus ja sotsiaalstruktuuride hävimine. See kehtis eriti just frantsiskaanide reduktsioonide kohta, mis eksisteerisid nii enne jesuiitide omi kui ka viimastega üheaegselt. Frantsiskaanide mudel, mis oma tegeliku tulemusena oli suunatud mestiitsistamisele, ei olnud sugugi orienteeritud indiaanlaste varjamisele-kaitsmisele, et nendele tagada häirimatut iseseisvat arenemist, mida oleksid eranditult üksnes misjonärid juhtinud. Kirjeldatud mudel oli "avatum", mis seda praktiliselt ka ohustas.

Päris uueks võtteks jesuiidireduktsioonides oli indiaanlaste peaaegu täielik isoleeritus hispaania asunistest. Nendega alustati 1610. aasta paiku, nad arenesid aeglaselt, mõjustatuna samaaegselt nii kuninga käskudest, viitsekuningate ja kuberneri korraldusist kui ka ordukindralite ja provintsiiaalide juhiseist, millest kõigest pikkamööda sugenes nende oma õiguskord ja oma territoorium. See kõik moodustabki mõiste "Paraguai jesuiidiriik".

Selle mõiste problemaatika juurde tuleb allpool veel tulla, et sellesse ligemalt süveneda. "Paraguaiaga" peetakse silmas guaranii-indiaanlaste reduktsioone, mis sellelaadseist varajasimana alustas tegevust 1609. Tolleaegne mõiste Paraguai ei vasta praegusele. Endisaegne hõlmab kogu praegust La-Plata-ruumi, ehkki selle pealinn ja asustuskeskus oli Asunción. Guaranii-reduktsioonide territooriumid ulatusid 17. saj. lõpul kaugemale praeguse Argentiina, Uruguai ja Brasiilia sisse. Tegelik asustuspiirkond oli küll väiksem, piirdudes Paraná ja Uruguay jõgikonnaga. Nood reduktsioonid ei jäänud ainukesiks. Lõpuks oli valmis terve võõnd jesuüidireduktsioone teispool Ande, millist piirkonda hispaania asunikud põlgasid ebaterve kliima ja väärtmetallide puudumise tõttu ning mis siis meelsasti misjonäridele jäeti. Kõigele lisaks oli reduktsioonipiirkonnal teretulnud kaitsefunktsioon kaitsetarana Portugali sisemaise ekspansiooni vastu. Mainade reduktsioonid praeguse Peruu idaosas, Amazonase ülemjooksul, ei saavutanud kunagi ei stabiilsust ega õitsengut, ehkki nad alustasid väga vara, juba 1637. Neil polnud majandusedu ega võtnud neid *indio*'d ise omaks. Suhteliselt hästi arenesid 1684. a asutatud mohho-reduktsioonid, veelgi paremini tšikiitode omad, mis asutati 1691. a praeguse Boliivia idaosas. Need ei saavutanud küll nii kõrget taset kui guaraniide omad, on aga tähelepanuväärsed selle poolest, et nende puhul võime märgata "elavat järjepidevust" tänapäevani välja, ja seda mitte ainult varemete säilimisena: kristlikud kogudused, harjumused ja jesuüidipäevist ürgnevad sotsiaalstruktuurid on tšikiitodel osaliselt praegugi veel olemas⁴. 1730. a avatud reduktsioonid Orinoko-piirkonnas ei jõudnud rajamisfaasist kaugemale. Sama lugu oli Gran-Chaco suguharude reduktsioonidega lääne ja lõuna pool Asuncióni. Kõik need misjonid eksisteerisid jesuüitide väljaajamiseni Hispaania riigist 1767–1768. Guaranii-reduktsioones elas lõpuks 100 000 indiaanlast ja üldse hinnatakse jesuüidireduktsioones elanikkude üldarvu nende lõpupeevil 200 000 hingele.

⁴A. Menacho, *Por tierras de Chiquitos: Los Jesuitas en Santa Cruz y en las misiones de Chiquitos en los siglos 16 a 18* (S. Javier 1991).

II. SAAVUTUSED

Kõigepealt nimetagem reduktsioonide neid positiivseid külgi, mille suhtes mingit kahtlust pole. Seejärel asume vaatlema nende problemaatilisi külgi ning tõsiselt arvestatavat kriitikat, mis nende kohta tehtud. Positiivsed jooned võib kokku võtta kolme punkti.

1. *Kaitsefunktsioon*. Tähtis rahvaste puhul, keda ohustab häving või identiteedikaotus. Ühtlasi oli see ka kaitse orjastamise eest: sellega ähvardasid pidevalt hispaania asunikud, kes niigi ekspluateerisid indiaanlasi *encomienda*- või krooniindiaanlastena või siis *servicio personal*'i kujul. Suurimaks ohuks indiaanlastele olid portugali orjakütid (*bandeirantes* või São Paulo nime järgi "paulistaanid"). Need olid kuni 1641. a suurimaks, lausa surmaohuks reduktsioonidele: neljakümnest reduktsioonist, mis olid asutatud enne 1630. aastaid, hävitati 15 ja nende elanikud viidi orjusesse, 11 reduktsiooni tuli evakueerida mujale, ainult 14 jäi puutumata. Guaranii-reduktsioonide vastu tehtud röövkäigud hävitasid poole rahvastikust. Lõpuks said jesuiidid Hispaania kuningalt loa relvastada indiaanlasi tulirelvaga, mis oli ka hispaanlaste poliitilistes huvides. Nii oldi võimelised kaitsma hispaania asunikelinnu "metsikute" indiaanlaste rünnakute eest, mis aga peaasi, nii suudeti kaitsta ka veel kindlaksmääramata piire Portugali kui konkureeriva maailmavõimu eest: reduktsiooniar mee oli põhimõtteliselt Hispaania sõjavägi, mis kaitses Hispaania kuninga alamaid Portugali agressiooni eest.

Samuti pakkusid reduktsioonid kaitset juuretuks muutumise ja identiteedikaotuse eest, mida põhjustas alkohol ja eurooplaste korrumppeeriv mõju. Selleks olid reduktsioonid välisilmast hermeetiliselt eraldatud: need olid keelualad, kus indiaanlastel polnud peale misjonäride ühegi eurooplasega mingit pistmist. Rangel võetuna ei olnud see "jesuudiriik"; reduktsioon polnud eriõigusega suveräänne poliitiline moodustis⁵. Reduktsioonid põhinesid Hispaania kuninga kontsessioonil, praktiliselt olid nad Hispaania territooriumid, kuberner pidi kinnitama eraldi iga re-

⁵Sõna "jesuudiriik" kasutasid 18. sajandil eranditult jesuiitide vastased, jesuiidid hoidusid niisugusest nimepruugist ja kinnitasid ikka ja jälle, et nii nemad kui ka nende indiaanlased on Hispaania kuninga truud alamad.

duktiooni asutamise. Küll aga oli neil tugev siseautonoomia, praktiliselt täiesti jesuiidipaatri juhatada. Kogukonna administratiivne juhtimine oli indiaanlasaadli, kasiikede (pealikute) valitud esindajate käes. Tegelikult toimus seegi ainult jesuiitide juhatusel; neid oli igas reduktioonis kaks: preester ja abiline ehk *socius*. Indiaanlaste kogukonnajuhid arutasid kõik vajaliku hommikuti preestriga läbi. Kohtuvõim oli niigi preestri käes, kes seda ülesannet täites oli Hispaania ametnik. Juhtfunktsioonid, mis olid kohalikust suurema tähtsusega, eriti õiguslikud korraldused, kuulusid kindlalt jesuiitidele, s.t need olid Paraguai-provintsi provintsiaali õiguspädevuses.

Tähtis on teada, et reduktioonid ei olnud mingil määral jesuiitide profiitettevõtted, neist ei saadud kasumit. Eksporditulud (peamiselt veisenahkade ja mate-tee müügist) paigutati reduktioonide kirikuehitusse. Väliskaubandust korraldasid jesuiidid, mitte indiaanlased, sest kogemus näitas, et viimased olid varmad kaupa odavalt käest andma. Reduktioones endis rahamajandust polnudki, ainult vahetuskaubandus ja peale selle ulatuslik tasuta teenustesüsteem nulltariifiga.

2. *Indiaanlaste omapära säilitamine* oli reduktioonide teine tähtis saavutus. See, mida jesuiidid reduktioonides teadlikult taotlesid ja tõepoolest ka teoks tegid, ei olnud mitte "inkulturatsioon" meie praeguses mõistes. Selleks oli lahknevus traditsioonilisest elulaadist liiga sügav. Tegemist oli pigem "transkultuuratsiooniga", mis püüdis indiaanlasi kohelda nende reaalses situatsioonis, et esile kutsuda muutusi, mille lõppsihiks polnud mitte guaraniide traditsionaalkultuur ega hoopiski mitte hispaania koloniaalkultuur. Niisugune inkulturatsioonitüüp tähendab sisenemist mingisse kultuuri, et selle sees osa võtta mingist ajalooprotsessist. Kultuuri ei käsitata möödunu resultaadina, vaid tulevikus toimiva energiaallikana ning vastavalt sellele tööna ajaloos, n-ö "vahetusena", kommunikatsioonina. See inkulturatsioonitüüp vaatab guaraniid tema ajaloo kulgemise ühel määratud momendil ega jäta seejuures märkimata, et guaranii rahvas elab parajasti läbi "koloniaalprotsessi"⁶.

⁶B. Melià, "Roque Gonzalez en la cultura." — Melià, *op. cit.*, lk 130–159, siin lk 143.

Jesuiidid ei taotlenud tegelikult indiaanlaste integratsiooni koloniaalühiskonda ega nende "mestiitsistamist". Nad olid veendunud, et indiaanlaste ja hispaanlaste segunemine ning nende vahetu kontakt tooks esile mõlema poole halvimal omadused ja lõpptulemuseks oleks positiivse omapära hävimine nii ühtedel kui teistel. Kui jesuiitide sihiks oligi traditsiooniühiskonna radikaalne muutmine, et indiaanlasi tuua "tsiviliseeritud" inimlikku ellu, siis polnud sellega mõeldud indiaanlaste hispaaniastamist. Püüeldi ikkagi indiaanipärase kristliku kultuuri, indiaanlaste omaduste ja väärtuste iseseisva arengu poole.

Konkreetselt ilmneb see nende emakeele säilitamises. Jesuiitidel oli siin tegemist misjonitöö printsiibi küsimusega: pöördumine inimeste poole järgides Kristust ja apostleid⁷. Reduktsioonides kõneldi guaranii, mitte hispaania keelt, mis jesuiitide abiga ainuke indiaanikeelena koguni kirjakeeleks arenes. Jesuiite aitas siin õnnelik juhus, et seda juhtuti kõnelema suurel alal; jesuiitide vahendusel koguni ühtlustati dialekte. Märksa raskem oli olukord põhjapoolseis reduktsioones, kus mõnda keelt kõneles vaevalt 1000 inimest või kus oli meestel ja naistel eri keel, nagu tšikiitodel. Kõigele vaatamata ei kasutatud suhtluskeelena hispaania keelt, vaid mõnda suhteliselt levinumat indiaanlaskeelt (nt ketšua ja aimaraa, mis olid olnud vanas inkariigis laialt tuntud), mida siis lapsed ka teise keelena õppisid⁸.

Indiaanlaste omapära säilitamise juurde kuulus ka kogukondlik majandamine. Eksitakse suurelt, kui arvatakse, et reduktsioonide "kommunismi" võiks pidada jesuiitide püüdluseks rakendada siin ürgkristlikku ühisvaraideed või mõnda muud kommunismiuutoopiat. Jesuiidid tegid hoopis kõik võimaliku, et käivitada era-

⁷Eriti rõhutatult Knogleril, lk 338: mõttetu olevat Euroopast tarku raamatuid kirjutada ja juba *a priori* teada, mida vaja paganatele ütelda. Indiaanlastele peab lähenema omakasupüüdmalt, suuresti Jumalat ja evangeeliumit usaldades, kartmata ebamugavusi, õppides nende keelt ja kombeid ja siis usku kuulutades. Misjonärid peavad kõnelema nagu indiaanlased. See vastaks apostlite viisile, kes kõnelesid paganate keelt ega sundinud neid oma keelt õppima.

⁸Keeleprogrammi juurde veel WB, kiri 332, lk 87jj; kiri 561, lk 54B (mainode juures); kiri 170, lk 70B (monode juures); kiri 325, lk 73A (Orinoko-misjon).

algatust, juba kasvõi seepärast, et nad olid tõsiselt huvitatud abielu ja perekonnaelu arendamisest. Seepärast oligi peale kogukonnapõldude (*Tupa-mbai* 'Jumala omand') kasutusel ka perekondade rendipõllud (*aba-mbai*), mille iga noorpaar pulmadeks endale päriseks sai ja millel töötati 4 kuni 6 tööpäeva, kaks korda rohkem kui kogukonnapõllul. Ometi olid kogukonnapõllud perekonnapõldudest paremini majandatud. Selgus, et nn "kommunism" sobib paremini rahva mentaliteediga, mis ei tundnud iseseisvat indiviidi selle õhtumaises tähenduses; elati seal arusaadavamas ja loomupärasemas arhailises kollektiivis, milles ainult ühiselt ettevõetu funktsioneeris.

3. Lõppsaavutuseks oli *toimiv ühiskonnakord*, mis tagas inimesele turvalisuse, materiaalsed hüved ja ühiskondliku hoolduse. Mitmes aspektis saavutati reduktsoonide avalike institutsioonide suhteliselt kõrge humaanne ja sotsiaalne standard. Tegemist oli esimese suurema ühiskonnakorraldusega, mis sai hakkama surmanuhtlusega. Karistused olid võrdlemisi leebed, eriti kui neid kõrvutada valgustuseelse Euroopa barbaarse kriminaalkohtupidamisega. Ka mõrvakaristuseks määratud eluaegne vabadusekaotus muudeti 1720. a ordukindrali sekkumisel 10-aastaseks kinnipidamiseks. Tšikiito-reduktsoonides oli raskeimaks karistuseks väljasaatmine teise reduktiooni⁹. Tundmatud olid nälg, kerjamine, töötus. Küll aga tunti avalikku hooldus- ja turvasüsteemi. Mõistagi polnud seal tegemist "vabadusega" meie praeguses mõistes, seda polnud tookord ka suuremal osal eurooplasist, rääkimata siis indiaanlasist Hispaania ülemvalitsuse all, kes elasid n-ö *quasi*-orjuses. Üldjoontes olid tööajad ja -rütm inimlikud ja mugavad, inimest arvestavad, tundmatu oli euroopalik tootlikkuspürgimus. Lõpuks tõid reduktsoonielule vaheldust ka mitmesugused kirevad peod, protsessioonid, näitlemine, teater ja rohke muusika.

Seejuures saavutati guaranii-reduktsoonide tegelikul õitsenguajal (17. saj. lõpp, 18. saj. algus) tähelepanuväärne tsivilisatsioonija kultuuritase. Kes noil päevil Buenos Airesest, Asunciónist või

⁹Knogler, *op. cit.*, lk 289. Tavaliselt karistati peksu ja kartseriga. Knogler (lk 342) rõhutab: ilmtingimata peab vältima sõimamist ükskõik millisel kujul, kõike muud kannatavad indiaanlased kergemini välja kui seda!

Córdobast mõnda reduktsioonilinna reisis, ei saanud küll muljet, et nüüd on ta tsivilisatsioonist võssa sattunud. Pigem vastupidi, primitiivsest ja räpasest elamisest oli jõutud hooldatud ja puhtasse linna, kus tänavad ja väljakud avarad, kirikud kaunid ja kunstiliselt väärtuslikud. Õlgkatusega savionnide asemel leiti eest telliskatustega kivimajad, mille tänavapoolsed sammaskäigud andsid varju päikese ja vihma eest. Sealsed barokk-kirikud oleksid võinud olla tolleaegses Euroopas väärikal kohal. Algust oli tehtud ka originaalsete skulptoritöödega. Käsitöö tase oli kõrge, tähelepanuväärne oli ka muusikaoskus: küll pelga imitatsioonina, iseseisev looming puudus. Jesuiidid kannavad ette, et indiaanlased on võimelised kõigeks, kui neil ainult midagi on eeskujuks¹⁰; nad on võimelised mudeli järgi valmis ehitama oreli, ilma et see mõnest Nürnbergis või Augsburgis ehitatust erineks; laulukoorid esitavad kõikvõimalikke helitöid, *indio*-orkestrid esinevad edukalt Hispaania asundusis, kuid nad pole ise võimelised looma ka lihtsaimat melodiat. Kui just kõik indiaanlased ei õppinud lugema-kirjutama, siis ikkagi tegid seda paljud. 1695. aastast oli olemas ka trükikoda, mis andis välja guaraniikeelseid trükiseid, nende seas ka mõned üksikud indiaanlaste endi kirjutatud raamatud.

III. PROBLEEMID JA KRIITILISED PUNKTID

Kõigele vaatamata poleks päris õige reduktsioone paista lasta "kaotatud paradiisi" või "õnnestunud utopia" auhiilguses. Vaieldamatud saavutused on seotud mõnegi probleemiga, mis just tänapäeva etnograafide poolt on esile tõstetud. Nimetada tuleb kolme aspekti, mille kirjeldamisel saaks kasutada väljendit "teisest küljest"; see annab meile mõista, et oleks võinud kasutada ka mõnda teist varianti või alternatiivi. Samas tuleb aru saada, et tolleaegset ajaloolist konteksti arvestades pole võimalik näidata, kuidas vigadest oleks võidud hoiduda ja kaotuste kõrval näeme ikkagi ka võite.

¹⁰Sepp, *Reißbeschreibung*, lk 290–293; tema *Continuation*, lk 367–72; Dobrizhoffer II, lk 85.

1. Eeskätt tuleb tagasi tõrjuda arvamus, nagu oleks üleminek reduksioonielule tähendanud *radikaalset murrangut*, seega *omast keskkonnast väljajuurimist*. Jesuiitide arusaamas tähendas uus elulaad “loomulikult” elavate inimeste suunamist uute, kombeliste ning “inimlike” eluviiside juurde¹¹. Selle juurde kuulus rõivastus, paikusus senise poolnomaadliku eluviisi asemel, väikeperekondade üksikkorterid senise kogukonnaoni asemel, mis jesuiitide meelest oli ebamoraalsuse ja promiskuiteedi pesa. Otustavaima tähtsusega oli küll see, et seni väikestest, paljudest perekonnist koosnevad hulkuvad hõimkonnad asusid elama 2000 kuni 8000 elanikuga linnadesse. See oli järsk üleminek hõimkonnast suurühiskonda, kus elulaadi korraldasid pealegi võõrad reeglid. Varajasest perioodist pärinevad jesuiitide ettekanded annavad rohket tunnistust, et üleminekut tajuti valuliselt kui senise identiteedi hävitamist ja seda peeti koguni “varjatud orjuseks”¹².

Üleminek “redutseeritud” eluviisile ei toimunud ilma sisemise murdumise ja identiteedikaotuseta, vaevalt ka ilma vastupanuta. See sündis vaatamata sellele, et jesuiitidele oli selge, et nad pidid toimima *suaviter in modo* ‘mahedal viisil’ ja et juurdunud kombeid pole päevapealt sugugi võimalik välja juurida — see käis nii kasiikede polügaamia kui ka rituaaltantsude ja joomapidude kohta¹³. Teisest küljest ei tule mitte unustada, et see samm suu-

¹¹Nt B. Knogler, lk 312: enne kui niisugusest olendist õige inimene, seejärel kristlane saab, kulub palju vaeva, hoolet ja suurt kannatust (peale suure Jumala armu). Kombelise ja korraliku elu juurutamine, linnakodanikupärase ühiselu korraldamine nii paljusid keeli rääkivate, omavahel tülitsevate, ilma koduta, riieteta, alalise eluasemeta, ilma kuulekuseta, ilma majapidamisriistadeta kasvanud ja elama harjunud inimeste tarvis, keda on kolm kuni neli tuhat, neid pannes elama uuel, harjumatul viisil, otse nende loomuse vastu — see ei lähe mitte vähe vaeva maksma, ja et see kõik üldse õnnestuks, peab küll Jumal ise aitama.

¹²Nt eriti B. Melià, “El “modo de ser” Guaraní en la primera documentación jesuítica (1594–1639).” — *Archivum Historicum Societatis Jesu* 50 (1981), lk 212–233; ka teoses Melià, *El Guaraní conquistado y reducido*, lk 93–120. Samas, lk 181–184: Un disimulado cautiverio.

¹³Rangemalt ja kompromissitult, kuigi mitte alati tulemusrikkalt, võitlesid jesuiidid vigaste ja kaksikute surmamise vastu (Paucke, lk 305, 34–51; WB, Kiri 170, lk 68 A).

rel määral ikkagi vabatahtlikult tehti (kindlasti meie-otsusena)¹⁴, õige tihti tuli indiaanlaste endi poolt algatus anda ennast jesuiitide juhtida. Kui suguharud ja grupid kõikidele püüetele ja mõjutamisele vaatamata tõrkusid, tuli asi katki jätta. Jesuiidid eitasid põhimõtteliselt indiaanlaste toomist reduktsioonidesse Hispaania sõdurite jõu ja relvade sunnil; see polnud nende misjonärieetika-ga kooskõlas. Salgamata valulisi kohanemiskursusi, aktsepteeriti uut eluviisi põhiliselt vabatahtlikult, mõnikord seda koguni peibutavana tajudes, seda eeskätt turvalisuse mõttes, vabanemisena paljudest hirmudest ja ähvardusist. Elu reduktsioonis tähendas kindlustatust orjastamise ja nälja eest. Senitundmatu veisekasvatus ja hiiglaslikud karjad võimaldasid ennekuulmatult rohkelt lihatarbimist. See koos raudkirvega tähendas sügavaid elu- ja töölaadimuutusi, mis mõjusid kogu elurütmile¹⁵. Ka eluruumide "privatiseerimine", s.t üksikelamud seniste ühisonnade asemel, poleks pidanud ilmtingimata negatiivseid reaktsioone esile kutsu-ma, vaid oleks ka võinud tekitada peremehetunnet "iga kukk oma kanalas"-vaimus¹⁶.

¹⁴Tšikiitode juures toimus "vaimulikku jahipidamist". See seisnes selles, et ühisekspeditsioonidel kristlikkude indiaanlastega otsiti üles veel "metsikult" elavad indiaanlased, piirati sisse, et nad ei saaks põgeneda ja sunniti neid ära kuulama misjonäri, kes neid kinkide ja muude materiaalsete soodustuste abil reduktsiooni astuma värbas (Knogler, lk 285j; vrd lk 327). — Mainade puhul oli tavaks üksikuid indiaanlasi vangistada, neid hästi toita, kristlikku õpetust anda ja siis kinkidega teiste juurde tagasi saata, kus nad siis vahendajatena toimisid (P. Richter. WB, Kiri 26, lk 70jj).

¹⁵Vt Melià, lk 148–150, 178–180. Vrd P. Richter (mainadest): "Kui ma kasiikele kingin käsi- või raiekirve, tuleb kogu rahvas koos temaga minu juurde Kristuse lambalauta." Ta jutustab ka indiaanlastest, kes on valmis kirve eest ära andma oma poega. Manitsuse peale, et inimene ikkagi lõpmatult väärtuslikum on kui kirves, saab ta vastuseks: "Poegi võin ma sigitada igal ajal, küll aga mitte kirvest valmis teha." WB, Kiri 26, lk 70jj (aastast 1686).

¹⁶Roque González'i järgi: "...ja kuigi arvasime, et nad ei suutu sellesse hästi soovri pärast võtta neilt miski nii iidne, mis pärines nende esivanematelt, polnud see nõnda; vastupidi, neile meeldis see väga hästi, nad on väga rahul oma uutest majades, kuhu nad kolisid juba enne nende valmimist, sest seal oli neil ruumi ja mugavust ning võidi

Ja kui ka üleminek reduktsioonielule tähendab teatud identiteedikaotust, mida tänapäeval, kui "primitiivsetesse" rahvastesse suhtutakse diferentseeritult, kaunis segatud tunnetega jälgitakse, siis ei tohiks jätta tähele panemata, et reduktsiooniindiaanlased aja jooksul uue iseteadvuse omandasid ja sama loomulikult kui varem "meie-viisil-elamist", pidasid nüüd reduktsiooni "oma koduks". Paradoksaalsel kombel leidub sellele vaieldamatuid tõendeid "Guarani sõjast" 1754–1756. See oli periood, millal muutus märgatavaks lõhe jesuiitide ja guaraniide vahel. Kui 1750. a Hispaania-Portugali piirilepingu tingimuste kohaselt tuli tühjendada ida pool Uruguay jõge asuvad 7 asulat 30 000 indiaanlasega ning jesuiidid manitsesid neid sõnakuulelikkusele kuninga korralduste suhtes, siis hakati vastu põhjendusega: meie ei taha maha jätta "oma kirikuid, mida me oma higi ja verega oleme ehitanud", "meie ei jäta maha maad, mis meile Jumal on andnud"¹⁷. Pole tegemist enam jesuiitide kirikutega, kirikud on muutunud "meie omaks", maad nimetavad nad "maaks, kuhu Jumal meid juhtinud".

2. Toimunud murrangu oluliseks elemendiks on, et *traditsioonilist religiooni ei integreeritud* (küsitav on, kas see üldse oleks võimalik olnudki). Mitme rahva puhul märgivad jesuiidid, et nad "ei kummardanud ei Jumalat ega Saatanat": et olemasolev religioossus ei väljendunud tavakategooriais, siis jäi see hoopis märkamata¹⁸. See ei kehtinud küll guaraniide kohta, kus jesuiitide usukuulutusse võeti nende jumala nimi (*Tupa*). Siin paistis juhtmõtteks olevat alljärgnev: a) teie tunnete jumal Tupat, kes aga ei tähenda teile enam midagi; b) teie ei austa seda jumalat; c) teie ei tea, kuidas Tupat paluda, veel vähem teate teie, mida ta käsib

laulda, nagu öeldakse, nagu iga kukk... (oma kanalas)" (J. M. Blanco, *Historia documentada de la vida y gloriosa muerte de los Padres Roque González de Santa Cruz, Alonso Rodríguez y Juan del Castillo*, Buenos Aires 1929, lk 660).

¹⁷Meliä, lk 184–192.

¹⁸Vt Knogler, lk 330 tšikiitode kohta: neil pole ühtegi sõna, mis tähendaks Jumalat ega mingit märki kõrgema olendi tunnustamisest, nii et võib ütelda "kõht üksi on nende jumal". Nii ka Dobrizhoffer II, lk 79jj (käsitledes abipooni-indiaanlasi).

ja keelab, töötab ja ähvardab!¹⁹ Guaraniide tegelikku religioosust, selle müstilist olemust, jumalikkusega kohtumist lauludes ja tantsudes, ei integreeritud, see suruti maha ja asendati muuga²⁰.

Pole kahtlust, et jesuiitide loodud läbinisti barokset hispaania katoliikluse pitserimärki kandvat religioosset vormi mitte ainult hädapärast ei aktsepteeritud, vaid ka iseseisvas ja spontaanses vormis retsipeeriti²¹. Üks tüüpiline guaranii-spirituaalsuse element paistab siiski kristlikustatud kujul läbi tunginud olevat. See on tantsudes saadud ühendus jumaliku juhtimisega "pahedeta maale", kuhu asuti edasi rändama pärast vanade põldude täielikku väljakurnamist, et seal uued ja viljakad põllud rajada. Guaraniidele, kes 1754–1756 oma kodu kaitsevad, on nende põllud ja pinnas "maa, mille jumal meile on andnud". Lõuna-Tirooli paater Anton Sepp kirjeldab huvitavat lugu aastast 1697. Liialt suureks paisunud San Migueli reduktsioon oli vaja jagada kaheks ja isa Anton läks ühe osaga rahvast vastrajatud S. Juan Bautista reduktsiooni. Asi omandab päris vanatestamentliku ilme, paater Antor Sepp oleks kui Mooses, kes viib oma rahva piima ja mett voolavale maale: Jumal on meid käskinud vana kodu maha jätta ja asuda teele uude, meie patroon Ristija Johannes käib ees ja juhatab meile teed!²² Tundub, et siin sulavad ühte vanatestamentlikud ja traditsioonilised guaranii-motiivid.*

3. Tõsiseim etteheide on püsiv *paternalism*, jesuiidipaatriid olid ja jäid indiaanlastele kui "väeteile lastele" ikka "isadeks"²³. Ei tekkinud, või kui, siis väga harva, ehtsat partnerlust ega tõelist kultuurivahetust. Kõik keskendus jesuiitidele, koos nendega tõusti ja langeti, ilma nendeta varises kõik kokku. Kohati jääb mulje, et mõned jesuiidid on oma aruannetes üle pingutanud. Paater Sepp näiteks teatab, et tema Yapeyu asunduses ei funktsioneerigi midagi,

¹⁹Vt Dobrizhoffer I, lk 102.

²⁰Vt B. Melià, "De la religión Guaraní a la religiosidad Paraguaya: una substitución." — Melià, *op. cit.*, lk 160–173.

²¹Knogler (lk 340) teatab valjuhääleseist isiklikkudest palveist kirikus pärast jumalateenistust.

²²Sepp, *Continuation*, lk 320.

*Juan Bautista on hisp. k Ristija Johannes. *Tlk.*

²³Vt Sepp, *Reiẞbeschreibung*, lk 290jj, 310.

ei kogukonnahaldus, koolid ega haigepöetus, kui ta just ise igal pool pidevalt tagant tõukamas ei ole.²⁴ Siin peaks küll ütlema, et see ei saa ju ometi nii olla, nii oleks ju kõik kokku varisenud. Kui järele mõelda, et ainult kaks, harva ainult üks jesuiit igas 3000 kuni 6000 elanikuga reduktsioonis toimis ja et tol ajal veel misjonidõesid polnudki, siis pidi ilmselgelt enamik asju pärismaalaste endi poolt toimetatama. See toimus tavaliselt tõrgeteta seni, kui selged juhendid olid käepärast ega vajatud iseseisvat otsustamist. Niipea kui tekkis tarvidus langetada konkreetne otsus, ei edenenud asi enam jesuiitideta. Ja jesuiitide juhtimist vajati, rohkem kui see viimastele meeldis, sest nemad tundsid ennast eeskätt ikka preestrite ja misjonäridena, sugugi mitte administraatoreina. Nad oleksid meelsamini näinud, et neid kõiksugu argipäevamuredega ei oleks tülitatud, et nad oleksid võinud piirduda hingekarjaseks olemisega. Püsiva sõltumuse ilminguks tuleb pidada ka seda, et kunagi pole katsetki tehtud andekamaid indiaanlasi preestriks pühitseda²⁵.

Tuleb kindlasti silmas pidada, et reduktsioonide "paternalism" ehk "eestkoste" indiaanlaste suhtes oli ilmselt selle hind, et jesuiidid tookordses ajaloolises situatsioonis üldse oma kaitsefunktsiooni täita said. Paternalistliku struktuuri lõdvendamine oleks suure tõenäosusega viinud indiaanlased sõltuvusse hispaania *encomienda*'dest, kes indiaanlasile töö eest midagi ei maks-

²⁴*Reißbeschreibung*, lk 220, 230jj; *Continuation*, 163jj.

²⁵Siin tuleb arvestada, et II provintsiaalkontsiil Limas (1568) välis-
tas indiaanlaste osalemise preesterluses ja üldiselt enne 18. saj. lõppu
ei pühitsetud kuskil indiaanlasi preestriks. Lõppude lõpuks ei tohti-
nud jesuiidid ise indiaanlasi ametisse pühitseda: nad oleksid selleks
pidanud asjaga nõustuva piiskopi leidma, ja jesuiidipiiskoppe Lõuna-
Ameerikas ei olnud. Teiselt poolt ei ole sellega seletatud, miks mitte
kuskil jesuiidiringkonnis ei arutatudki, kas ja kuidas pikapeale jõu-
da indiaanlaspreestriteni. Autorile näib sobiva seletusena, et jesuiidid
seda ei üritanudki, sest kui katsetati anda indiaanlasile Loyola harjutu-
si (vt Ignacio de Loyola, "Vaimulikud harjutused." — *Akadeemia* 1992,
nr 1, lk 84–102. *Toim.*), ilmnas, et need neile üle jõu käisid, teisisõnu,
nad polnud võimelised siduma isiklikku usulist elu, nagu jesuiidid se-
da mõistsid, isikliku meditatsiooniga. Nii peeti neid arengutasemelt
võrdväärseiks 7–8-aastaste lastega (Haubert, lk 282).

nud, küll aga apelleerisid nende "täiskasvanu" seisundile, et neid siis veelgi osavamalt paljaks riisuda²⁶. Põhiliselt sündiski see pärast reduktsioonide likvideerimist ja jesuiitide maalt väljaajamist 1768. a.

Praeguseks on selge, et kuidas see oligi, jesuiidid olid teadmatult ja tahtmatult asunud teatud kindlale kohale pärismaalaste sotsiaalsüsteemis, millest siis sügenes indiaanlaste totaalne sõltlus nendest²⁷. Poolnomaadseil suguharudel oli nimelt kaks juhtgruppi: ühelt poolt jahi- ja sõjapealikud kasiiked ja teiselt poolt šamaanid, kes unes ja ekstaasitantsudes astusid ühendusse jumalate ja vaimudega ning nende tahtmist rahvale teada andsid. Olemuslike muutusi nende väikegruppide elus oleksid võinud toime panna šamaanid. Nemad olid need, kes algatasid perioodilisi rännakuid uute põldude otsinguil pärast seniste viljatuks muutumist primitiivse maaviljeluse tagajärjel. Šamaanid olid asjatundjad uuenduste ja kreatiivsete muutuste teostamisel. Nüüd aga saabusid jesuiidid, kes katsusid kasiikesid enda poole võita, tunnustades nende juhtpositsiooni ja seda reduktsioones veelgi enam kinnistades. Senised vaimulikud juhid šamaanid olid aga jesuiitidele otse sündinud vastased, nähes neis konkurente. Tavaliselt algas nüüd tõsine võitlus, mille käigus šamaanid tõrjuti oma positsioonidelt. Sellega olid jesuiidid asunud šamaanirolli, olles nüüd vastutavad suuremate muutuste ja uuenduste eest indiaanlaste elus. Ja jesuiitide toimepandud uuendus oli nii otsustav ja sügavale tungiv, et see nõudis indiaanlasilt üleliia jõudu ja kohanemisvõimet, nii et õieti jäi kõik, mis oli seoses uue elulaadiga, jesuiitide teha ja korraldada. Jesuiidid olid teadmatult üle võtnud ühe pärismaalasrolli, oma suutlikkusega seda osa veelgi võimendanud ja nii sattunud tegelikult "üliinimese" ossa.

Kuidas ka oleks ja mida öeldaks, reduktsioonid olid oma ajaloolisis piires õnnestunud katse ühendada misjonitegevus inimese kui terviku päästmisega. Jesuiitidele sai selgeks, et nendele nn primitiivsetele rahvastele ei saa olla lahenduseks nende jätmine vanasse eluviisi ega mitte ka järsk konfrontatsioon Euroopa

²⁶Vt Paucke, lk 322jj.

²⁷A. Métraux, *Religions et magies indiennes d'Amérique du Sud* (Paris 1967), lk 11–41; Haubert, lk 101–139, 146–158.

kultuuriga, mis võis olla lausa hävitusliku toimega. Nad said aru, et alternatiiviks sai olla hoolitsev kasvatus ja religioosest keskus-
sest lähtuv iseseisvuse arendamine²⁸. See arenguprotsess katkes
jesuiitide maalt väljaajamisega aastail 1767–1768, mille põhju-
seks olid Euroopas toimuvad vaimsed ja poliitilised muutused.
Jesuiitide eksperimendi üle ei ole kohut peetud.

P. KLAUS SCHATZ S. J. on Frankfurdis Maini ääres asuva St. Georgi
filosoofilis-teoloogilise kõrgkooli kirikuloo professor.

²⁸Jesuiitidest autoreil ei erine reduktioon kui hüve-elukoht teravalt üksnes paganlikust viletsussituatsioonist; see erineb niisama järsult ka *encomienda* koloniaalsest elulaadist, mis ei pakkunud mingit kristlikku alternatiivi ega võimalust igaveseks lunastuseks (Sepp, *Continuation*, lk 93–100, 416). Jooksikuid hispaania *encomendero*'de juurest ei antud seepärast ka mitte välja, vaid võeti vastu reduktiooni (samast).

SEMIRAMIS

EHK — KAS NAINEN VANAS IDAS OLI AINULT ILUS?

Manfried Dietrich

Tõlkinud Siret Rutiku

Et õigesti kajastada Vana-Mesopotaamia olusid, peab lisaks abielusõlmimisele ilmalikul tasandil rääkima ka veel abielust sakaraalsel tasandil. Nimelt oli üldlevinud kombeks ühendada alaealisi tütreid või vastavalt õdesid mitte ainult inimpartneriga, vaid ka “jumaliku” partneriga. See toimus siis, kui tüdruk anti üle kloostrile. Niisugusel juhul ei tegutsenud partnerina mitte ühe teise perekonna majapidamise juhid, vaid linna kaitsejumal tema templi juurde kuuluva kloostrina. Põhjalikke teateid selliste sugulussidemete sõlmimise kohta saame me Hammurabi-aegsest (18. saj. eKr) vanababüloonia Sipparist, kus asus päikesejumal Šamaši maine eluase. Siin pühendati nooblitest perekondadest (kuningakoja liikmed, õpetlased, ametnikud, preestrid, kaupmehed jpt) pärit tüdrukud *nadītum*-nunnadena Šamašile, nagu oleks Šamaš peigmees ja tüdruk pruut. Muuseas, kuna *nadītum*-seisuses preestritaride kohta võib leida tõendeid peaaegu igast Mesopotaamia pühapaigast, toimus selliseid sugulussõlmimisi ka teiste jumalatega. Me võime neid tüdrukuid seega nimetada “jumalaprüütideks”, kelleks nad jäid — ka juhul, kui lisandus maine, formaalne abieluleping — elu lõpuni.

Sellise unilateraalselt inimliku abielusõlmimise puhul kehtisid samad seadused nagu bilateraalselt inimliku puhulgi: tüdruku perekond oli kohustatud andma kaasavara, klooster pruudiandami.

Algus eelmises numbris.

Kaasavara sisaldas orjatare, kes nunnale kloostrielus abiks olid, nunnale vajaminevaid tarbeesemeid ja mitte viimases järjekorras põllumaid, mida kloostrikogudusel oli õigus kasutada, kuid mis lõppkokkuvõttes jäid pruudi perekonna omandusse. Järgnevalt tutvustan ma üht lõiku tekstist, kus on fikseeritud kloostri pruudiluna ja perekonna kaasavara nunn Awāt-Ajale.³⁶

Kõigepealt pruudiluna (read 1–9):

“3 20-liitrilist anumat (veega), 2 kala, 1 hubunnu-anum 1 l siuga, mille väärtus on 1/2 seeklit (*ca* 8 g) hõbedat, kui tüdruk teatas kloostrisse minekust. 1 seekel (*ca* 8 g) hõbedat ühe võõ jaoks Mār-eršetimile, Warad-Irra pojale, naise isale (teiste sõnades: isa oli surnud, nii et vanim vend pidi kokku leppima tingimused tüdruku kloostrisseasumiseks). 1 seekel (*ca* 8 g) hõbedat 2 sörmuse jaoks Awāt-Ajale, Warad-Irra tütrele.”

Siis kaasavara (read 10–15):

“10 l kõrgekvaliteedilist peent jahu, 5 l peent odrajahu, 4 kruusi, 3 20-liitrilist anumat (veega), [x] talenti (1 talent = *ca* 30 kg) lõigatud palmioksi, mis on kloostrisse tulnud, 1/4 seeklit (*ca* 2 g) hõbedat on nende väärtus; kõik see toodi sisse Awāt-Ajale, Warad-Irra tütrele.”

Lõpuks veel andamite nimekiri kloostri jaoks pruudirongi saabumisel (read 16–23):

“10 l kõrgekvaliteedilist peent jahu, 5 l peent kaerajahu, 1 20-liitriline anum veega Mār-eršetimi, Warad-Irra poja jaoks: 20 tera hõbedat (*ca* 1 g) on selle väärtus. 1 l küpressiõli karavani saabumisel; 1/5 seeklit (*ca* 1 1/2 g) on selle väärtus. Kõik see teeb kokku 4 3/5 seeklit + 25 tera (*ca* 38 g) hõbedat, mis on kulutatud pruudiandamiseks Awāt-Ajale ja Mār-eršetimile, Warad-Irra lastele.”

Kuidas seesugune vahebilanss igal üksikul juhul ka välja nägi: see on kõnekas näide ühe kloostri ja ühe perekonna vahel toimunud “vahetusärist” tüdrukuga, kes pidi vanematekodust üle kolima kloostrisse. Mulle näib, et Awāt-Aja perekond ei kuulunud Sippiari jõukate elanike hulka — või siis kajastab see kirjatükk vaid väikest osa vahetusärist.

³⁶R. Harris, *op. cit.*, (vt mrk 26), 110j.

Jätame nüüd sakraalse abielu teema — kloostri kui naiste haredusasutuse juurde tulen ma kohe tagasi — ja läheme uuesti tagasi profaanse abielu juurde.

Naise “töö” seisnes abikaasa majja elamaasumises ja iseseisva kodumajapidamise ülesehitamises, s.t eelkõige laste sünnitamises. Kui abikaasade kooselu oli mingil moel häiritud — näiteks lastetuse, ühe partneri surma või kuriteo tõttu —, nii et abielu tühistamine näis vajalik olevat, siis tekkisid igasugused komplikatsioonid partnerite ja nende perekondade vahel. Neid sai sageli lahendada vaid kohtuniku otsuse abil, nagu tunnistavad arvukad abielulahutusprotsesside protokollid.

Sellistes kohtutülides jäid tavaliselt kaotajaks naised, nagu seda võis näha ka juba ülalpool toodud abielulepingust. Mees maksab trahvi, ent naisele mõistetakse surmanuhtlus. See eba võrdsus tuleb esile ka abielulahutuses, mida Hammurabi koodeks täiesti võimalikuks peab:

“Kui naisel oma mehe suhtes vastumeelsus tekib ja ta ütleb: “Sa ei pea minuga läbi käima!”, siis peab tema juhtumit vastav ametkond kontrollima; kui ta on laimatu ja süüta, tema mees aga seevastu kodus ei ole ja teda kurjasti hooletusse on jätnud, siis on see naine süüta, ta võib võtta oma kaasavara ja ära minna oma isa majja. Kui ta ei ole laimatu, kodus ei ole, majapidamist lohakalt teeb ja oma mehe eest ei hoolitse, siis peab see naine vette heidetama.”³⁷

Praktiliselt tähendab see otsus mehe karistamatust, kes enam naisega tegemist teha ei taha, ja surmanuhtlust naisele, kui ta sisemiselt ja väliselt oma mehest ära pöördub.

2.2. Naine avalikus elus

Olenevalt ajajärgust ja piirkonnast, kust tekstid pärinevad, võib avaliku elu valdkonnas täheldada kodanikunaiste positsioonide erinevusi, mis on tõenäoliselt seletatavad allikmaterjali ebaühtlusega. Nii võib tugevalt üldistades nentida, et Lõuna-Mesopotaamias (Sumeris, Babüloonias) ja eelkõige Vanas Süü-

³⁷Paragrahvid 142 ja 143; R. Borgeri järgi: *op. cit.*, 60.

rias võtsid naised alati avalikust elust rohkem osa kui Põhja-Mesopotaamias (Assüürias).

Kõikjal võisid naised olla lauljannad, preestritarid ja nunnad. Māris (18. saj. eKr) ja Assüürias (7. saj. eKr) oli neil tähtis osa vahendajatena jumalustele, kes andsid neile eelkõige poliitilist laadi olulisi nõuandeid valitsejate jaoks.³⁸ Lisaks tüüpilistele naistemetitele käsitöös, põllu- ja majapidamises, kus naised olid ka inspektoriteks,³⁹ olid nende jaoks valla mitmesugused võimalused, mis ulatusid puhtprivaatselt valdkonnast avalikku ellu. Esimesena tuleks siinkohal nimetada naise kui tunnistaja funktsiooni protsessidel, kus protokollides toodi ära ka nende nimed. Aga ka sellistes ametites, mis Vanas Idas olid iseenesest meeste alad, võisid naised endale nime teha: avalike asutuste valitsejatena — see on seotud naiste kui inspektorite funktsiooniga —, kirjutajatena, maavaldajatena ja majandusjuhatajatena; naiskohtunikke ja valitusametnikke vanemate allikate⁴⁰ põhjal eeldatavasti ei olnud.

2.2.1. Naine kui haldusfunktsionäär

Linnade ja linnajagude (*šakintu*, *šakittu*) halduritena kohtame naisi tihti Assüürias suurriigi ajal I. aastatuhandel eKr.⁴¹ Preestritaridena valitsesid nad ka templeid, neil oli hõbedat (raha) — niisiis olid nad ka panganduses tegevad —, orje ja maavaldusi.

³⁸Vt M. Dietrich, *Prophetie in den Keilschriften*. — *Jahrbuch für Anthropologie und Religionsgeschichte* 1, 1973, 15–44.

³⁹Vrd mh M. Çiğ, *Neuere Studien über die keilschriftlichen Dokumente aus der Tontafelsammlung des Archäologischen Museums zu Istanbul*. — *Festschrift H. Otten*, Wiesbaden 1973, 51.

⁴⁰B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* I, Heidelberg 1920, 387j; E. Ebeling, raamatus: *Reallexikon der Assyriologie* 3, 1957–1971, 104 (märksõna: *Frau*).

⁴¹Vt W. von Soden, *Gibt es ein Zeugnis dafür, daß die Babylonier an die Wiederauferstehung Marduks geglaubt haben?* — *Zeitschrift für Assyriologie* 51, 1955, 148; vrd ka sama, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1959–1981, 1139.

Ühes tekstis mainitakse üht daami nimega Amat-Astarti isegi Nimrud/Kalah' uue kuningapalee funktsionäärina.⁴²

Ühest küljest saab nende näidete põhjal selgeks, et *šakintu*-funktsionääril ei olnud midagi ühist meessoost kolleegi *šaknu*'ga, kes seisis kuninga valitsusametniku postil provintsis, ent teisest küljest võisid naised avaliku administratsiooni redelil päris kõrgele tõusta. Kindlasti kuulusid nad siis kõrg-ametnikkonna kihti või olid isegi kuningakojaga sugulussidemetes.

Sellistele ametipostidele asumine eeldab ka vastavat haridust, mille hulka kuulus vähemalt kirjaoskus. Kuid siinkohal jõuame teise tegevusvaldkonnani, mis üldiselt tundub meeste käes olevat.

2.2.2. Naine kui kirjutaja

Lõigus, kus vaadeldi printsesside osa kloostrite juhatajate või kaaskondlastena, kirjeldati Enheduanna, Sargon Suure (23. saj. eKr) tütre tähtsust teoloogi ja luuletajana. Oma tegevusega lõi ta isegi kirjandusliku žanri, isikliku kurtmislaulu ja -palve. Kas on mõeldav, et üks selline daam ei osanud lugeda ega kirjutada? Vaevalt küll, kuigi Enheduannast sellekohased teated puuduvad; see võib olla juhus, sest hilisemal ajal esinevad igal pool, eelkõige Babülooonias 18. ja 17. saj. eKr, ikka ja jälle daamide nimed, keda nimetati ka *tuššarratum* 'naiskirjutaja'. Nad moodustavad oma meessoost kolleegide suhtes igatahes tühi-se vähemuse. Nii on näiteks statistilised uurimused Uri 3. dünastia ajast (21.–20. saj. eKr) näidanud, et sadade nimepidi teadaolevate kirjutajate seas on vaid üksainus naiskirjutaja.⁴³ Pisut paremaks peetakse olukorda Nippuris, kus ärinaised koostasid ka ametlikke ürikuid.⁴⁴

Kirjutamis- ja lugemisoskus saadi nn tahvlimajades (*edubba*), kirjutuskoolides, mis kuulusid templi või palee juurde ja mis valmistasid noori inimesi ette teenistuseks templis või õukonnas, samuti mitmesugusteks ülesanneteks avalikus haldussüsteemis. Kui

⁴²J. N. Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster 1976, 103–7: nr 14, r 1.

⁴³S. N. Kramer, *The Sumerians*, Chicago 1970, 232.

⁴⁴M. Çiğ, *op. cit.*, 51.

neid haridusasutusi üldse kuskil mainitakse, siis on alati jutt ainult meessoost õpilastest ja õpetajatest, mitte kunagi nende naissoost kolleegidest. Kui sellele vaatamata leidus kirjaoskajaid daame, siis tuleb neid pidada erandiks, kes vaevalt et oma hariduse "tahvlimajas" said.

Tänase allikmaterjali põhjal teame kahte asutust, kus suurem hulk naiskirjutajaid ametis oli: Sipparis *nadītum*-klooster (*gagûm*), mis õitses päikesejumal Šamaši (õiguse- ja õiglu-sejumal) patronaadi all Vana-Babüloonia ajal (18./17. saj. eKr). See klooster oli, nagu vastavad asutused ka teistes kohtades, suletud asutusena majanduslikult iseseisev ja valitses end ise.⁴⁵ Siin viibivad nunnad, kas nad elasid siis kloostri või pärast abiellumist (lastetuse käsust pidid need "abielus naised" ka siis kinni pidama) väljaspool kloostrit (säilitades kloostri siiski tihedad sidemed), võisid ilmselt kloostrikoolis saada hariduse, mis andis neile tiitli *tupšarratum* 'kirjutaja'.⁴⁶ Vastavalt kloostrikorrale andsid need kirjutajad oma oskused kloostri, aga mitte avalikkuse teenistusse.

Haldussüsteemist Märi palees Eufraati keskjooksul kuningas Zimri-Limi ajal (18. saj. eKr) pajatavad arvukad nn ratsiooniloendid, milles oli kirjas varade, eelkõige naturaalmaksude jagamine palee teenijaskonnale erinevate pidupäevade puhul. Neist nimekirjadest ühes, mis näitab salviöli jagamist naisteenistujatele, on loetletud arvukalt daame koos nime ja ametiga.⁴⁷ Nende seas torkab silma üheksa naist, keda nimetatakse "kirjutajateks" ja kes

⁴⁵Vt J. Renger, *op. cit.*, (mrk 26), 156j, samuti akkadi keele sõnaraamatutes märksõna *gagûm*: W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1959–81, 273; CAD (*The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*), Chicago—Glückstadt 1956jj, G, 10j.

⁴⁶Vrd R. Harris, Biographical Notes on the naditu Woman of Sippar. — *Journal of Cuneiform Studies* 16, 1962, 1–12; sama, The Organization and Administration of the Cloister in ancient Babylonia. — *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6, 1963, 131jj; J. Renger, *op. cit.*, (mrk 26), 157j. (W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 1395: *tupšarratu(m)* 'Schreiberin').

⁴⁷M. Birot, Textes économiques de Mari (IV). — *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 50, 1956, 57–72; J. Bottéro, *Archives royales de Mari (transcription et traduction)* 7, Paris 1957, 238j;

olid administratsioonis paleedaam Dam-Hurāšum'i alluvuses (kas Dam-Hurāšum oli üks kuninganaistest Šibtu kõrval, ei ole kindel). Kahjuks ei anna see nimekiri mingeid viiteid nende daamide positsioonile palees (või templis?) ega mitte ka nende päritolule. Kindlasti kuulusid nad igas suhtes Māri ühiskonna kõrgemasse kihti.

Mõlemad tõendusmaterjalid naiste kooliharidusest pärinevad Vana-Babüloonia ajajärgust ja näitavad, et vähemalt tollal ei olnud kirjutaja-amet ainult meeste ala. Mis puutub koolitusse, siis võib oletada, et see oli rangete meesõpetajate käes — olgu need siis eraõpetajad, haritud isad (mis näib tõenäoline Sippari naiskirjutajate puhul, kes olid pärit õpetlaste majadest) või spetsiaalselt naistele määratud õpetaja. Sest on vaevalt mõeldav, et Vanas Idas koolitati tüdrukuid ja poisse ühes koolis, veel vähem ühes pingis. Samamoodi on kaheldav, kas — vähemalt Sippari kloostri — naisõpetajad haridust anda said. Igatahes võib arvata, et see ametihariduse haru oli tugevalt perekonnakeskne, sest naiskirjutajaid oli väga vähe.

Naiskirjutaja amet tundub praegu kättesaadavate allikate põhjal saavutatavat kõrgpunkti Vana-Babüloonia ajal. Hilisemad ajajärgud pakuvad igatahes harva viiteid sel alal tegutsevate daamide kohta. On aga võimalik, et naiskirjutajaid oli igal ajajärgul, ja me võime vaid loota, et ajaloo pimedusest kerkib esile rohkem teateid, näiteks naise kohta, kes tõstis häält Assurbanipali vastu (669 kuni ca 630 eKr): talle valmistab ilmselt vastumeelsust oraaklitekstide vormis juhtida valitseja tähelepanu tema riigis hõõguvale ülestõusule. Ta nimelt lõpetab oma vihjed lausega:

“Ära mõtle sellele, et see on (kõigest) üks naine, kes (seda) on kirjutanud ja levitanud!”⁴⁸

Et ta aga selliste teadetega ainuke ei olnud, seda tõendavad ka juba mainitud avaldused naisprohvetitelt, kes just samal ajal saatsid jumala sõnumeid Assurbanipalile ja tema eelkäijale Asarhaddonile (680–669 eKr).

vrđ St. Dalley, *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*, London 1984, 110.

⁴⁸R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, Chicago 1892–1914, 1367 Rs. 4–5; 1368 Rs. 6–7.

2.2.3. Naine kui maaomanik ja majandusjuht

Seal, kus naised olid maaomanikeks ja majandusjuhtideks, vastas nende õiguslik asend ilmselt üldjoontes meessoost kolleegide omale, neil oli niisiis samuti täielik õigus- ja ärivabadus. Dokumente, mis seda näitavad, on Lõuna-Mesopotaamia ja Süüria aladelt suurel hulgal, hiljemalt Vana-Babüloonia ajast alates. Olenevalt piirkonnast ja ajast näivad naiste eduvõimalused olevat siiski väga erinevad. Püüdmata anda ammendavat pilti, olgu järgnevas lühidalt visandatud mõnedele ajajärkudele omased tõigad.⁴⁹

Vana-Babüloonia ajal (18.–16. saj. eKr) tohtisid naised, nagu see ka Hammurabi koodeksis seisab, iseseisvalt tegutseda vaid lahutatute või leskedena (või kloostrielanikena), et antud juhul oma laste pärandust kaitsta võõrastesse kättesse sattumise eest. Abielus naine allus oma mehele. Nii oli see ka — kohalike ja organisatsiooniliste iseärasustega — Vana-Assüüria kaubanduskolooniates (19. saj. eKr).

Naiste (ka leskede) suhteliselt rangemast seotusest mehe perekonnaga annavad tunnistust õigus- ja majandustekstid Kesk-Assüüria ajast (15.–12. saj. eKr). Umbes samaaegses Nuzis aga sarnanes naise tegevusvabadus pigem Babüloonia omaga: seal, kus naised majanduses aktiivsed olid, tegutsesid nad siiski enamasti oma abikaasa või — lesena — poja kõrval.⁵⁰

Mis puutub Süüria aladesse ajavahemikul 17.–13. saj. eKr, siis oli naistel — eelkõige kuningannadel, printsessidel ja teistel kuningliku suurperekonna daamidel — meile teadaolevalt suurim tegevusvabadus Vanas Idas. Et seda mõnede näidete varal selgemaks teha, tulen pärast üldisi tähelepanekuid veel kord selle punkti juurde tagasi.

Uus-Assüüria ja Uus-Babüloonia ajajärgul 1. aastatuhandel eKr sai naine endale kiilkirjauurijate hinnangute järgi majan-

⁴⁹Vrd E. Ebeling, raamatus: *Reallexikon der Assyriologie* 3, 1957–1971, 100–104 (märksõna: *Frau*); V. Korošec, *Keilschriftrecht. — Handbuch der Orientalistik* I 3, Leiden 1964, 105j (Vana-Babüloonia aeg), 148j (Vana-Assüüria aeg), 154j, 172j (Kesk-Assüüria aeg), 174 (Alalah), 177 (Ugarit).

⁵⁰C. Gordon, *The Status of Woman Reflected in the Nuzi Tablets. — Zeitschrift für Assyriologie* 43, 1936, 146–169.

duses enimõeldava tegevusvabaduse. See käib jällegi rohkem Babüloonia kui Assüüria alade kohta (viimaste kohta vt lõiku "Naine kui haldusfunktsionäär"). Babüloonias, eriti ahhaimeeniidide soost kuningate ajal (539–330 eKr), võib kujutada naist kõigis majandusharudes aktiivse ja mõnikord isegi tooniandvana. Seejuures on vähem silmas peetud Pärsia kuningannasid ja nende valdusi Babüloonias⁵¹ kui babüloonlannasid, kes esindasid maa põlisperekondade huve: näiteks Naqquitu, hiljuti uurijate poolt avastatud suurpankur Murašû tütar, kes elas Nippuris (5. saj. eKr), kellega seoses on säilinud andmed ühe vahetustehingu kohta.⁵²

Järgnevalt vaid mõned eriti instruktiivsed näited kõrge positsiooniga daamide tegevusest Süüria linnriikides Alalah's ja Ugaritis Vahemere idarannikul; näited on valitud nii Vana-Babüloonia (17. saj. eKr) kui Kesk-Babüloonia (14.–13. saj. eKr) ajajärgust, et näidata antud tõikade järjepidevust. Valik lähtub seisukohast, et tegutsevad daamid ilmselt ei kuulunud kuningakotta. Temaatiliselt valisin ma ühe näite rahatehingute ja kuus maakasutusõiguse alalt.

Kõigepealt niisiis näide naiste rahatehingute kohta. Keegi teatud Appatum astub kohtu ees välja kuningas Ammitakumi vastu (17. saj. eKr) ja nõuab jääkmaksu oma õele. Kohtuprotokoll kõlab järgnevalt:

"Appatum, Zilladdu tütar, nõuab kuningas Ammitakumilt, Alalah' valitsejalt 5000 seeklit (ca 41,5 kg) hõbedat, mis kuulub mehele ja (tema naisele) Dam-ħurāšumile, Ṭāb-simtumi tütrele. Ta [Appatum] ütles: "Dam-ħurāšumi, minu õe hõbe, mis sinu kätte on usaldatud edasiandmiseks, anna siia! Dam-ħurāšumi rüüpalistus teenib (tõendusmaterjalina) tema äraolekul. Niqme-puḫ, Ešbi-Addu poja ees, Abbanī, Sikuwa poja ees (ja) Jaqammu, kuninga teenri (kui tunnistajate) ees uuriti (juhtumit)." Sellele vastas Ammitakum: "Hõbeda maksin ma Dam-ħurāšumile välja!" Iga kord, kui Ammitakum hõbeda (osakaupa) ära andis, ütles naine: "See on makstud!" Seepärast ütles kuningas: "Tõesti ma maksin Dam-ħurāšumile kõnealuse hõbeda!" Seepeale vastas Appatum: "Miks vannub mu isand Jumala nimel (valevannet)?"

⁵¹M. W. Stolper, *Entrepreneurs and Empire*, Leiden 1985, 62jj.

⁵²M. W. Stolper, *op. cit.*, 253: tekst nr 46, r 7.

Mu isand andku kõik, mis veel anda on, siis tahan ma vaikida!” Nüüd andis Ammitakum 200 seeklit (ca 1,6 kg) Appatumi kätte. Samal ajal andis ta talle ka üriku, et enam ühtki nõudmist esitada ei saa. Sellest päevast alates ei tohi keegi enam teisele kahju tekitada. Kes sellele vaatamata jälle kohtu ette astub ja protsessi nõuab, sellele kallatakse (vedelat) tina suhu!” Järgneb tunnistajate nimekiri ja kuupäev.⁵³

Protokoll näitab selgelt naise täielikku õigus- ja ärialast kompetentsust ja tema edu — isegi vaidluses valitseva kuningaga.

Nüüd kuus näidet naistele kuuluvast maakasutusõigusest.

Mitte ainult kuningaperekonna liikmed, vaid ka teiste jõukate perekondade liikmed elavad põllumajandus-, käsitöö- ja kaubandussaaduste kasutamiseõigusest. Neile kuuluvad niisiis põllud, aiad, majandushooned ja — erandjuhtudel — isegi terved asulad, kust nad saavad oma eluks vajalikud kaubad. See kinnisvara on pärusomand ja kuulub kuningale, kuningal on transaktsioonides öelda ka viimane sõna. Vana-Süüria pärimiseõiguse järgi vastutasid väga tihti naised selle kinnisvara eest, mis nad võtsid üle kas oma vanematelt, emalt või abikaasalt. Nii on arvukalt ürikuid, mille sisuks on vahetus, müük või nõudmiste kaitsmine.

Kaks dokumenti vahetusest. Alalah'st (17. saj. eKr) pärineb järgnev tõend asundustevahetusest ühe eraisiku ja tema ema ning kuninga vahel:

“Tadundi asula põllumaa asemele andis kuningas Abban Sam-sunabalu'le, Ašmaliki pojale, — tema ema nimi on Abinawe — Tuniti asula põllumaa vastavas väärtuses.” — Järgneb tunnistajate nimekiri.⁵⁴

Ugariti kuninga administratsioon (13. saj. eKr) protokollis sageli põldude- ja hoonetevahetust:

“Tänasest päevast alates: Daam Ummi-ħibi pakkus Ammis-tamrule, Niqmepe pojale, Ugariti kuningale põldu, mis asub Iš-šiqi's, koos vahimajakesega, viina- ja oliivipuudega, ning andis selle Anatenule, Ašmuwanu pojale vahetuskaubana tolle põldu-

⁵³D. J. Wiseman, *The Alalakh Tablets*, London 1953, 37, tahv. VI: nr 8.

⁵⁴D. J. Wiseman, *op. cit.*, tahv. XX, nr 77.

de vastu. Anatenu, Ašmuwanu poeg pakkus omalt poolt oma Naḥraju asuvaid põlde ja oma viinapuustandusi koos vahimajakese ja oliivipuudega, ja andis need daam Umme-ḥibile ja tema lastele ilma maksukoormata — sest Anatenu kannab maksukoormat edasi.”⁵⁵

Kaks dokumenti müügi ja ostu kohta.

Alalah’ kuningas (17. saj. eKr) ostab maad ühelt daamilt: “Jarim-lim, Alalah’ valitseja, müüs daam Ḥepat-šeḥernile ja Abi-Addule, tema pojale, Ipuri ja asula ja selle juurde kuuluvad maad täiishinnaga 1000 seeklit (ca 8,3 kg) hõbedat, 1000 poolkoo-ri (ca 1500 hl) kaera, 1000 poolkoo-ri (ca 1500 hl) nisu, 6 ma’ unu-kruusi veini, 10 kruusi oliiviõli; kõik on korralikult makstud, mõlemad pooled on rahul. Kes selle vastu eksib, peab maksma samapalju hõbedat ja kulda Addusse (templile), samapalju kulda ja hõbedat paleele. . .”

Järgneb tunnistajate nimekiri ja kuupäev.⁵⁶

Ugariti kuningas ees (13. saj. eKr) müüb üks daam maavaldused ühele eraisikule:

“Tänasest päevast alates: Niqmepa, Niqmaddu poeg, Ugariti kuningas, andis Untenule üle daam Šujale kuuluvad hooned ja põllud, mis asuvad Naḥra jõe ääres. Untenu andis kuningale 2000 seeklit (ca 16,5 kg) hõbedat ostuhinnana maja ja põldude eest. Seega andis kuningas Šuja maja ja põllud Untenule ja tema poegadele igaveseks ajaks. Keegi ei tohi neid Untenult ja tema poegadelt ära võtta.”⁵⁷

On palju selliseid tekste, mis tunnistavad kahe osapoole — kuningas ja ühe kodaniku ning ühe naise — vahetustehinguid. Ülaltoodud näidetest piisab tõendamaks, et kodanikunaised — nagu öeldud, siin ei ole tegemist kuningannade ja printsessidega, kes tihti seda laadi tehinguid sooritasid — seisid Ugaritis ja Alalah’s õigus- ja ärialal täiesti võrdsel tasandil oma meessoost kolleegidega. Kui aga naised pidid kohtu ees kaitsma ennast pärandus- ja äriasjades, siis oli neil enamasti suuri raskusi oma

⁵⁵J. Nougayrol, *Le palais royal d'Ugarit III*, Paris 1955, 129: RS 16.343.

⁵⁶D. J. Wiseman, *op. cit.*, tahv. XIII–XIV: nr 52.

⁵⁷J. Nougayrol, *op. cit.*, 89j: RS 16.135.

taotluse läbisurumisega meessoost lepingupartneri vastu. Nais-tele kas tehti ilmset ülekohtu või nad jäid isegi oma nõudmistest ilma, nagu seda tõendavad nüüd esitatavad kohtuprotokollid Ala-lah'st (17. saj. eKr).

Esimeses protokollis on juttu õe ja venna vahelisest tüliküsi-musest päranduse asjus:

“Hammurabi naise majavalduse pärast protsessis Abban Bit-tatti, oma õe vastu.

Ta ütles: “Mine minema — majavaldus kuulub mulle!”

Seepeale vastas Bittatti: “Majavalduse Zuḥaruwes sain ma pä-randusena oma emalt. Ilma minu nõusolekuta haarasid sa ju-ba (niikuinii osa sellest) endale pärandilisaks! Me tahame — sina ja mina — oma vanemate majavalduse suhtes rahulikult teel kokku leppida!”

Nii olid nad kokku tulnud. Nad astusid Niqmepa, kuninga ette. Abi-Addu astus üles tunnistajana selle kohta, et Bittattile üldse osa pärandusest kuulus.

Nüüd otsustas kuningas: “Majavaldusest võtku Abban see osa endale, mis talle eriti armas on. See osa, mida ta vähem hindab, peab Bittatile jääma.”

Seda ütles kuningas — siis saadeti Gimil-Addu ja Niwari-Addu trooninõukogust koha peale majavaldust jagama. Abban valis maatükist ülemise osa koos palkoniga majaga ning võttis selle endale. Alumise osa maatükist jättis ta oma õele Bittattile. Päritud majavalduse pärast ei tohi edaspidi ei Abban Bittatti vastu ega Bittatti Abbani vastu nõudmist esitada. Kes seda ikkagi teeb, peab maksma karistuseks 500 seeklit (*ca* 1 kg) kulda paleele ja jääb ilma ka oma pärandiosast.”⁵⁸

Sellele õe ja venna vahelise protsessi protokollile, mis näitab naispoole ilmset mittesooximist, on alla kirjutanud rida kõrgeid isikuid — esimesel kohal üks daam.

Teine protokoll kajastab juhtumit, kus üks Alalah' valitse-ja (samuti 17. saj. eKr) õdedest ühe maakoha kasutusõiguse pärast kohtus oma venna vastu üles astub. Ta kaotab protsessi ja peale selle ka oma otsesed õigused nimetatud kohale:

⁵⁸D. J. Wiseman, *op. cit.*, 34–36, tahv. V–VI: nr 7.

“Naštarbe maakoha pärast kaebas daam Tatteja Jarilimi, Alalah’ regendi vastu. Ta ütles nii: “Naštarbe andis mu isa mulle päranduseks.” Jarilim oli vastu: “Mu isa andis ta sulle (ainult) elatusvahendina kasutamiseks.” Seepeale ütles Tatteja: “Jarilim peab minu hooldaja õigused enda peale võtma, siis võib see koht jälle temale saada.” Jarilim võttis Atri-Addu, preestri ees, Ammu-irpa, Tuba vürsti ees ja Nami-Dagani (kui tunnistaja) ees enda peale Tatteja hooldaja õigused, ja Naštarbe sai kohe jälle Jarilimi omandiks.

Kes tulevikus Naštarbe pärast Jarilimi vastu protsessima hakkab, see peab karistuseks 1000 seeklit (ca 8,3 kg) hõbedat templile maksma.”

Järgneb tunnistajate nimekiri ja kuupäev.⁵⁹

Kui teeme nüüd kokkuvõtte neist raha- ja kinnisvaraäri näidetest Alalah’s ja Ugaritis 17. ja 13. sajandi vahel eKr, siis saab selgeks, et ühest küljest oli küll naistel laialdane käsutusõigus oma pärandi üle, kuid teisest küljest olid nad kohtuprotsessidel siiski enamasti kaotajaks pooleks.

KOKKUVÕTE

Lähtudes mõtetest Semiramise legendi üle, mis omistab Assüüria kuningannale tüüpiliste naiselike omaduste kõrval ka neid mehelikke omadusi, mis võimaldasid valitseda ja sõdu pidada, võime kõigepealt teha järelduse: Vana-Ida naine ei olnud mingil juhul sõdalane. Seega on tõsiselt kaheldav, kas ta sai üldse valitseja olla, sest kuningale jumala poolt määratud ülesandeks oli kõigi jõududega — hädakorral ka võitlusega — oma rahvast ja maad sise- või välisvaenlase poolt tekitatava kaose eest kaitsta.

Vastates kiilkirjadest saadava informatsiooni põhjal küsimusele naise ühiskondliku rolli kohta, tuli jutuks naise tegevuspiirkond 1) kuningaperekonnas ja 2) kodanikuperekonnas. Selline sotsiaalne jaotus tulenes allikmaterjalist: enamik asjasse selgust toovaid teateid pärineb paleearhiivide ja õukonna historiograafia tekstidest ning käib kuningakoja kohta; seevastu kõrgema kodanikeklassi olude kirjeldamiseks vajalikke dokumente preestrite ja

⁵⁹D. J. Wiseman, *op. cit.*, 38. tahv. VII: nr 11.

kaupmeeste eraarhiividest leidub vähe. Seepärast tuli püüda kujutada naise kui kuningaperekonna liikme (kui kuninga abikaasa, kui kuninga ema ja kui printsessi) positsiooni võimalikult täpselt, et saada teha vajalikke järeldusi kodanikunaiste kohta. Võib nimelt eeldada, et kuningaperekonnas esinevaid funktsioone saab üle kanda ka korralikule kodanike ühiskonnale. Teadlikult loobuti vaatlemast kuninglikku päritolu naist tema paleemajandusega seotud tegevustes. See teema osutus aga väga tulusaks kodanikunaiste puhul.

Kodanikunaisega seoses käsitleti kahte järgnevat teemade ringi: isiklik, privaatne ja avalik valdkond. Mõlemad teemad võimaldavad loomulikult teha järeldusi ka kuninglike daamide kohta: neist esimene, raskuspunktiga abiellumisel, võis olla igal juhul huvitav printsesside puhul, kui nad sakraalabiellu astudes kloostrisse läksid. Seevastu võib teises, avalikus valdkonnas tõestada igas suhtes kuninglike ja kodanikunaiste seotust: oli ju üks kuninglik naine, eriti veel printsess, esimesena seatud haldusfunktsionäär, kirjutajaks, maaomanikuks ja majandusjuhiks.

Ükskõik, kui palju ühel naisel neil tegevusaladel ka isikliku liikumisvabadust võis olla: temale määratud eluvaldkond oli eelkõige perekonnas naisena oma mehe kõrval ja mehe kaotamise korral olla hoolitsev ema oma poolorbudest lastele. Need raamid võis ta igal juhul purustada kloostril liikmena, kus tal tuli end teostada eelkõige "jumala pruudina". Ka seda tahku ei saa maha vaikida.

Tagasivaates peab veel kord rõhutama, et kõigi nende naise positsiooni eri aspektide lähtepunktiks on Vana-Ida linnaühiskond. Naiste positsioon maa- ja rändkogukonnas jäeti vaatluse alt välja, see on omaette teema.

Ei tule vist enam eraldi rõhutada, et pealkirjas tõstatatud küsimus oli puhtretooriline.

²⁶ Vt nt R. Harris, *The nadītu-Woman*. — *Studies A. L. Oppenheim*, Chicago 1964, 123j.; J. Renger, raamatus *Zeitschrift für Assyriologie* 58, 1967, 150–153.

²⁹ Hallo—van Dijk, *op. cit.*

AJATABEL*

URUKI AEG		u 3000–2800 eKr
DŽEMDET NASRIAEG		u 2800–2700 eKr
MESILIMI AEG		u 2600 eKr
UR I AEG		u 2500–2360 eKr
LAGAŠ	UR	
Urnanše	Mesannepadda	
Eannatum	Aannepadda	
Entemena		
Lugalanda		
Urukagina	Lugalzaggesi Urukist	u 2360 eKr
AKKADI AEG		u 2350–2150 eKr
Sargon		
Rimuš		
Maništusu		
Naramsin		
Šarkališarri		
GUTEALASTE AEG		u 2150–2070 eKr
Utuhengal Urukist		u 2070 eKr
UR III AEG		u 2065–1955 eKr
Urnammu	Gudea Lagašist	
Šulgi		
Bursin		
Šusin		
Ibbisin	Išbierra Isinist	
ISIN-LARSA AEG		u 1955–1700 eKr
Lipitištar Isinist		u 1875–1865 eKr

* Aastaarvud rajanevad nn lühikesel kronoloogial; nad võivad 2. aastatuhandel 50 aasta võrra ülespoole nihkuda. Kuninganimede loetelus on ära toodud vaid väike valik tähtsamatest valitsejatest.

Kas naine Vanas Idas oli ainult ilus?

Sargon I Assurist	u 1780 eKr
Rimsin Larsast	u 1757–1735 eKr
Šamšiadam Assurist	1748–1716 eKr
VANA-BABÜLOONIA	
AEG	u 1830–1530 eKr
Hammurabi	1728–1686 eKr
Samsuiluna	1685–1648 eKr
Abiešuh	1647–1620 eKr
Amiditana	1619–1583 eKr
Ammisaduqa	1582–1562 eKr
Samsuditana	1561–1530 eKr
KESK-BABÜÜLOONIA	u 1530–1160 eKr
AEG	
Agum II	u 1530 eKr
Ulamburiaš	u 1450 eKr
Karaindaš	u 1420 eKr
Kurigalzu I	u 1380 eKr
Burnaburiaš II	u 1350 eKr
Kurigalzu II	1336–1314 eKr
Nazimaruttaš	1313–1288 eKr
Melišipak	1283–1269 eKr
KESK-ASSÜÜÜRIA	
RIIK	u 1380–1078 eKr
Assuruballit I	1356–1320 eKr
Adadnarari I	1297–1266 eKr
Salmanassar I	1265–1235 eKr
Tukultinurta I	1235–1198 eKr
Nebukadnetsar I Ba- bülooniast	u 1128–? eKr
Tiglatpileser I	1116–1078 eKr
UUS-ASSÜÜÜRIA	
RIIK	909–612 eKr
Adadnirari II	909–889 eKr
Tukultinurta II	888–884 eKr
Assurnasirpal II	883–859 eKr

Salmanassar III	858–824 eKr
Šamšiadad V	823–810 eKr
Adadnirari III	809–782 eKr
Tiglatpileser III	745–727 eKr
Salmanassar V	726–722 eKr
Sargon II	721–705 eKr
Sanherib	704–681 eKr
Asarhaddon	680–669 eKr
Assurbanipal	668–626? eKr
Assuretililani	625–621 eKr
Sinšariškun	620–612 eKr
UUS-BABÜÜLOONIA	
AEG	625–539 eKr
Nabopolassar	625–605 eKr
Nebukadnetsar II	604–562 eKr
Amelmarduk	561–560 eKr
Nergalšarussur	559–556 eKr
Nabunaid	555–539 eKr

Richard Kaljo. EKSLIIBRIS

LENDVA

Taani rahvalaul

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Viib Pederi metsa kord ratsaretk —
kuna tants nii keerleb ja keeb —
seal haldjaga kohtub ta sama hetk.
Kuna tants nii keerleb ja keeb
väljas salus.

“Sa kinni pea, Peder, ja kuula mind:
kas tahad, et tantsima kutsun sind?”

“Ei saa ja ei taha,” kostab haldjale mees,
“mul on homme pulmapidu ees.”

“Siis vali, kas surma veel täna läed
või siis seitse aastat saare all põed.”

“Ma pigem surma veel täna läen,
kui et seitse aastat saare all põen.”

Viis korda välkus haldjaraud
ja selle järel käis tõbi ja taud.

Ja üheksa korda välkus väits
ja tõbi ja taud selle järel käis.

Elverskud. — *Danske Folkeviser ved Jørgen Lorenzen/Ib Spang Olsen. Andet Bind Et Hundrede udvalgte Danske Viser.*

Nii ratsutas Peder taas lossi ja seal
seisis ta isa värava peal.

“Poeg armas, kuula mu küsimust!
Miks sadul sul voolavast verest on must?”

“Mu hobuse kapakul eksi viis ast,
lepajuurtesse paiskas mu sadulast.

Mu hobuse kapakul eksi viis jalg,
lepaokstes viga sai minu palg.”

“Ma kardan, et viga ei ole su hoos,
ma kardan, et teel olid haldjaga koos.”

“Mu isa, te võtke mu ratsu! Mu vend,
sa preestrit kutsuma asuta end!

Ja sina, mu õde, säng valmis sea!
Te voodisse saatke mind, emake hea!”

Et vaadata välja, end kogus ta:
“Ma kardan, et preestrit ei näe enam ma.

Mu isale jäägu mu ratsu hall;
see sõiduks on kõige sobivam tal.

Mu emale vanker, mis vedrudel;
kord süles ta kandis mind, hea ja hell.

Mu õde mu punase kulla saab,
mu pruut minu vennale kaasaks jääb.”

“Ent mida pruudile vastata,
kui homme koos saatjaiga tuleb ta?”

“Nii talle rääkige sellest loost:
ma ratsutan metsas ja kannustan hoost.”

Ja jõudis küla kohale pruut,
kui kuulis kirikukella ta uut.

“Miks kella kõlavat lööma peab,
kas keegi haigeid siinkandis teab?

On Pederil nooruke kannupoiss küll,
kuid talle ei kõla ju kirikukell.”

Pea jõudis lossi pruut ja seal
eks ema neid oodanud värava peal.

“Miks tereks üksinda annate käe?
Kus on siis Peder, miks teda ei näe?”

Nii rääkis neiule ema sest loost:
“Ta ratsutab metsas ja kannustab hoost.”

“Kas kalliks ei peagi ta kihlatut,
et metsateel hobust tal sundida rutt?”

Kui uksest sisse astus, seal
pruut nägigi Pederit õlgede peal.

Järgmisel hommikul oli neid kolm,
keda Pederi lossist pärinud kalm.

Üks neist oli Peder, ta pruut oli siis
ja kolmandaks surm hea emagi viis.

Käesolev variant on üles kirjutatud Lääne-Jüütimaal 1872. aastal. Ehkki vanemat nime “Oluf” asendab “Peder”, rüütli loss on saanud väiksemad mõõtmed ja viimaks lamab isand Peder suisa “õlgede peal”, ei kaldu peamine tegevusliin siiski oluliselt kõrvale tuntumates, 16. ja 17. sajandi variantides esinevast.

RAHVALAULUD JA KIHLUSED

Villy Sørensen

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

EESSÕNA

Näib, et kunstil — eriti meie päevil — on kergem leida inspiratsiooni julmast ja mõttetust kui kaunist ja ülendavast. Siiski ei ole negatiivsega tumedat lepingut sõlminud mitte üksnes kunstniku fantaasia oma “dekadentlikus rahvavõõruses”. Rahvalik fantaasia, mis kunstniku omast erineb eelkõige selle poolest, et väljendub nüansivaesemalt ja abitumalt, tegeleb hirmsaga niisama meelsasti kui armsaga: tung leida kinnitust oma elujaatavatele tunnetele ei näi inimest mõjutavat sügavamalt kui ta kalduvus end vapustada lasta jubedast. “Üht haledat viisi ma tunnistaks siin, mis meelest mul eales ei läe” — nii nimetatakse seda omadust laulus ühest vaesest mehest, kes 1577. a kurval kombel mõrvas oma naise ja viis last. Laulu autor kirjutab, et ei suuda seda “õnnetut mõrtsukatööd” unustada, kuid pole ilmselt unustamiseks ka midagi teinud, vaid vastupidi, on kirjutanud laulu, et seda meelde jätta, ning arvatavasti püüdnud omaenese õudust laulu kujul alal hoides seda valitseda ja sellest vabaneda.

Fantaasia erapoolikut negatiivse-eelistust ei tule tingimata pidada inimese kurjade kalduvuste tõestuseks, samahästi võib seda pidada kangekaelseks inimlikuks sooviks end kurjast vabastada. See, mis fantaasiat köidab, on sageli ka see, mida niisama lihtsalt

Folkeviser og forlovelser. — *Digtere og demoner*. Gyldendal, 1969.

Avaldatakse autori loal.

ei saa aktsepteerida, millest, nagu ütleb tabav väljend, *ei saada üle*: fantaasia võib pidevalt püüelda tagasi vabastamata jäänu poole, nagu kasulikud valged verelibled voolavad põletikulisse kohta ja püstitavad seal hoiatava mälestuskivi, tumeda memento. Nagu kurja koera, nii on ka ohu eest end kõige parem kaitsta sellele otse silma vaadates, seljapöörajat üllatatakse hõlpsasti tagantpoolt. (Ja on tähendusrikas, et tänapäeva kultuuritööstuse fantaasiavaesed kunstproduktid, mis on rahvalikud laulud välja tõrjunud, ei kinnita ühegi ausa sõnaga, et elu võib ka tõsiselt võtta.)

Veel tänapäevalgi tähistavad Saksa linna Dinkelsbühli elanikud igasuvisel mälestuspäevaga 1632. a toimunud rootslaste sissetungi, mis ei paistaks nagu tähistamiseks erilist alust andvat; pole võimalik, et dinkelsbühllased lihtsalt lõbu pärast meenutaksid õudu, mida nende esiisad linna hävitamisel tunda said, ja kui see tõesti toimub ainult nende enda (ja turistide) lõbustamiseks, siis ainuüksi seetõttu, et nad on unustanud, miks seda pidu algselt peeti. Üheskoos kujutatakse ette ohtu, et sellest ühisel jõul jagu saada. Et vanaaegseil seltskondlikel mängudel võib olla samasugune funktsioon, näib ilmnevat ühest lõigust Hans Nielsson Strelowi Gotlandi kroonikas (*Gotlandskronike*),¹ mis jutustab Gotlandi vallutamisest kuningas Valdemari poolt 1361. a. "Kui Gotlandi elanikud said teada kuningas Valdemari saabumisest ja lahkumisest, ei pannud nad millekski seda suure väe tõttu, mida nad võisid välja panna, vaid korraldasid oma kokkutulemistel, gildides ja külaskäikudel suure pilkamise ja ajaviitmise (kuid keegi ärgu pilgaku oma vaenlast!), nad mängisid tema sõjakorralduse järgi mängu, mida mängiti kõigil koosviibimistel, eriti vastlapäeval, nende kompaniides, ja see on meie jõulutubades ikka veel pruugiks: nad võtku üksteisel käest kinni, moodustagu ümmargune ring ehk sõõr ja Valdemar peab välja minema ja sisse hiilima; kelle juures ta sisse tuleb, seda karistatakse..."

Ojamaalaste mängus, mille tähendust tantsijad ise kuuldavalt väljendasid lauluna, kätkeb veel üks mälestus primitiivsest taiaist; miski ei viita, et Hans Nielsson Strelowil oli õigus selles, et ojamaalased ei võtnud ohtu tõsiselt, vastupidi, tantsus osalejad püüdsid kardetud sündmusi vältida, end ise maagilisel moel nende

¹Kh. 1633, siin tsiteeritud teosest *Danmarks Gamle Folkeviser* (DgF) IV, 480.

põhjustajaks muutes. Fantaasias ennetada on tõeluses vältida — valmisolek tähendab kõik.

Sageli panevad just tegelikud sündmused rahvaliku fantaasia liikuma, ja kõige sagedamini on need kohutavad sündmused, millest on raske üle saada. Teadvustatum kunstnikufantaasia ütleb lahti sellest intiimsest suhtest faktilisega, tema teemaks ei ole inimeste hetkeolukorrad, vaid inimese olukord üldse; luuletaja ei rahuldu talle eriti tugevat muljet jätnu reprodutseerimisega, ta püüab sellele, mis liigutab end temas endas, universaalset väljendust anda. Kuid see, millest luuletaja inspiratsiooni saab, ei ole siiski olemuslikult erinev sellest, millega tegeleb rahvas, ka tema tähelepanu köidab see, mida tal on raske mõista ja aktsepteerida, see, mida ta ei suuda *tõlgendada* — ja tema kunst ongi katse seda tõlgendada.

Kuigi tõlgendamatu on ohtlik, mis tõukab eemale, on see ühtlasi ka väljakutsuv, mis tõmbab ligi, just soovi tõttu võita oht ja panna taas maksma harmoonia. “See kahekordne suunitlus,” kirjutab juba Carsten Hauch vanade taani nõiduslaulude kohta, “see segu lõbust ja õudusest, külgetõmbest ja eemaletõukavusest läbibki neid laulusid peaaegu pidevalt, see on peamine mõte, mis neis väljendub.”

Ja see “kahekordne suunitlus” ei iseloomusta mitte ainult nõiduslaulusid, vaid ka kunstniku fantaasiat ennast, mille funktsioon kerkib tõepoolest esile seda märgatavamalt, mida abstraktsem ja vähem mõtisklev on kunstiteos.

Praegu räägitakse rohkem kunsti “täheendusest” kui selle funktsioonist või mõjust, võib-olla seepärast, et kunstil ei ole mingit kindlat funktsiooni ühiskonnas ega mõju inimestele. Algselt puudus kunstil igasugune muu tähendus peale tema mõju, algselt oli ta seotud kultuse ja religioosse elemendiga ning tal oli maagiline funktsioon, mida võib võrrelda rikkumata ja julma rahvaliku fantaasia omaga — ja vaevalt võib teha vahet kunsti ja rahvakunsti vahel, ning kunstnik ei välju anonüümsusest ega kogukonnast enne, kui kunst kaotab oma kultusliku ja maagilise iseloomu ja oma mõju rahvale. Oma algsel kujul, mis seisab lähedal müütilisele, viib kunst inimese tema piirideni ja seab vastamisi jõududega, mis luuravad piiri taga ja mida saksa keeles kutsutakse *das Nichts*, prantsuse keeles *le néant*, taani keeles *intet som helst* — “ei midagi” — jõududega, mis aga maailma loomisele lähemale jäänud

aegadel leidsid kehastuse demonlikes kujudes, sest see ohtlik, mis kohutab ja siiski fantaasiat köidab, on just demonlik. Kunsti algsemaks aineks ja kõigi müütide tuumaks pole mitte lihtsad sündmused, millest on raske üle saada, vaid see banaalne asjaolu, et eluga hakkama saada võib olla raske; tema esialgne tähendus on inimese tugevamaks muutmine, lastes tal kohata tugevaimat võimalikku vastupanu, vastandades teda eimillelegi või eimillekskimuutvale.

Muinasjutus kuningapojast, kes läks laia maailma, et hirmu tundma õppida (sest enne ei pidanud tast inimest saama) on vihje müüdi ja muinasjutu funktsiooni teadvustatud mõistmisele. Siiski tähistab juba muinasjutt oma kõrgema teadvustatusastmega range müüdi lagunemist. Muinasjutukangelane viiakse abstraktsesse miljöösse, kus ta kohtab eksistentsi ohtusid, sageli demonliku personifikatsioonina, kuid ette on määratud, et ta saab neist kõigist võitu, ja selleks et üles kruvida muidu langevat pinget, tuuakse mängu üha enam sümbolseid ohtusid, mis loomulikult muutuvad ühtlasi üha väiksemaks. Ent kui müütilisest skeemist on saanud stereotüüpne konventsioon, ei ole seda enam vaja surmtõsiselt võtta: kangelane saab viimaks printsessi, kuid jutustaja suhtub nende ühendusse sageli pisut ironiliselt ("ja kui nad surnud pole, elavad nad praegugi").

Kõige vanemates taani rahvalauludes — ja see on nende vanuse parim kriteerium — on mälestus müütilisest elemendist säilinud. Selle žanri ajaloo ilmneb areng metafüüsilisest elutunnetusest üha varjundirikkama psühholoogilise ja sotsiaalse inimesemõistmise suunas, vanade demonlike sümbolite aeglane lammutamine mõtiskluste poolt ja nende ümbertõlgendamine psüühilisteks kompleksideks. Laulude tähendus on kõige paremini mõistetav nende funktsiooni kaudu, neid ei saa mõista elu ja looduse mõistmise (teadvustatud) väljendusena, nagu seda tavaliselt tehakse, vaid (osaliselt teadvustamata) elutunnetuse väljendusena.

Ei ole ju ajalooline juhus, et rahvalauludel oli algselt olemas funktsioon, mis oli suguluses äsja Gotlandi kroonikas kirjeldatuga. Kuna laulu sisus ei tuntud huvi üksikisiku vastu ja kuna selle autor oli vaid kogukonna eestkõneleja, nii et tema nimi ei väärinud meeldejätmist samavõrra kui ta laul, ei tuleks seda vaadelda mitte ainult individuaalse esinemisena, vaid ka kollektiivse ülesastumisena. Rahvalaulu järgi tantsitavas tantsus elas

mälestus taiaist; tantsule ei kogunetud mitte unustamiseks, vaid meelepidamiseks; laul polnud üksnes pelk meelelahutus, vaid ka esilemanamine, tants polnud ainult mäng, vaid ka rituaal.

Et lauludel oli meelte üle suur võim, ilmneb juba sellestki, et nad elasid rahvasuus aastasadu, enne kui nad üles kirjutati. Mida suurem võim meelte üle, seda paremini jääb meelde, ja pole ehk ainult kronoloogiline enesestmõistetavus, et kõige vanemaid laule on kõige kauem meeles peetud. Järk-järgult, sedamööda kuidas müütiline skeem lagunes, võis see žanr mahutada mitmekesisemat sisu, mis ühtlasi on aga inimvaimuga juhuslikumalt seotud: ka laulužanrisse tungib eimillekski kohustav muinasjutuline element, mõned laulud riimivad tegelikke sündmusi, teistes valatakse juba olemasolevat kirjandust värsivormi.

Kui püüda seda arengut veidi jälgida, on kõige parem algusest peale kõrvale jätta kõik välised kronoloogilised kriteeriumid. Dateeringu lähtepunktina on "ajaloolistest" kriteeriumidest usaldavamad laulude keel ja stiil, millele on siiski kahtlemata jätnud oma jälje ka laulude tekkeajast hilisemad ajastud. Johannes Steenstrup ja Ernst Frandsen on näinud vaeva, et lahendada seda küsimust ja mõlemad on andnud oma panuse, ehkki võib paista, nagu oleksid eriti Frandseni esteetilised analüüsid (*Folkeviser* — "Rahvalaulud" 1935) olnud talle teaduslikuks ettekäändeks, et luua laulude jaotus, mis lõpuks sõltub sisu vaatlemisest²; näiteks tundub mõistlikumana oletus, et uus lüüriline laululaad, mille olemasolu Frandsen avastab 14. sajandi alguses ja mida ta seletab saksa kirjanduse mõjuga, väljendab lihtsalt elutunnetuse muutumist.

Järgneva analüüsi eesmärk ei ole laulude kronoloogiline paikapanek, vaid nende sisu tõlgendamine — sest sisu vaatevinkel ise näitab elu lahtimõtestamise edasiviiva muutumise aktsepteerimist. Laulude kehtestatud järjestus on pigem "loogiline" kui kronoloogiline ja seetõttu võib seda kergesti süüdistada täielikus kunstlikkuses. Kuid teistest, teaduslikumatest valdkondadest on teada, et *a priori* konstrueeritud "perioodilisuse süsteem" ei tarvitse olla tühi töö, vaid saab teinekord järeltulijatelt tegelikkuse sanktsiooni.

²... millel ei puudu kokkupuutepunktid järgnevalt esitatavaga

1. KIHCLUS JA KAOTUS

Deemonlik on ühtaegu peletav ja ligitõmbav. Ohtlikud jõud, mis inimest vanas müüdis ähvardasid või ta hävitasid, on laulus *Lendva* (DgF 47) muutunud siredaks piigaks. Kuid see pole muutunud vähem ohtlikuks, ehkki on kütkestavam. Isand Oluf, kes armastusest oma pruudi vastu suudab haldja võrgutamisele vastu panna, ei suuda teda siiski tõrjuda — ja see ei ole tema süü, sest haldjaneiu, kes valitseb üleiniimlikke jõude, on olemuselt vastupandamatu, ja see on tema saatus.

Kui traagiline saatus oleks seesama mis õnnetu juhus, ei oleks see traagiline, vaid üksnes mõttetu. Uurijad, kel on olnud raske leppida sellega, et Olufil nii viletsasti läheb, ja seda üsnagi teenimatult, on — toetudes väga ebakindlalt paarile selle laulu Fääri saartelt üles kirjutatud variandile — pooldanud teooriat, et Olufil pidi varem olema olnud kõlvatu vahekord haldjapiigaga, kel see-ga oleks teatud moraalne õigus kätte maksta. Nad on võrrelnud laulu *Armukese kättemaksuga* (DgF 208), milles peaaegu kõik on ühine *Lendvaga* peale haldjapiiga: teda asendab lihast ja verest naine, kangelase endine armuke, kes mehe armukadedusest tapab, kui see kosja sõidab. Seega on mehe surma põhjuseks tema enda minevik, mis sisaldab süütegu — kuid see ei põhjusta siiski isand Olufi saatust, sest Olufil ei ole minevikku ega süüd. Tema surmatoov ühendus deemoniga ei ole põhjendatud, ainus, mis tema kohta teada antakse, on see, et ta on parajasti abiellumas: Oluf kappas ratsuga kõiki pulma kutsuma ja keegi ei tohiks abiellumist nii vähetahtsaks pidada, et seda täiesti tähtsusetuks üksikasjaks arvaks. Oluf ei asu juhuslikus olukorras, vaid selles otsustavas olukorras, milles tundeelu on saavutanud oma kauneima taseme ja inimene on ühtaegu kõige tugevam ja kõige nõrgem. Kui isand Oluf läheb vana müütilise kangelase malbema pärijana kohtuma deemonlike jõududega, ei tee ta seda kui prometheuslik võitleja, vaid kui armastaja, ning just armastajana saab ta pihta — kõige hellemasse kohta. Deemonid ei varitse inimest ükskõik millal, nad ilmuvad alles siis, kui inimene asub erilises, kriitilises olukorras — “kihlusolukorras”.

Ja kui kohe võib hakata imestust tundma selle üle, kas seda töötatud olukorda võib vaadelda “kriitilisena”, ilmneb laulust *Kandle jõud* (DgF 40) täiel määral, et seda võib pidada kriitiliseks ja et selle üle võib imestust tunda. Vilemand ja tema kaunis

pruut peaksid peagi abielluma ning nad veedavad aega kuldtahvliga mängides. Pruut valab pisaraid, peigmees on imestunud ja küsib murelikult, kas pruudil on talle midagi ette heita: kas ta ei ole piisavalt rikas ja üllas, ning pruut vastab, et muidugi on ta piisavalt rikas ja üllas, ta lisab veel, nagu seda tuli tingimata teha ajal, mil suguvõsa soov oli laste jaoks sageli seaduseks: “Ja minu enda tahtel sai minust teie pruut.” Sellest hoolimata nutab ta ilma arusaadava põhjusega — kuid teeb ise teatavaks põhjuse, mis on näiliselt arusaamatu: “Blide pärast kurb on meel, mis jääb ette meie teel. Seal mu õeksed uppusid, kui neid pulmad ootasid.”

Villemand laseb end sellest selgitusest rahustada, mitte et ta sellest aru saaks, vaid just seepärast, et ta ei saa: ta usub, et suudab hädaohtu vältida, tehes silda laiemaks ja lastes pruuti pulmareisil ümbritseda 212 rüütli ning kannupoisil. Kuigi kõik need härrased annavad oma parima, kukub neitsi siiski vette, mis on peen iroonia hästivarustatud meessoos arvel, kel on nii lihtne muretsevad naisi rahustada.

Siis tuleb välja, et jões, millest sild üle viib, elab troll, just temast lähtub õudne tõmme. Ent troll on ilmselt eriti huvitatud abieluküpsetest neidudest ja müstiliselt silda, mille all ta end peidab, on kõige kohasem tõlgendada *üleminekuna* ühest seisundist teise, vallalisest abieluseisusesse. Ning see üleminek ei ole nii hõlbus, kui silla nime põhjal — Blidebro (Hõlbusild) — võiks oletada.

Isand Oluf kohtas mõistatuslikul kombel oma saatust kihlusalukorras, *Kandle jõus* mõtiskletakse selle üle, miks see olukord on ohtlik: pruut ja peigmees arutavad, kas on põhjust selle ees hirmu tunda. Ja kui isand Olufi kaotus oli ehk põhjendamatu, on pruudi kukkumisel vähemalt kaks pretседenti, selles on ruumi eel-loom kōlale. Laulus *Germand Gladesvend* (DgF 33) on mõtisklused jõudnud põhjuslikkuse suunas sammukese kaugemale.

Germand kohtub oma saatusega “koleda kotka” (*den lede gam*) kujul, kui ta — sulerüüs, mis näitab, et ka siin pole tegemist täiesti tavalise maise matkaga — on teel kodust oma pruudi juurde: “Kull nokkis ta parema silma, poole südameverest jõi, kuid siiski neitsi kambri ta tugev tahe ta tõi.” Kui pruut, neitsi Sølverlad, teda selles kurvas olukorras näeb, “. . . ta needis noormehe ema, et poja õnne see viis”, sest Germandi ema oli pääsenud kriitilisest olukorrast (ta oli just abiellunud ja purjetas koos mehega üle mere, kui laevareisi katkestas meretroll), lubades demonile selle, mida

ta niuete all kannab, ise teadmata, et see, mille ta ohverdas, oli sündimata laps. Seetõttu võib Germand hea pojana ümber lükata Sølverladi süüdistuse: “Kuula mind, neitsi Sølverlad, ja ära mu ema nea, seda, et saatus nii kuri on, alati ette ei tea.”

Kuid kui Germandi kohtumine kotkaga saab nii muinasjutulis-sümboolse põhjenduse, vihjatakse ühtlasi ka psühholoogilisele. Ema süütunne ja kartus, et pojalt läheb halvasti, heidab ta lapsepõlve üle varju: “iga kord, kui ta ema vaatas, pidi kurblikult laulma ta”.

Psühholoogilisel kaalutlemisel osutub just Germandi õnetu lapsepõlv takistuseks tema teel “õnnele”. Isegi tänapäeval on lapse jaoks raske koorem armastatud emale alati kurvastuseks olla, eriti kui see pole lapse enda süü. Germandi põgenemine pruudi juurde on ka põgenemine lapsepõlvest, nagu igatseks ta, et teda kordki vaataks naine, kellel pole alati pisaraid silmis. Kuid ta kannab oma kurja saatust endaga kaasas; neitsi, kes siiani on rõõmsalt oma piigade seltsis mänginud, on sunnitud nimelt pisaraid valama, nähes teda “nii verise ja kahvatuna”.

Pruudi tahe on sama hea ja sama võimetu kui peigmehe oma. Ta saadab peigmeest tagasiteel, et kaitsta teda koleda kotka eest, kes loomulikult ei lubanud tal pruudi juurde jääda, kelle paljas olemasolu on selle märgiks, et nende liit teoks ei saa. Seda, kui kurvastavalt vähe suudab inimene kurjade saatusejõudude vastu, illustreerib see, et neitsi võitleb koletise vastu kääridega — mee-leheitlik katse võidelda selle vastu tema enda relvadega, kotka funktsioon on ju tükeldamine. “Ta ei leidnud Germandist miskit peale parema käe.”

Germandi eellugu tähendab, et vanemate patud nuheldakse laste kätte: demon, kes end tema õnnelikule tulevikule tõkkeks seab, ei ole personifitseerimata metafüüsiline saatusejõud, vaid seisab tumedas seoses tema minevikuga ja tal on Germandi peale müstiline õigus: “Ole tervitatud, Germand Gladesvend,” hüüab ta sünge irooniaga, “nii hästi ma tunnen sind.” Kuid ta saab Germandi üle võimu alles kihlusolukorras, selles ohtlikus üleminekus vana ja uue vahel, lapsepõlve ja meheea vahel, kus inimesel ilmselt ei ole kindlat pinda jalge all.

Demon on siin astunud kindlatesse suhetesse üksiku inimesega, kes ühtlasi on muutunud individualiseeritumaks. Kuid kui kaardistada saatuse äraarvamatud teed inimlikus, lakkab see ole-

mast saatus metafüüsilises mõttes. Nii nagu *Kandle jõus* mõtiskletakse kartuse teemal, arutletakse *Germand Gladesvendis* otseselt saatuses—süü probleemide üle. Germand ise alistub oma kurjale saatusesele, “saatus nii kuri on”, *Sølverlad* hakkab selle vastu mäsama ja peab seda ema süüks, ning ka ema ise tunneb end poja pärast süüdlasena. Ja ometi seisab tema ainus vaieldamatu süü selles, et ta on lapse ilmale toonud: olla elus tähendab olla ohus. See on saatuselaulude peamine mõte, nende funktsioon on just ohu meelespidamine seda esile manades, deemonite rahustamine nendest lauldes.

Sellest positiivsest funktsioonist annab tunnistust *Kandle jõu* lõpp (võimalik, et see ei kuulu orgaaniliselt ühte algusega, vaid on hilisem *happy ending*): Villemand kõlistab kannelt ja meelitab trolli välja ühes röövitud pruudiga. Alles siis, kui pruut on kukunud ja taas üles tõusnud, võib peigmees ta oma ratsule võtta, mis talle varem pähe ei tulnud: “Ratsuta, kallim, nüüd mureta.”

Sellist imelist pääsemist ei olnud ette nähtud isand Olufile ega Germandile. *Kandle jõu* lõpus tuleb ilmsiks uus arusaam: et kohtumine deemoniga on muidugi paratamatu, kuid ei tarvitse tähendada lõplikku hukku inimesele, vaid sellele, mis ta seni on olnud. Kihlusolukorras soovib inimene anduda ning siiski kardab seda — kardab end kaotada. Inimese ja deemoni algset vastandamist mõistetakse kui (ajutist) konflikti üksikinimeses ning seega muutub saatusesk psühholoogiaks, müüt luuleks.

Juba väga poeetiline *Lendva* on oma tegelastest psühholoogiliselt väga huvitatud. Oluf satub vastamisi täiesti mõistetamatuga ja paindub selle alla, kuid tema armastavale emale ja ustavale pruudile on selleks mõistetamatuks tema surm; ema püüab tõe pruudi eest varjata — kui see enam võimalik ei ole, põhjustab see nende surma. *Lendvasse* mahub nii müütiline kui psühholoogiline draama.

2. VÖRGUTAMINE JA TÖLGENDUSKONFLIKT

Sisemine konflikt kihlusolukorras, mis *Germand Gladesvendis* leidis terava sümboolse väljenduse selles, et Germand viib oma pruudile vaid pool südant, annab ainet laulule *Neitsi ja kääbuskuningas* (DgF 37). Kääbus meelitab neitsi mäe sisse; ta ei luba talle rikkalikke kinke nagu omal ajal haldjapiiga isand Olu-

file — ta kasutab ruune ja paljastab juba sellega, et on kaotanud osa vanast deemonlikust jõust; ta ei tööta mitte omaenese ahvatluse väega, vaid peab kasutama nõidust. Ja loomulikult ei suuda pahaaimamatu tütarlaps nii ebainimlikele vahenditele vastu seista: kui nõidus teenib kääbuse kurje kavatsusi, on see ühtlasi ka tütarlapsele vabanduseks.

Ent kuigi tütarlaps andub deemonile sunniviisiliselt, võtab ta selle siiski teatud mõttes omaks — ta jääb kaheksaks aastaks mäe sisse ja sünnitab kääbusele kaheksa last; ning deemon, kes elab perekonnaelu, on ju kohe pisut vähem deemonlik.

Tütarlapse sisekonflikt vana ja uue vahel, segadus, mille kääbus tema tundeall toob, väljendub laulus selles, et ta veedab pimedas öö mäe all gnoomi seltsis, kuid päeva kodus ema juures. “Õhtuti mäe sisse kadus tüdruk, koju tagasi kääbus ta hommikul viis.” Nõnda ei leia tüdruk öösiti kuigi palju und ja on arusaadav, et emal võib pärast kaheksa aasta möödumist olla põhjust öelda: “Ütle mulle, tütar kallis, miks su kaunid põsed hallid. Sul krahvid ja kuningad kosjas on käinud, miks ei ole sa mehele läinud?” Siis võib ta üles tunnistada oma valgustkartvad suhted kääbusega, kuid pärast ülestunnistust ei ole tal enam võimalik lepitada kahte maailma, milles ta elab; see äratab kääbuse pahameele ja — mõnes versioonis — ka ema oma: “Kui on kääbus ära võlunud sind, siis emaks enam ära nimeta mind.” Tüdruk peab kodust lahkuma — tema hüvastijätusõnades väljenduvad valusalt tema tunded kodu vastu. “Isa ja ema, head ööd, hüvasti vennad ja õed. Sõbrad, teile ma ulatan käe, enam te mind ei näe. Jumala õnnistus teiega olgu, parem kui minul te saatus tulgu. Nii jooksid tal pisarad palgeid pidi, kui kallist emast ta lahkuma pidi.” Võib-olla ei lasknud just need tugevad tunded kodu vastu tal anduda deemonile täielikult, vaid ainult poolenisti. Armastus, millel ei ole tahte õnnistust, on vaid deemonlik. Uut, mis häirib inimese senist tundeseisundit (tema elukäsitust), võib hinnata kord heaks, sest see toob vabanemise, kord halvaks, sest see pöördub hävitavalt vana hea oleku vastu, ja seega võib armastaja välja ilmuda nii vabastaja kui hävitajana. Ent kui saatuselaulude (I) peategelased on kihlusolukorras ühtaegu seotud inimesega, keda nad armastavad ja kelle omaks soovivad saada, ja deemoniga, keda nad kardavad ja kellele alistuvad, on selle laulu tütarlaps seotud deemoniga, kes on omandanud inimlikke jooni. Ühestainsast kohtumisest deemoniga on siin saanud kauakestev kurnav heitlus, mis peegel-

dab nüansseeritumat psühholoogilist konflikti tütarlapses eneses. Ta on hakanud pakkuma psühholoogilist huvi suuremal määral kui Germand Gladesvend: miks ta ei taha abielluda, kui ometi on nii kuningad kui krahvid teda kosimas käinud? Tal on tema tume saladus; kui see ilmsiks tuleb, võib ta elu kaotada — nii palju, kui teada: sest on tähendusrikas, et laulu erinevad üleskirjutused ei ole lõpu osas üksmeelsed: mõnedes lastakse tal pärast kodust lahkumist kääbuse juurde tagasiminekul surra, teistes lastakse tal kääbuse naisena edasi elada. Sellise otsustusvõimetuse eest ollakse kahtlemata võlgu sellele, et kääbust ei tõlgendata ühetähenduslikult. Vanades deemonilauludes (I) olid deemonid ühetähenduslikult kurjad, sümpaatia asus täielikult inimese poolel, kellega luuletaja tundis end identse või vähemalt solidaarsena; siin asub luuletaja poolenisti kõrval, küll huvitatud, ent mitte just täiesti asjasse kaasatud vaatejana. Ja ka kääbus ei ole deemonlik absoluutselt, vaid ainult suhteliselt: tüdruku jaoks, kes on seotud *oma* vana tõlgendusega. Tasapisi hakkab ta meenutama juba tavalist inimlikku võrgutajat.

Nii on lood ka haldjapiigaga laulus *Isand Bøsmers haldjakodus* (DgF 45). Tal on “viisteist talve ja veel aasta” olnud nõu noor Bøsmers endale võita, ja isegi kui sel pikal järelemõtlemisajal on veenev põhjus — haldjas ootab muidugi, kuni püüeldav poiss jõuab ohtlikku abieluikka —, muudab see järjekindlus ning monogaamne truudus ta siiski inimlikumaks ta õest *Lendvas*; ka pole ta asukoht seotud mitte müstilise loodusega, vaid tal on erakorter, tõi küll, “jõe all”.

Õisel ajal pääseb ta sisse Bøsmersi magamistuppa ja ilmub magavale noormehele unenäolise ilmutusena. Just unenägu võluvast naisest viib Bøsmersi segadusse (nagu see temavanusele noorukile ju võikski kohane olla); vastupidi sõprade nõuannetele paneb ta selga oma parimad rõivad (väga hoolikalt: selle kohta käib kolm salmi) ja järgneb öisele kutsele tulla Kivisilla juurde. Kui ta üle silla tahab ratsutada, juhtub temaga seesama mis pruudiga *Kandle jõus*: ta ratsu libiseb ja ta kukub alla haldjaneiu juurde. Piiga järelepärimisele, kust ta tuleb — see mõjub pisut pilkavalt, sest neiu teab vastust ju ette — vastab Bøsmers, kes ei kuulu vana-de laulude täiesti abstraktsetesse maastikesse: “Ma Taanis olen sündinud-kasvanud, ja seal on kõik mu rõivad lõigatud.” (Nagu juba mainitud, huvitab Bøsmert väga tema rõivastus.) “Seal elab ka minu pruut, talle olen ma surmani truu.”

Kuid kombeline mõte pruudile ei aita teda, ta meelitatakse ära nõiatembu abil — mõistagi ei ütle ta joogist ära, vaid lausub head kasvatust üles näidates: “Küllap ma joon, kui palute.” Niipea kui ta on joonud, kaob kogu maailm ta meelest, ta unustab isa ja ema, õe ja venna, ning irooniaga, mida neis lauludes võib sageli aimata või neisse vähemalt sisse lugeda, lisatakse: “Ja unus tal ka tema pruut, kellele tahtis olla ta surmani truud.” Ja kui haldjapiiga siis kordab oma küsimust selle kohta, kuhu Bøsmere tegelikult kuulub, võib see vastata: “Haldjamaal olen ma kasvanud, ja seal on kõik mu rõivad lõigatud. Ja siin seisate teie, mu pruut, teile olen ma surmani truud.” Ilmselt on toimunud kõigi väärtuste ümberhindamine. Haldjapiiga on Bøsmere jaoks samastunud pruudiga. Deemon ja inimene sulavad taas ühte, kui tõlgendusmuutus on õnnelikult täide viidud: ainult kahe tõlgenduse, vana ja uue tunde vahelises konfliktis tunnevad deemonid end hästi.

Latentne sümpaatia ahvatleva haldjapiiga vastu leiab sõnastuse traditsioonilises *happy-end*-salmis, et nüüd on neiu üle saanud kõigist kaebamistest, nüüd lebab ta igal ööl isand Bøsmere kõrval. Kuid ehkki laulu lõpp on õnnelik haldja jaoks ning omal moel ka Bøsmere jaoks, kel pole enam mingit sidet oma minevikuga, on laulikul minevik siiski veel meeles ja ta võib sentimentaalselt lisada: “Teda leinasid isa ja ema, leinasid õde ja vend, kuid veel rohkem kurvastas pruut. . .” Näib, nagu poleks lauliku südametunnistus päris puhas nende viie kurvast mahajäetu suhtes, kes ikka veel võivad kannatada deemoniga kohtumise klassikalise traagilise tagajärje pärast, ehkki kahe selles osaleja jaoks on kohtumise olemus ilmselt muutunud. Laulik ise näib olevat kasutanud eriti vana sümboolikat, et piisava mõistatuslikkusega väljendada kaunist erootilist soovunelmat. Kui haldjapiiga on muutunud nii inimlikuks, et temaga võib rõõmuga tegemist teha, on ta ühtlasi muutunud romantilisemaks. Oma romantilis-erootilise atmosfääri poolest võib laul meelde tuletada *Haldjamäge*.*

Bøsmere “pöördumiseni” jõuab luuletaja kergesti. See korraldatakse nõiatembu abil. Et seda laulu ei saa võtta nii tõsiselt kui näiteks *Lendvat*, ei tulene mitte ainult sellest, et tal on lepitavam lõpp, vaid eelkõige sellest, et laulik ei jõua selleni päris ausalt.

* *Elverhøj*, Johan Ludvig Heibergi laulumäng aastast 1828. *Tlk.*

3. MUUTUMINE JA KAOTAMINE

Tõlgendusmuutust, mida kirjeldatakse laulus *Bøsmer haldjako-*
dus, esitatakse veelgi muinasjutulisemal kombel *Lohemaos* (Lind-
ormen, DgF 65) ja *Neitsis ussirüüs* (Jomfruen i ormeham,
DgF 59).

Lohemadu keelitab ja kudrutab deemonite tavalisel kombel: "Ingerlille, Ingerlille, luba end mulle, kulla nii punase annan siis sulle", kuid igaüks saab aru, et Ingerlillel ei ole soovi lohemao pruudiks saada. Ta kaastundlik süda sunnib teda siiski vaesele lohele suudluse kinkima (ehkki ta paneb ettevaatuse mõttes tüki riidet vahele) ja kohe muutub lohe kuningapojaks. Vana kihlusekartus esineb siin kartusena armastaja lohekuju ees (kes tahab, võib seda seksuaalselt tõlgendada), õrn, ehkki arglik suudlus laseb armastajal ilmuda nii, nagu armastus teda näeb.

Sel tasemel mõistab laulik oma deemonlikke sümboleid nii-võrd teadvustatult, et võib neid jagada oma kangelasele: laulus *Neitsi ussirüüs* on madu täiesti kaotanud oma hirmuäratava olemuse, isand Jenus teab ette, et see on nõiutud neitsi ning osutab seetõttu väga kiiduväärset innukust, et leida võimalus talle suud anda. Nagu haldjaneiu isand Bøsmerile, on madu end neitsi kujul näidanud magavale Jenusele, kes maole järgnedes lihtsalt järgneb ahvatlevale unenäole. Nagu omal ajal kääbuse pruudiks saanud neitsi, liigub armastatu kahe seisundi, kahe tõlgenduse vahel: kord on ta neitsi, kord madu. Oma armastuses annab armastaja armastatule uue tõlgenduse, näeb teda sellisena, nagu ta tegelikult on, ja sel selgeltnägemisel ongi muutev jõud.

Kui deemonid on kord muutunud inimlikuks (nagu 2. osas), võivad neist ju peagi saada inimesed: nende deemonlik välimus on vaid ajutine, nähtav mälestus nende vabastamata minevikust. Et see nõnda on, jutustab laul *Neitsi hundirüüs* (Jomfruen i ulveham): "Kui võõrasema õuele astus, läksin ma välja talle vastu. Ta punapalge ma silitasin, teda kodus ma tervitasin. Ta lükkas mu jalaga eemale: "Et just sina pidid olema see." Kääripaariks ta muutis mu, ütles, et ärgu ma kasvagu." Aimatav psühholoogiline selgitus, mis esines *Germand Gladesvendis*, on saanud selge sõnastuse: tundeelu viletsad tingimused õnnetus lapsepõlves teevad inimese kaasinimestele võõraks ja muudavad ta — deemonlikuks — kõrvalseisjaks. Ja see inimese süüst tulenev põhjus, millele viidati *Germand Gladesvendis*, kus ema ise tundis

end süüdlasena, ent tunnistati õigeks poja poolt, on siin saanud silmanähtavaks: võõrasema (sest kuidas võiks lihane ema olla nii kuri) on võõraslapse õnnetuse otsene põhjustaja; ta muudab selle kirveks, hundiks, hirveks, linnuks või pärnapuuks.

See, mis on vabastamata, on hirm armastuse ees, mis just võiks selle vabastada — demonite see kuju, mida Kierkegaard kutsus “headusekartuseks” (*angst for det gode*) — rabelev lind *Neitsis linnurüüs* on häbeliku, armastaja lähenemiskatseid pääniliselt vältiva neitsi suurepärase sümbol. Üha lootusetumasse olukorda viidud armastaja on valmis langetama kõik puud metsas, et lindu selle romantilistest pelgupaikadest välja ajada, kuid satub tülli metsa omanikuga ning saab selle asemel nõu “kaunilt neitsilt”, kes äkitselt eelneva tutvustusest välja ilmub (ja on loomulikult selle neitsi teine esinemiskuju, keda mees nii lootusetult kosida püüab), nimelt nõu lõigata oma rinnast lihatükk: armastatu võidetakse ainult valulise sisemise protsessi kaudu. Kui linnule söödetakse noormehe liha — teda toidetakse mehe tunnetega —, vabaneb ta ja muutub otsekohe “kauneimaks neitsiks, kes maa peal käinud”.

Neitsis linnurüüs on hingeline protsess, mida Bømeri-laulus suurelt osalt ainult postuleeriti, leidnud kaunilt luulelise väljenduse. Ent kui laulik kasutab oma sümboleid, olles teadlik nende tähendusest, ähvardab tema luulet oht kuivada kokku allegooriaks, teadlikkus võtab sümbolilt elu ja muudab nad fantaasia mängukanniks. *Libakaaren* (Valravnen, DgF 60) võis tekkida lihtsalt refleksioonina *Germand Gladesvendi* puhul: koledast kotkast on siin saanud vaene libakaaren, kes vaid ajuti on verejanuline — tal läheb vaja lapse verd, et saada tagasi inimese kuju, kes ta tegelikult on, ja ta ihaldab naise esmasündinut, et viia ta oma peiuks. Naine lubab seda, ehkki erinevalt Germandi emast ei ole talle teadmata, et see, mida ta pakub, on tema enda laps. Kuid ta võib seda ohutult teha: laulik on inimene, kes lapse järele ellu äratab, ta toob lihtsalt mängu eluandva allika. Laulus nagu *Kuninga tütar Vendelist* (Kongens datter af Vendel, DgF 285) on sümboolid muutunud puhtalt atmosfääri kandjaks: võõrasema ei muutnud kuningatütart ei hundiks ega hirveks, vaid suutis ta ainult saata metsa huntide ja hirvede sekka — sümboolid hulguvad ringi vabalt ja töötult. Laulikud on muutunud liiga järelemõtlikuks, et üleloomulikkust luulendada puhta südametunnistusega, kuid pole siiski piisavalt originaalsed, et otsida uut temaatikat.

Ent kui sellised vanaaegsed laulud, milles vanaaegseid sümboleid kasutatakse põhjendamatult, esteetilise soovi kohaselt, võivad tahtmatult koomiliseks muutuda, võib vastukaaluks luua lõbusaid laule, milles kodutud sümbolid võetakse kasutusele humoristlikul eesmärgil, omamoodi paroodiana lauludele, milles neid veel üpris tõsiselt võetakse. Nii on lood lauluga *Rüütel hirverüüis* (Ridderen i hjorteham, DgF 67). Sellel, et isand Peder ilmub hirve kujul, ei ole traagilist tausta, ta muudab end ise — “tõmbab ülle hirverüü” — kavala tagamõttega pääseda selles ohutus varjerõivas ligi püüeldavale neitsile, kes on ta minema kihutanud, kui ta omaenda nahas esines. Hirvena “mängib” ta neiu ees, järelikult üritab ta kogened don Juanina, kes ta paistab olevat (“palju uhkeid neitseid ta võrgutas, neile petisesõnu töötas”), seda teadlikult “deemonlikku lõksu” püüda: näib, nagu oleks ta usinalt uurinud algseid muutmislauke ja seeläbi teada saanud, et inimesed lasevad end haarata leegitsevast armastusest romantilis-õnnetute loomade vastu. Ta saab soovitu kätte, vooruslik neitsi, kes väldib kogu pealetükkivat meessugu, tahab meelsasti armast hirve oma mängukanniks: “Tee, Jumal taevariigis nii, et hirv saaks minu omaks,” teatab ta ning läheb oma igatsushüüatuses isegi nii kaugele: “Ta magagu ainult minu käte vahel.”

Ent siis, kui isand Peder heidab hirvenaha ült, otsekui tahaks öelda: “Siin ma sul olen!”, on piiga soovunelm lõppenud. Deemonilaulu on lõplikult ja täielikult — humoristlikult — moonutatud: tegemist pole inimesega, keda armastatakse, ja tema mitteinimliku poolusega, mis on eemaletõukav ja hirmuäratav: lugu on vastupidi! Armastust väärrib romantiline hirv, mitte inimene.

Petetud neitsisse suhtub laulik niisiis diskreetse irooniaga, kuid isand Pederi jaoks on tal varuks vaid irooniline sümpaatia: võrgutaja armastust ei tule ju tõsiselt võtta. Neitsi teeb ta lõplikult narriks, lastes tal välja kaevata kuldaaret, mida pole olemas. Vanades lauludes on tavapäraseks reegliks, et see, kes ei armasta tõsiselt, laseb end alati kullast kiusatusse viia, kuna tõsiselt armunu ei tee endale sellest sädelevast tühjast-tähjast probleemi. Ja kõige vanemates, tõsistes lauludes esineb ainult tõsiseid armunuid. Hirvenahalaulus on armastuse esinemine muutunud kergemeelsemaks ja ühtlasi moraalsemaks.

(Järgneb)

JOHANNES GABRIEL GRANÖ EESTIS

Ott Kurs

JOHANNES GABRIEL GRANÖ EESTI-SOOME
GEOGRAAFIAKOOKONNA RAJAJANA

Kuni iseseisvumiseni oli teadus Eestis arenenud lahus eestikeelse ühiskonna arengust, sest Eesti oli mitme sajandi jooksul olnud osaks naaberrahvaste rajatud suurematest ühiskondadest. Teadustegevust ei kandnud mitte põhirahvuse, vaid valitsevate vähemusrahvuste esindajad. 1918. aastal rajatud Eesti Vabariigis hakati arendama eestikeelset ühiskonda teenindavaid institutsioone. Nende seas olid ka haridus- ja teadusasutused, mis seni olid tegutsenud teineteisest lahus. Et tsaariaegses Tartu (Jurjevi) ülikoolis oli puudunud geograafia professor, polnud ülikool kuigi võrd seotud maateaduse õpetajate koolitamisega.

Käesolevas kirjutises käsitletaksegi rahvusliku maateaduse kujunemist Eesti Vabariigis, kus selle väljaarendajaks sai soome maateadlane Johannes Gabriel Granö (1882–1956). Tingimustes, kus Eesti maa-ala oli geograafiliselt võrdlemisi vähe uuritud ja kus eesti oma maateadusel puudusid traditsioonid ja oma teadlaskond, oli Granö tegevus väga viljastav (Hang 1957). Siitpeale on maateaduse õpetamine ja kodumaa geograafiline uurimine põhiliselt olnud vastavuses mujal maailmas tehtavaga ning kasutanud selle saavutusi, püüdes neid ka omalt poolt rikastada (Kurs 1992).

Autor tänab Soome akadeemikut ja Tartu ülikooli audoktorit (1989) Olavi Granöt võimaluste eest kasutada tema isa J. G. Granö arhiivi.

Geograafiat — maade ja rahvaste kirjeldamist — peetakse küll õige vanaks õpetuseks, kuid tegelikult kujunes kaasaegne teaduslik geograafia alles möödunud sajandil Saksamaal. Otsingud geograafia oma uurimisaine leidmiseks on jätkunud hiljemgi. Nii pidasid Granö ülikooliõpingute alguses mõned geograafid oma teaduse keskseks sisuks maakera pinnavormide uurimist, mida pisut hiljem hakati kutsuma geomorfoloogiaks. Paeluvaks küsimuseks oli mäestike teke, mida tollal selgitati kas jäätumisteooria või kulutustegevuse ja aja ühendamise seisukohalt (Granö 1982). Esimest esindasid Alpide-uurijad E. Brückner ja A. Penck ning teist W. M. Davis (Granö 1993), kes töötas välja õpetuse pinnavormide tsüklilisest tasandumisest ehk penepaanide moodustumisest. Pinnavormide ja mandrijäätumise uurimisega seostuvad ka elusteloost maateadusse siirdunud Granö ulatuslikud uurimused Aasias aastail 1902–1916 (Kurs 1994b).

Lõpetanud väliuurimised Aasias, pöördus Granö talvel 1916/1917 koos perekonnaga tagasi Soome. Seal töötas ta Helsingi ülikoolis assistendina ja dotsendina, samuti õpetajana gümnaasiumis. Samal ajal pani ta aluse mitmeköitelisele teosele *Suomenmaa*, milles leidis kajastamist tollane teaduslik kodu-uurimine.

Augustis 1919 saatis ajutise dekaani asetäitja Johannes Piiper (1882–1973) Granöle ametliku kutse tulla Tartusse professoriks. Hämmastavalt lühikese mõtlemisaja järel võttis ta ettepaneku vastu. Granö äraminekukavatsus oli täielikuks üllatuseks ning põhjustas jõulise vastureaktsiooni (Granö 1982). Granöle aga ei pakutud Soomes võrdväärset kohta ning Eesti ja eestlased polnud talle võõrad, sest ta oli nooruses sõbrustanud eestlastega (Kurs 1994c) ning oskas mõningal määral ka eesti keelt. Otsustavaks sai vist siiski see, et Granö oli metodoloogiliselt ümber orienteerumas ning sellises olukorras tundus oma põhimõtetele vastava õppetooli moodustamine väga ahvatlev. Nimelt oli Granöt Siberist Soome naasmise järel hakanud paeluma küsimus geograafia kohast teaduste süsteemis. Valitses arusaam, et geograafia on ainult mingi maa-alaga seotud teadusharude summa, mitte aga omaette õppeaine (Granö 1982). Nii oli möödunud sajandi soome kultuuritegelane ja teadlane Zacharias Topelius (1818–1898) näinud geograafias ajaloo abiainet, mis aitas tõsta soomlaste isamaalisust (Tiitta 1994). Geograafia kui spetsiifilise teadusharu eest

JOHANNES GABRIEL GRANÖ

võitlejaks ning maateaduse ühenduse (*Suomen Maantieteellinen Yhdistys*) rajajaks sai Soomes Ragnar Hult (1857–1899), kelle varajane surm aga aeglustas sellesuunalise arengu kulgu (Rikki- nen 1988).

GEOGRAAFIA INSTITUUDI (KABINETI) RAJAMINE

1919. aastal tööd alustanud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis oli puudus pädevatest õppejõududest ning seepärast otsustas ülikooli uuestiavamise komisjon 26. mail, et tuleb kutsuda sobivaid isikuid Saksamaalt, Venemaalt ja Soomest. Iseäranis soovitavaks tunnistati soome teadusmehed, kes eesti keele võivad kergesti ära õppida. Geograafia õppetoolile oli alguses kaks kandidaati: Iivari Gabriel Leiviskä (1876–1953) ja Johannes Gabriel Granö (Paatsi 1982).

23. juulil 1919 Tartu ülikooli kuraatorile Peeter Põllule (1878–1930) saadetud kirjas õnnitles keeleteadlane Heikki August Ojan- suu (1873–1923) eestlasi emakeelse ülikooli rajamise puhul ning märkis, et maateaduse professoriks sobiks eriti hästi dotsent Granö, kui ta vaid soostuks tulema (Paatsi 1982). 7. septembril 1919 kinnitati haridusministri poolt kuuenda õppejõuna “dr. phil. Johannes Gabriel Granö matemaatika-loodusteaduskonna geograafia õppetoolile professoriks” (Piirimäe 1994: 65).

Seitsmest Tartu ülikooli teenistusse võetud soome teadlasest sõitis esimesena kohale läänemeresoome keelte, sealhulgas Koda- vere jt idapoolsete eesti murrakute tuntud uurija Lauri Kettunen (1885–1963) ning teisena Mongoolia ja Altai uurimisel silma paistnud J. G. Granö. Viimane ei kahetsenud kunagi oma Eestis- tulekut. Hiljem on ta meenutanud: “Meil oli seal väga tore ja me vedasime alati ühte köit” (Kurs 1989a).

Tartus paneb Granö kohe käima kartograafia põhikursuse, mida ta õpetas kaks tundi päevas. 15 soovijale jagati õpetust kas eesti, saksa või vene keeles. Värsked üliõpilased pidid tunda koolimaateadust ja kosmograafiat. Vastne õppetool sai neli tuba Jaani (Ülikooli) tänava maja nr 22 teisel korrusel. Detsembris 1919 palus Granö luua õppetooli juurde vanemassisten- di koha, sest tal endal oli üksinda võimatu kõike korraldada ja

õpetada (Paatsi 1982). Assistentiks sai August Mieler (1873–1932) (Tammekann 1933).

Detsembris 1919 kirjutas Granö oma sõbrale J. K. V. Tuomisele, et ta jõudis koos perekonnaga Tartusse 14. oktoobril. Eialgu oli raskusi korteri saamisega. Nädala pärast tehti otsus asuda majja Lepiku tänav 9 teisele korrusele. Ei olnud seal Helsingi mugavusi, kuid Siberiga võrreldes tundus olukord olevat küllaltki normaalne. Köögis oli vesi ja pärast mõningaid sekeldusi toodi sisse ka elekter. Kütmiseks kasutati turvast nagu Põhja-Saksamaa rannikul (Granö võrdlus). Eriliste mugavuste puudumisest ja suurest töökoormusest hoolimata pidas Granö Tartut eriti sobivaks teadusliku mõtiskluse paigaks. Seda soodustas ka eelmiste põlvete suurteadlaste Baeri, Ledebouri, Helmerseni jt kujundatud "miljö" (Kurs 1983). Granö suhtles Tartus küllaltki tihedalt teiste Soomest tulnud õpetlastega, kuid samuti Gustav Suitsu (1883–1956), Friedebert Tuglase (1886–1971) ja Villem Grünthal-Ridalaga (1885–1942). Kohtumised toimusid hilisema Soome konsuli (1928–1934) Johan Oskar Rütli (1871–1949) kodus (Kurs 1989a).

Tollal peeti Eestis geograafiat üksnes algkooli ja gümnaasiumi õppeaineks. Selgitamaks oma vaateid geograafiale ja selle õpetamisele ülikoolis, avaldas Granö peatselt sellekohase trükise (Granö 1920), mille lisaks oli kaks maastikulis-maateadusliku suunaga õppekava, kusjuures teine oli esimese lühivariandiks meie ülikooli tarvis.

Esimene täispikk semester geograafias algas jaanuaris 1920. Granö ise jätkas kartograafia õpetamist ning alustas maastikuteaduse kursusega, mida ta luges loomulikult eesti keeles. Kevadsemestri lõpul jaotas ta meie kodumaa üheksa üliõpilase vahel ning suvel sai teoks eesti maateaduse ajaloos esimene ülikooli-geograafia välipraktika (Paatsi 1982).

Sügissemestril 1920 luges Granö edasi maastikuteadust ja andis geograafia eripraktikat. Seminariharjutustel kuulati ja arvestati vastastikku suviste uurimistöode kokkuvõtteid. Alates 20. oktoobrist 1920 töötas geograafia kabinet uues kohas, Aia tänav 38a (Vanemuise 46), kuhu on jäänud tänini. Sinna paigutati ka raamatukogu erialaste raamatute, ajakirjade, kaartide ja kaardistikega. Raamatud saadi meteoroloogia observatooriu-

mist, ülikooli raamatukogust, Soomest ja Saksamaalt, osa neist annetustena. Õppetöös osales 18 üliõpilast. Detsembris 1920 valiti Granö *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis'*e toimetajaks (Paatsi 1982).

Aastal 1921 õpetas Granö üldmaateadust, millele lisandus kevadsemestril Fennoskandia maateadus ning sügissemestril antropogeograafia. Jätkusid seminarid, kevadel üldmaateadusest, sügisel geograafia ajaloo ja metodoloogia küsimustest. Suvel kihelkondades töötanud stipendiaatidega arutati maastikulisi kirjeldusi. Mõlemal seminaril toimus ka geograafia praktikum.

Kahe ja poole aastaga oli geograafia kabinet omandanud hea maine. Kabinetti oli muretsetud uusi õppevahendeid, raamatuid ja kaarte. Selle aja jooksul külastas Granö loenguid 45, seminarides osales 20, kartograafia- ja praktikatöodes ning ekskursioonides aga 24 üliõpilast. Novembriks 1921 oli loodusteaduste üliõpilasi kokku 97 (Paatsi 1982).

Kevadsemestril 1922 õpetas Granö üldmaateadust ja antropogeograafiat, seminaris osales 18 ja praktilistes töodes 24 üliõpilast. Neljal semestril kuuest oli Granöl suurim õppetöö koormus loodusteaduste osakonnas (Paatsi 1982). Seejärel sai Granö võimaluse olla aasta jooksul teadustööl Soomes. Järgmise aasta veebruaris palus ta end alates 1. juunist 1923 lõplikult ametist vabastada. 14. mail 1923 pidas ta oma lahkumisloengu "Maastik ja ümbrus", mille ta andekas õpilane Edgar Kant (1902–1978) trükkis avaldas (Kant 1923).

Granö suutis Eestis töötatud aastate jooksul rajada isikupärase metoodikaga ülikooligeograafia ja geograafia kabineti, mis äratas huvi ka välismaal, eriti Soomes, kus hakati rääkima eestisoome geograafiakoolkonnast. Geograafia instituudi (kabineti) rajaja ei muutunud aga kabinetiteadlaseks, vaid tegi väliuurimisi Eesti maakondades ja linnades, eriti Tartus. Ta lülitus täielikult Eesti ühiskonda ning töötas siin ka oma suvepuhkuste ajal.

KODU-UURIMINE JA SUVISED VÄLITÖÖD

1920. aasta alguses velmatakse Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) kodumaa tundmaõppimise (hilisema nimega kodu-uurimise) toimkond, mille esimeheks valitakse Granö (täpsemalt vt Kurs 1994a: 1726–1728). Juunis 1920 avaldaski toimkond Granö juhatusel *Kihelkonna kirjeldamise kava*. Selles 24-leheküljelises brošüüris on juhiseid kaastöölistele ja 229 küsimust. Küsimusi on eriti rohkesti looduse ja inimeste kohta. 3000 eksemplaris ilmunud kava leidis tutvustamist ka ajalehtedes.

Uurimistöo korraldamisest ja Eesti tollastest oludest on juttu Granö kirjades kodumaale. 10. novembril 1920 läkitatud kirjas seisab: “Mis meisse puutub, siis oleme üldiselt terved olnud. Sügissuvel hakkas siin möllama punataud ja enne kui oskasime paha aimata, murdis see väikese Eeva haigeveodisse. Hoolsa põetamisega saadi laps siiski terveks ning õed haigusest päästetuks.” Granö peres olid siis tütre Aune (sünd. 1914), Siine (1917) ja Eeva (1918). Poeg Olavi (1925) sündis juba pärast Granö lõplikku Soome siirdumist.

“Suve veetsime Kabina-nimelises mõisas, penikoorma kaugusel Tartust. Juunikuu saatsin mööda pärast rasket tööaega meeldivas puhkuses. Juulikuu alguses hakkasin “Altai” teist osa kirjutama ning tegin suve lõpul tööd vähemalt viis tundi päevas. Nii saingi töö valmis. Minu käsutuses oli suur eraldi saal. Istusin seal ja lasksin mõtetel lennata Sinisesse Altaisse. Esialgne plaan sai põhijoontes täidetud, kuid mulle oli selge, et ülesanne oli suurem kui autori eeldused.”

Suvel 1921 siirdus Tartumaad kirjeldama 16 üliõpilast. Ka Granö ise läks maale — Palamuse kihelkonda. Seal rajati tema õhutusel kohalik kodu-uurimise selts. Koos praost August Westren-Dolli jt asjahuvilistega uuriti kihelkond läbi ning otsustati avaldada selle kirjeldus, mis pidi saama eeskujuks teiste uurimisele.

Olukorda iseloomustas 2. augustil 1921 Luua mõisast saadetud kiri: “Seekord saadame suve mööda Palamuse kihelkonnas, Kaarepere jaama lähedal olevas Luua mõisas, neli penikoormat Tartust põhja poole. Meie käsutuses on kahekorruseline suvilaehitus hädavajaliku mööbliga. Korter on suurepärases pargis,

kus olevat üle saja puu- ja põõsaliigi. Ümbritsevat maastikku võib pidada klassikaliseks. Kihelkonna maa-ala katavad kümned ovaalsed, 10–20 m kõrgused, 1–3 km pikkused ning kõige enam poole kilomeetri laiused vooreküngad. Nad on kõik samasuunalised; nende vahel olevates nõgudes on pikki kitsaid järvi, soid või soometsi. Seljandikke ennast katavad aga põllud ja kesad. Olen kaunis agarasti matkanud selles huvitavas keskkonnas. Usutavateks kaaslasteks on olnud kihelkonna kirikuõpetaja, kes on ammust ajast geoloogia ja geomorfoloogia **armastaja**. Oleme käinud Vooremaast kaugemalgi ning “avastanud” palju “teadusele uusi” Eesti pinnavorme — vallseljakuid, ürgorge, mõhnastikke jm.

Aega on kulunud ka kodu-uurimise korraldamiseks Eestis. Tõsi küll, olen sellega tegelnud kogu Eestis oleku ajal, kuid töö hakkab tulemusi andma alles nüüd. Hakkame koostama Eesti kohta suurt teost, mille eeskujuks on võetud “Suomenmaa”. Esimesena on nüüd teoksil “Tartu maakond”. Oleme saatnud stipendiaate igasse Tartumaa kihelkonda materjali koguma. Püüame asetada eesmärgi võimalikult kõrgele. Istun siin Palamusel nagu ämblik keset seda “töövõrku”. Kokkuleppe kohaselt tulevad õpilased minu juurde nõu pidama või töid ette näitama. Vastloodud Palamuse kodu-uurimise selts tunnistab seda, et tegevus laieneb.”

Aastavahetuseks lõpetab Granö Palamuse kihelkonna kirjelduse toimetamise ning jaanuaris 1922 ilmub Tartus 31-leheküljeline *Palamuse kihelkond: Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Järgmise aasta alguse kirjast selgub, et Granö osales ka Eesti—Läti piirikomisjoni töös. Samast selgub, et Granöle oli esitatud kutse tulla Soome Maateaduse Seltsi sekretäriks ja Soome atlase uue väljaande toimetajaks: “Keerulisem on aga küsimus, kuidas auga välja tulla siinsest tegevusest, s.o kust leian mehe, kes jätkaks minu tööd. Minu omad õpilased ei ole veel nii kaugel. Soomes ei ole ka kedagi sobivat. Saksamaalt ei taha importida. Küsimuse alla võiks tulla Ungari, ja ehk seal leidubki mees, kes mõistaks eestluse asja sel määral, et läheks tagasi oma kodumaale, niipea kui keegi eestlastest lõpetab õpingud. Peaaegu hirmusegaste tunnetega märgin nüüd, et maateadus on saanud siin keskeks aineks. Minu instituudile on antud eraldi “kodu-uurimisosakond” (kolm tuba), kus toimetatakse suurt teost “Eesti”, mille

kihelkonnakirjeldused on üsna põhjalikud (saadan Sulle äratrüki-na ilmunud "kihelkonna näidiskirjelduse", mis käsitleb Palamuse kihelkonda), sest need tuginevad minu õpilaste viimaste suvede uurimustele. Tuleval suvel läheb rühm noori mehi koguma ainst Võru ja Petseri maakonna kirjelduste koostamiseks. Parlament kulutab selleks 250 000 Eesti marka. Üliõpilased hakkavad töötama rühmadena, igas kolm meest — geograaf-geoloog, botaanik-zooloog ja ajaloolane-arheoloog. Ülikooli õppejõud käivad töid juhendamas ning korraldavad maikuus stipendiaatidele erikursusi koos ekskursioonidega.

Kui on hakatud sellist tegevust organiseerima, ei ole kerge minna ütleva: "Nüüd pistan pillid kotti ja lähen ära." [---] Kui töötaksin siin veel ühe õppeaasta, ehk selle aja jooksul lõpetaks töö mu parim õpilane Jaan Rumma."

1922. aasta suve ülesandeks seati Võru- ja Petserimaa uurimine. Kevadel korraldati stipendiaatidele kodu-uurimise kursused. Kogu seda tööd juhatas loomulikult professor Granö. Esimeste stipendiaatide hulgas olid tema edukamad õpilased Jaan Rumma (1887–1926), August Tammekann (1894–1959) ja Edgar Kant. Kant töötas Eesti noorimas maakonnas Petserimaal. Kõik stipendiaadid varustati vajalike töövahenditega, sealhulgas topograafiliste kaartidega, millele olid märgitud huvitavad ja erilist tähelepanu nõudvad kohad. Iga stipendiaat pidas päevikut, kuhu kandis kronoloogiliselt oma marsruudi ning sellel tehtud vaatlused ja tähelepanekud. Päeviku pidi stipendiaat esitama toimkonnale 15. augustiks, läbitöötatud uurimismaterjalid aga 1. novembriks. Juhendajad Granö, Hendrik Bekker (1891–1925), A. von Wahl, Edmund Spohr (1887–1963) jt käisid üliõpilasi kohapeal kontrollimas ja nõu andmas.

Granö taskuraamatus on säilinud eestikeelsed märkmed tema esimesest retkest Võrumaale 1922. aastal. 30. juunil kell 10 sõitis ta laevaga "Vanemuine" Räpina suunas. "Voo ehk Võhandu jõe suu läheduses asuv Salu saar on nähtavasti põhjamoreenkühm," kirjutas Granö oma märkmikku. "Laevasadam on Võõpsus, kust sõitsin jalgrattaga Räpinasse. Tee on liivane, esinevad kuhjatised, mis jaolt mõhnade, jaolt vanade luidete sarnased." 1. juulil sõitis ta Räpinast Madala külani Vastseliina kihelkonna Orava vallas. See vahemaa on umbes 30 km. Granö kirjeldab maastikku ja tee

läheduses asuvaid moreenjärvi (Nohipalu, Valgejärv, Mustjärv). Öökorterit leidis ta metsavaht Pilleri juures, maanteest umbes 1 km lääne pool. Küla kohta märgib ta järgmist: "Madala küla peasa on kõrgele moreenkühmale, nn Tuulimäele (õigemini tema nõlva-dele) ehitatud. Madala külast põhja pool, seal kus laasmets lõpeb, on teelt suurepärase vaade lõuna sihis." Järgmisel päeval sõitis ta sealt Võrru, umbes 20 km. Võrust sõitis ta 3. juulil kella viie ajal pärast lõunat Linnamäe vallamajani. Sellegi teelõigu kohta on koostatud kirjeldus. Järgmisel päeval oli 40 km sõitu "Urvaste kirikust mööda ja Mäe küla kaudu Paabo järve läheduses elava metsavahi juurde". Talletatud on väärtuslikke märkmeid maastikuvormidest, sealhulgas Urvaste kiriku läheduses asuvast suurepärasest ürgorust. Samas piirkonnas töötas siis stipendiaadina üliõpilane A. Loorits, kes uuris parajasti Paabo järvede ümbrust. Järgmisel päeval sõitis Granö Vidrike, Truuta ja Kooraste mõisa kaudu Kanepisse ning sealt Kooraste vallamajja, kus sai kokku oma õpilase Looritsaga. Selle päeva märkmeile on lisatud ka joonised Jõksi ja Piigandi järve kohta. 6. juulil sõitis Granö Kooraste vallamajast Pritsu (Palupera) jaama (33 versta). Öhtuks jõudis tollase Eestimaa esimene geograaf Tartu tagasi.

Granö teine selle suve retk suundus Võru- ja Petserimaale. 8. juulil sõitsid Granö ja mullateadlane Anton Nõmmik (1882–1957) Sõmerpallu. Selle retke kohta täpsemad andmed puuduvad. 1922. aastal Võrumaal stipendiaatidena töötanud geograafiüliõpilased uurisid geoloogilist ehitust, pinnavorme, veestikku, inimasulaid ning rahvastiku majanduslikku ja vaimset tegevust. Nad võtsid ka kivimi- ja mullaproove, määrasid kaardil kindlaks kihelkondade piirid ning täiendasid kaarte kohaliku geograafilise nimestikuga. Botaanikaüliõpilased uurisid taimekooslusi ja märkisid kaardile nende levilad. Seoses sellega määrati taimkatte floristilist koosseisu ja koostati taimekogusid. Tartu ülikooli botaanika instituudile koguti 500 mitmesugust taimeliiki. Zooloogiaüliõpilased koostasid uuritava ala täieliku loomade nimekirja, määrates loomade asualad. Selleks kasutati vanemate elanike, eriti metsavahtide teadmisi. Linde määrati välimuse ja häällitsuse (linnulaulu) alusel. Sellekohast õpetust olid üliõpilased saanud Johannes Piiperilt. Ajalooüliõpilased vaatasid läbi kihelkonna ar-

hiivid. See oli küllaltki raske ja aeganõudev töö, sest arhiivid olid sõja ajal laiali pillutatud ja segi paisatud.

Talveks jõudis stipendiaatide poolt läbitöötatud aines toimkonna kätte ja seda hakati vähehaaval trükkiks ette valmistama. Esimene kodu-uurimuslik suurteos *Tartumaa*, mille toimetamises Granö oli tegev olnud, ilmus küll 1925. aastal, juba pärast tema Eestist lahkumist. Granö kaastööd on leida ka järgmisel aastal ilmunud teosest *Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur* (Granö 1926) ning hilisemateski väljaannetes.

MAASTIKUTEADUS

Üleminekul emakeelsele õppetööle ja uute õppekavade koostamisel jõuab Saksamaalt meie koolimaateadusse nn *Landschaftpõhimõtte*, mille järgi maa-alasid käsitletakse üksteisega tihedalt seotud sarnaste loodusolude ja inimtegevusruumide kogumikena ehk maastikena. Nii hakkasid Ewald Banse (1883–1953), Alfred Hettneri (1859–1941) ja Siegfried Passarge (1867–1958) maastikuideed saksa kooligeograafia vahendusel Eestisse jõudma. Nende alusel hakati kooligeograafias Eesti maastikke piiritlema ja nimestama (Paatsi 1984).

Ka Granö toetub oma Eestis kirjutatud maastikuteaduslikes uurimustes tugevasti Passargele. Esmalt võtab ta vaatluse alla põhilised maastikuga seotud mõisted ning maastiku algosad, tegurid ja osised. Tema järgi on maastik “teatav maapinna osa, regionaalne üksus, kus inimene võib esineda vähemalt ajutise vaatlejana”, kusjuures “maastiku maksimaalset ja minimaalset suurust ei ole võimalik arvudes täpselt määrata” (Granö 1922: 106). Maastiku algosadeks pidas ta kivi-, vesi-, õhk- ja elukonda. Viimane hõlmab taimi, loomi ja inimesi. Edasi lisab ta veel järgmist: “Esineb maastiku element ise või tema tegevuse tagajärjed maastikuliselt tähelepanavatena, siis räägime **maastiku teguritest**. Nii esineb kivikond pinnavormidena, vesikond jõgedena, järvedena, merena, lumena, jääna, uduna, pilvedena, õhkkond “taevana” ja tema nähtustena, taimkate üksikute määravate indiviididena või taimkatte-rühmadena, loomad ja inimene niihästi hulgaviisilise esinemise kui ka oma tegevuse läbi” (Granö 1922: 109). Maastike määramist tuleb tema järgi alustada tüüpiliste alade otsimisega. Nende

alade piiritlemine peaks toimuma orograafiliste, hüdrograafiliste, administratiiv- jm antropogeograafiliste piiride alusel. "Eesti liigestus valdkondadeks ja maastikkudeks ei ole seotud suuremate raskustega, sest meil on tarvitada võrdlemisi hea [...] topograafiline kaart mõõdus 1:42 000," märgib Granö (lk 110). Tulemuseks oli esimene teaduslikul alusel eritletud Eesti maastikuüksuste süsteem.

Vaatamata sellisele suhteliselt lihtsale meetodile on Granö eritletud Eesti maastikuliigestuse põhiskeem püsinud siiani; seda on vaid pisut täiendatud ja täpsustatud. Hiljem avaldatud Soome maastikuliigestus (Granö 1931, 1932) on nii mahult kui metoodiliselt juba hoopis põhjalikum, sest sellele oli eelnenud tema meetoodiline põhiteos (Granö 1929, 1930).

Oma järgmistes töedes jaotab Granö inimese keskkonna kaheks: kaug- ja lähiskeskkonnaks. Lähiskeskkonda nimetab ta lähestikuks ehk miljööks. See on maateaduslik kompleks, kus inimene liigub ja mis ulatub temast selgejoonelisena paarikümne meetri kaugusele ning muutub kaugemal ilma selge vaherajata maastikuks. Lähiskeskkonda tajub inimene kõikide meeltega. Kaugkeskkonda nimetab Granö maastikuks. Seda tajub inimene ainuüksi nägemise kaudu (Granö 1924a).

Maastik algab selgejooneliselt saja või paarisaja meetri kaugusel ja lõpeb vaatepiiril (silmapiiril). Maastik võib olla avaram (avamaastik) või piiratum (sulgmaastik). Maastik koosneb loodus- ja tehisainesest. Ainestel on vahelduv maastikuline väärutus. Maastiku moodustajateks on vormid, värvid ja kumendid. Maastikuteadus uurib ka maastikulise terviku tekkimist. Kõrguse järgi merepinnast jaotab Granö maa-alad alamikeks ehk depressioonideks, madalikeks (0–300/200), keskmikeks (300/200–1500) ja kõrgmikeks (üle 1500 m üle merepinna). Väga põhjalikult on antud maapinna vormide süsteem.

Eesti kõrgendikud on jaotatud suurusliigituse alusel künkas- teks (alla 10 m), kinkudeks (10–25 m), vaaradeks (25–50 m) ja mägedeks (üle 50 m). Seejärel esitatakse ümarjate, piklike ja vahelduvate põhijoontega kõrgendike süsteem. Lohud jaotab Granö sulg- (ümarjad, piklikud, lõhkjad) ja avalohkudeks ehk orgudeks (Granö 1924a). Ühendpinnavormideks on tasandikud, laus(k)-, lava-, hari- ehk ahelmägi- ja tompmägismaad.

Sama põhjalik on Granöl ka vee vormide süsteem. Vedela vee vormid jagunevad sulg- (mitmesugused järvetüübid), ava- (ulguvesi, rannikuvesi, voolevesi, laht, väin, mitmesugused jõed, kärestikud) ja püstvormideks (purskvesi). Tardunud vee vormide puhul on tegemist mitmesuguse lume ja jääga. Käsitlemist leiavad ka osalt avatud vedela vee vormiosised (laheke, rannavesi, avavesi, murdlusvööt, lainetus, pööris, jõelähe, kosehakk (kose alguskoht), suu, voolusoik, voolutött, looge, silmus). Vee vormide ühisesinemiseks on veestik, suurjärv ja meri, jäämeri, lumelagendik, mannerjäestik ja alpijäestik. Rannikud on jaotatud lausk-, pank-, järsk- ja atollirannikuks.

Veel käsitletakse õhku (kangastus, udu, mitmesugused pilved koos lisanditega, sadu, lendavad loomad, lendavad tehiskehad). Põhjalikult käsitletakse ka taimkatte ja inimese loodud tehismorme, hoopiski üldisemalt on antud loomkonna vormid.

Granö poolt eristatud ja iseloomustatud maastikud on nimetatud tabavalt. Osa neist nimedest on hiljem läinud laiemalt kasutusele. Esitagem mõned neist. Tasandike, suurrabade ja metsade maastik Pärnumaa kesk- ja lõunaosas on nimetatud Soomaaks. Tasandike, väikekühmude ning metsade ja rabade maastik sama maakonna põhjaosas kannab Sootaguse nime. Metsade ja soode ning haja-asulate ja hõreda teestikuga maastikku Kuusalu ja Kunda vahel Põhja-Eesti rannikul nimetas Granö Lahemaaks. Suurvoorte, rööppõldude ja viirgniitude maastik Põhja-Tartumaal hakkas kandma Vooremaa nime. Tasandike, lavakõrgendike, ürgorgude, männipalude, niitude ja tänavkülade maastik Petserimaa kesk- ja põhjaosas aga Palumaa nime. (Granö 1922: 277–279.)

Samamoodi on maastiku vormide (ja ka värvide) süsteem Granöl välja töötatud ka soome ja rootsi (Granö 1930: 53–110; Granö 1924b) ning saksa keeles (Granö 1928: 56–115).

LINNAGEOGRAAFIA

Teose *Tartumaa* kokkuseadmisel selgus, et puuduvad andmed Tartu linna peatiki tarvis. Selle uurimiseks koostas Granö *Linna või alevi kirjeldamise kava*, mis valmis 1921. aasta lõpul. Granö pöördumises linnauurimise probleemide poole polnud midagi iseära-

likku, sest ta käsitles inimest ja tema loodud tehisainest maastiku ühe algosana (Granö 1924a: 241–245). Ta jaotas inimese rajatud tehisvormid ruumikuiks ja pinnakuiks. Esimesi iseloomustab ulatus kolmes, teisi aga vaid kahes suunas (nt tarad ja teed).

Granö järgi “ehitused esinevad laiadel aladel maastikus määravaina ja mitmeti palju tähtsamaina kui pinnavormid, mille vähemaidki, vaevalt tähelepandavaid jooni oleme harjunud tänuväärse hoolega silmas pidama, selgitama. Eriti on asjalugu säherdunud nn kultuuri-aladel, kus linnad kasvavad meie ajal ikka rohkearvulisemaks ja suuremaks. See tõsiasi kohustab. Maastikuteadlastel on otse kohustuseks kõige tõsisemalt pöörata tähelepanu tehisvormide peale, ja see sünnib seda paremate tagajärgedega, kui uurijal on oma töös tarvitada mingi, olgugi puudulik skeem.” Selle andmisel pöörab Granö tähelepanu elamutele ja kõrvalhoonetele ning teedele, tuues esile nende vormide mõnesuguseid rühmitusi. Elamute osas tuuakse kõrgusliigitus korruste arvu alusel, määratakse põhiplaan.

Suurt tähelepanu pööratakse katustele ja seintele. Erilist rõhutamist leiavad katusevormid. Nii on Granö eristanud ja esitanud joonisel lamp-, poolkera-, rübi- ja harikatused. Viimaste eriliikideks on viil-, nõgus täisviil-, ühe poolega viil-, kelp-, poolkelp-, kelp-murd-, viil-murd- ja ühe poolega murdkatus. “Elamu ja sellega liituvad kõrvalhooned moodustavad vormirühma, mida nimetame *õueks*. Õued omalt poolt esinevad kas *üksikõuedena* või enam-vähem tiheda koguna: *kiiladena* ja *linnadena*” (Granö 1924a: 244). Külätüüpidest esitab ta haja-, sumb-, ahel- (rida-), tänav-, hagu- ja sõõrküla (Granö 1924a: 245).

Linna või alevi kirjeldamise kava on selgelt linnageograafilise suunitlusega. Nii soovitatakse andmete kogujal enne tööle asumist hankida endale uuritava linna- või aleviosa suuremõotkavaline plaan ning märkida sellele vajalikud üldandmed õuedest (kruntidest). “Peale selle tuleks tarbekorral üksikasjalikumad kavandid joonistada,” märgitakse sissejuhatuse lõpus.

Kava jaguneb seitsmeks osaks: 1) orientatsioon, 2) tänav ja kõnnitee, õu üldiselt, 3) alaliselt asustatud õu, 4) mittealaliselt asustatud õu, 5) õue elanike ettevõtted, 6) liikumine tänavatel, 7) linna piirid. Rohkesti küsimusi on õuedest ja hoonetest. Need käsitlevad õuesüsteeme, hoonete rühmitusi, elamute ja kõrvalhoo-

nete kuju, paigutust, suurust, vanust, ehitusmaterjali, katuseid, korstnaid, uksi, aknaid, hoonete sisejaotust, ruumide kasutamist elanike poolt jne. Ette oli nähtud tööstusettevõtete, kaupluste ja büroode, aianduse, mesinduse ja loomapidamise põhjalik uurimine. Siia kuuluvad ka küsimused toiduainete müügist ja linnaümbruse toodete tarbimisest. Andmeid sooviti inimeste ööpäevase liikumise kohta samaaegselt eri linnaosades. Taheti teada nii liikumise suundi kui ka viise (jala, lapsevankriga, jalgrattaga, ratsa, vankriga, troskaga, autoga). Uurimiskava lõpeb linna haldusliku, arhitektoonilise ja majandusliku piiritlemisega (Kurs, Paatsi 1990).

Granö tutvustas küsimustikku linnavalitsusele. Et linna statistikaosakond oli asjast väga huvitatud, otsustati korraldada aprilli alguses loendus, koguda andmeid kaubanduse, tööstuse ja korterite kohta. Statistikaosakond töötas välja kolm küsitluslehte, lisaks täiendati kodu-uurimise toimkonna kava. Pärast arutelu, milles osalesid rektor Heinrich (Henrik) Koppel (1863–1944), linnapea Karl Luik (1883–1948) ja statistik Karl Kirp (1895–1930), moodustati 22. märtsil 1922 juba omaette linnauurimise toimkond. Sellesse kuulusid Koppel, Granö, Luik, Peeter Päts (1880–1942), Rumma ja Kirp. Loobuti esialgsest laiast kavast ning otsustati korraldada liiklusvaatlused kevadel, korterite, kaubandus- ja tööstusettevõtete ning linna välisilme kohta aga koguda andmeid suvel. Kogu töö juhtimiseks valiti veel alltoimkond, kuhu kuulusid Granö, Rumma, Päts ja Kirp. Alltoimkond tegeles liiklusvaatluste korraldamisega (küsitluslehed, üleskutse üliõpilastele, juhendamise) linnatänavatel ja maanteedel.

Liiklusvaatlustel märtsis ja aprillis osales vabatahtlikult ja tasuta üle 140 üliõpilase. Suvel töötas 15 üliõpilast linna hoonete ja kruntide kirjeldamisel, alustati ka kaubandus-tööstusandekediga. Novembris korraldati täiendavad liiklusvaatlused. Kõike seda juhtis linnauurimise alltoimkond. Aasta jooksul peeti 23 koosolekut, kus kõik tegevuse üksikasjad peensusteni läbi arutati. Seoses tegevuse laienemisega liitusid alltoimkonnaga veel arstiteaduse professor Aleksander Rammul (1875–1949), maateadlased Tammekann, Kant, Johannes Maide (1893–19??) jt. Sügisel 1922 hakkas alltoimkonda juhtima arheoloogiaprofessor Aar-

ne Michaël Tallgren (1885–1945), tema lahkumise järel Eestist 1923. aastal aga linnapea Luik (Kurs, Paatsi 1990).

Maakondlike koguteoste ettevalmistamisega seoses uuriti ka teisi linnu ja alevleid. Tartumaal Elvas, Jõgeval, Kallastel, Mustvees ja Otepääl töötas suvel 1922 August Tammekann. Samal ajal uuris Võru linna August Vaga (1893–1960) ja Petserit Edgar Kant. Eriti tõhusalt aitas linnauurimisele kaasa 28. detsembril 1922 korraldatud rahvaloendus, mille kokkuvõtted avaldati. Selgus, et linnades ja alevites elas 27,4% Eesti rahvastikust. Pealinnas Tallinnas oli siis 122 419 elanikku. Talle järgnesid Tartu (50 342), Narva (26 912), Pärnu (18 499), Valga (9455), Viljandi (9400), Rakvere (7660), Võru (5077), Haapsalu (4251), Kuresaare (3365), Paide (2980), Petseri (2031) ja Paldiski (1053). Kümme suuremat alevit olid: Nõmme (5150 elanikku), Mustvee (2745), Tapa (2398), Narva-Jõesuu (2336), Kunda (2310), Põltsamaa (2100), Türi (2099), Mõisaküla (1909), Tõrva (1810) ja Otepää (1777).

JOHANNES GABRIEL GRANÖ MAATEADUSE TERMINOLOOGIA JA TEOORIA ARENDAJANA

Granö tuli Tartusse 37-aastase kogenud väliuurijana, kes oli erinevaid keeli omandades tutvunud ka erinevate kultuuridega. Soome ja rootsi keele oli ta õppinud kodus, Omskis õpitud vene ja saksa keelt rääkis ta nii nagu nende keelte sünnipäraseks valdajaks. Lisaks sellele rääkis ta prantsuse keelt ning tuli toime turgi ja mongoli rahvaste keeltega (Tuominen 1982). Sellisel mitme keele valdajal oli hõlbus süüvida oma eriala terminoloogiasse ning seda edasi arendada. Nagu märgitud, ongi ta seda teinud soome, rootsi, saksa ja eesti keeles.

Eesti geograafia on erilise tähtsusega "loov töö, mida J. G. Granö tegi, osa võttes eesti geograafilise sõnastiku väljatöötamisest Geograafia kabineti juurde rajatud maateaduslike oskussõnade komisjonis. Seal loodud või kinnistatud terminoloogia läks peatselt tarvitamisele meie maateaduse õpperaamatuis ning teisteski töödes. See aitas tunduvalt kaasa uute oskussõnade ellumisele laiemais ringides. Tarvitseb vaid mai-

nida sõnu nagu: voor (= *drumlin*), mõhn (= *kame*), vallseljak (= *ås*), rannaõõne, ürgorg (= *Urstromtal*), mannerjää (= *inlandsis*), sälkorg (= *V-shaped valley*), orglaht, silmusjärv (= *oxbow lake*), murdkulbas (= *Brandungsniche, cove*), paguvesi (= *Ebbe*), paisjärv, puisniit, sumbküla, kultuurmaistu, vakla (= lähestikule vastav, kindlalt piiratud, ümbrusnähtuste poolest iseloomustatud ala) ja paigastik (= maastikule vastav, kaugnähistiku poolest iseloomustatud maa-ala). Kõik need on näiteiks tollal loodud või fikseeritud oskussõnadest, mis on siirdunud meie terminoloogilisse keelevaramusse ja suurelt osalt isegi üldisse keelepruuki." (Kant 1956a.) Lisaks Edgar Kanti näiteile pärineb Granölt veel teisigi, eriti maastikuteaduslikke oskussõnu (vt Granö 1924a), millest aga osa sõjajärgsel nõukogulikul ajal langes unustusse.

Edgar Kant märgib oma õpetaja kohta veel: "Õpilastele oli Granö kindel juhataja ja soojastüdameline õpetaja. Tal oli aega meie kõigi jaoks. Kõigepealt õpetas ta noori geograafe ja kodu-uurijaid reisima ja matkama ja — mis veelgi olulisem — tegema täpseid ning usaldatavaid tähelepanekuid. Mõnigi kord armastas ta rõhutada kirgiisi [p.o kasahhi] vanasõna: Tark ei ole mitte see, kes palju reisinud, vaid see, kes osanud palju näha! Ta huvi ja püsiv sõprus oma õpilaste, kaastööliste ning ametivendade vastu jätkus ka pärast Eestist lahkumist. Need sidemed ei katkenud meie pagulaspõlveski. Ta nähtamatu hoolitsus ületas ookeanidki." (Kant 1956a.)

Et Granöst sai meie teadusliku geograafia rajaja ning kooligeograafia oluline mõjutaja, sõltus tema isiklike omaduste kõrval ka Eesti tollastest oludest. Granö tuli Tartusse küpse ja juba kujunenud vaadetega teadlasena ning agara ja teovõimsa isiksusena. Noores vastiseseisvunud riigis, kus puudus kaasaegne teaduslik geograafia ning eestikeelse kooligeograafiagi traditsioonid olid alles kujunemas, **pidi** Granöl mõju olema (Kents 1933).

Granö lõi oma koolkonna nii Eestis kui ka Soomes, tema tegevust märgiti kutsumise või valimisega Tartu ülikooli audoktoriks (1932), Eesti Loodusuurijate Seltsi (1932) ja Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks (1934), Soome Muinsusmäälestiste Seltsi (1940) ja Soome Maateaduse Seltsi auliikmeks (1942) ning Turu ülikooli audoktoriks (1955). 1947. aastal anti talle veel

ka Soome Maateaduse Seltsi Fennia kuldmedal (Kant 1956b; Granö 1979). Metodoloogina ulatus Granö mõju ka teistesse Põhja-Euroopa riikidesse, Kesk-Euroopasse ja kaugemalegi, eriti maadesse, kus teaduskeelena kasutati saksa või prantsuse keelt. Nii valiti ta Leipzigi (1936), Läti, Müncheni, Stettini (1938), Lõuna-Rootsi (1946), Lissaboni (1950) ja Berliini geograafia seltsi auliikmeks (1954) (Granö 1979). Et Granöl peaaegu puudusid ingliskeelsed tööd, jäid tema ideed ingliskeelsetele geograafidele tundmatuks. Nii ongi Põhja-Ameerikas uuesti "avastatud" nii mõnigi juba Granö poolt välja töötatud kognitiivgeograafia seisukoht (Paasi 1982). Granö juba pärast Eestist lahkumist kirjutatud *Puhas maateadus* (Granö 1929, 1930) on ingliskeelse käsikirjana Soomes küll olemas, kuid seda pole siiski veel avaldatud.

Granö määras geograafia ülesanded aja, koha ja aine (objekti) suhtes. Tema arvates peaks geograafia ehk maateadus käsitlema ainult olevikku ja süvenema minevikku üksnes niipalju, kui seda nõuab oleviku mõistmine. See teadus peaks pöörama tähelepanu eeskätt seesugustele piirkondadele, kus inimesel on võimalik asuda. Neid piirkondi peaks selgitama tervikuina ehk kompleksidena (Granö 1924a). Granö puhta maateaduse näol on tegemist teoreetilise geograafia eelkäijaga. Asetades Granö puhta maateaduse seisukohad tänapäeva teoreetilisse geograafiasse, võib tema käsitlustes märgata eelkõige süsteemset juurdeminekut, kuigi sellist terminoloogiat tollases geograafias veel ei kasutatud. Süsteemse käsitluse seisukohalt ei huvita geograafiat mitte niivõrd elemendid, millest koosneb geograafiline keskkond (Granö ajal kutsuti seda eesti keeles *ümbruseks*; soome keeles on *ympäristö* selles tähenduses kasutusel veel tänapäevalgi), vaid see, kuidas elemendid on omavahel ühendatud, missugused on geograafilised suhted nende vahel (Mereste 1989).

Vaatamata sellele, et Granö mõistis loodust väga laialt ning uuris ka inimtegevuse geograafilisi väljendusi, käsitab ta geograafiat loodusteadusena. Ta näeb geograafia uurimisainena inimese aistiümbrust ehk keskkonda. "See uurimisaine on **loodusteaduslik**, kuigi pöörame tähelepanu ka inimesele ja tema tegevusele niivõrd, kui see esineb meeleorganitega tajutavana meie poolt käsitletud kompleksis. Sest meile pole looduseks mitte ainult asustamata kõnnumaad ja ürgmetsad, mäestikud või ulgumeri, vaid ka

istandused, külad ja linnad.” (Granö 1930: 7.) Niisiis on Granö puhul tegemist geograafia, kes pole loodust ja inimühiskonda vastandanud. Looduskeskkond on talle inimkeskne keskkond. See ongi Granö teadusteoreetiliste ja -metodoloogiliste käsitelude taustaks. Ta suudab järjekindlalt eristada ka geograafiat kui teadust ja õppeainet, seda, mis on kasulik geograafia õppimiseks, ja seda, millele peab tuginema geograafia kui teaduse arendamine. Granö õpetuse põhiseisukohtade tundmine on vajalik nii maastiku- ja asustusteadlastele kui ka geograafia teoreetikuile ja didaktikuile.

Kirjandus

- Granö, J. G. 1920. *Geograafia kui teadus ja ülikooli aine*. Tartu
- Granö, J. G. 1922. Eesti maastikulised üksused. — *Loodus*, lk 105–123, 193–214, 257–281
- Granö, J. G. 1924a. Maastikuteaduse ülesanded ja maastike vormide süsteem. — *Loodus*, lk 171–190, 233–247
- Granö, J. G. 1924b. *Maisematieteete tehtävät ja maiseman muotojen järjestelmä*. Helsinki.
- Granö, J. G. 1924c. Ümbrus maateaduse uurimis-esemena. — *Loodus*, lk 499–509
- Granö, J. G. 1926. Eesti. Orienteeriv ülevaade. — *Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur*. Tartu: Haridusministeeriumi kirjastus, lk 3–7
- Granö, J. G. 1929. Reine Geographie: Eine methodologische Studie beleuchtet mit Beispielen aus Finnland und Estland. — *Acta Geographica*, 2:2
- Granö, J. G. 1930. *Puhdas maantiede: Tutkimusesimerkeillä Suomesta ja Vihosta valaistu metodologinen selvitys*. Porvoo: WSOY
- Granö, J. G. 1931. Die geographischen Gebiete Finnlands: Eine vergleichende übersicht nebst methodischen Erörterungen. — *Fennia*, 52:3
- Granö, J. G. 1932. *Suomen maantieteelliset alueet*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö
- Granö, Olavi 1979. Johannes Gabriel Granö 1882–1956. — *Geographers: Biobibliographical Studies*, vol. 3, pp. 73–83
- Granö, Olavi 1982. J. G. Granö teadlasisiksuse kujunemine. — *Eesti Loodus*, nr 7, lk 451–456, 477, 479

- Granö, Olavi 1993. J. G. Granö — Altai-teoksen kirjoittaja. — *Altai: Vaellusvuosina nähtyä ja elettyä*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 578.) Helsinki, s. 523–548
- Hang, E. 1957. J. G. Granö 1882–1956. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 257–258
- Hildén, Kaarlo 1957. Johannes Gabriel Granö. Gedenkenrede, gehalten am 12. X 1956. — *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1956*. Helsinki, S. 57–69
- Kant, Edg. 1923. Maastik ja ümbrus: Prof. J. G. Granö loengu referaat. — *Loodus*, nr 6, lk 321–327
- Kant, Edg. 1956a. Johannes G. Granö 14. III 1882–23. II 1956: Mälestuskilde eesti maadeteaduse ja kodu-uurimise rajajast. — *Tulimuld*, nr 6, lk 254–260
- Kant, Edg. 1956b. Johannes Gabriel Granö 14. 3. 1882–23. 2. 1956: Några minnesord. — *Svensk Geografisk Årsbok Utgiven av Sydsvenska Geografiska Sällskapet*. Lund, s. 163–172
- Kents, J. 1933. Prof. dr. J. G. Granö mõjustusist eesti kooligeograafia. — *Tartu ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXIX (1, 2), lk 101–107
- Kurs, Ott 1983. Kentätutkimusten perinteet Tarton yliopistossa. — *Terra*, 95, s. 149–150
- Kurs, Ott 1989a. Johannes Gabriel Granö ja Palamuse kihelkond. — *Vooremaa*, nr 121, 14. X, lk 3
- Kurs, Ott 1989b. Võrumaa uurimise algusaastad. — *Võru Teataja*, nr 126, 26. X, lk 2
- Kurs, Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- Kurs, Ott 1992. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 27*. Tallinn: Valgus, lk 149–154
- Kurs, Ott 1994a. August Tammekann teaduses ja kultuuris. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1720–1737
- Kurs, Ott 1994b. Johannes Gabriel Granö Aasia-uurijana. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 28*. Tallinn: Valgus, lk 168–184
- Kurs, Ott 1994c. Karl Vokk — J. G. Granö reisikaaslane. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 28*. Tallinn: Valgus, lk 185–188
- Mereste, U. 1989. Johannes Gabriel Granö ja teoreetiline geograafia. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 23*. Tallinn: Valgus, lk 115–128
- Paasi, Anssi 1982. Subjektiivisen elementin merkityksestä J. G. Granön maantieteellisessä ajattelussa. — *Terra*, 94, s. 140–156

- P a a t s i, Annereet, Vello P a a t s i 1982. J. Granö Tartu ülikoolis. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 357–362
- P a a t s i, Vello 1984. Eesti maastikulise liigestuse katsed enne J. G. Granöt. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 353–359
- P a l o m a a, M. H. 1926. *Kutsu kuulemaan sitä julkista esitelmää jonka Turun suomalaisen yliopiston maantieteen professori filosofiantohtori Johannes Gabriel Granö pitää virkaanastujaisissaan loka-kuun 2. pnä 1926*. Turku
- P i i r i m ä e, Helmut (koost.) 1994. *Eesti ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919*. Tartu
- T a m m e k a n n, A. 1933. August Mieler. — *Tartu ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXIX (1, 2), lk 22–23
- T a r t u m a a: *Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. 1925. Toimetus: J. Rumma, J. G. Granö, J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- T i i t t a, Allan 1994. *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 147.) Helsinki: Suomen Tiedeseura
- T u o m i n e n, Oiva 1982. J. G. Granö 14. 3. 1882–1982: Professori Oiva Tuomisen esitelmä Turun suomalaisen Yliopistoseuran kevät-kokouksessa 20. 4. 1982. — *Phoenix*, 1

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas Tartu ülikooli geograafiaosakonnas 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tammekann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275); lisaks 7 arvustust ja järelsõnu ning tõlkeid.

ARVUSTUS

VÖRDLEV ÜLEVAADE MAJANDUSREFORMIST BALTI RIIKIDES

Seija Lainela, Pekka Sutela. *The Baltic Economies in Transition*. Helsinki: Bank of Finland, 1994. 138 s.

Kahe soomlase kirjutatud ülevaade Balti riikide majandusreformidest paistab silma kohalikke olusid iseloomustavate detailide tundmisega. Nii meenutavad nad Leedu suurriikliku traditsiooni erinevust Läti või Eesti vastavast kogemusest, samuti viimastes riikides domineerinud luterliku kiriku erinevat mõju võrreldes Leedu katoliikliku vaimuga. Kui uskuda Max Weberit, siis võiks sellel pinnal oletada ka mõningaid erinevusi turumajanduslike suhete adapteerimisel, kuigi Weber analüüsib eelkõige kapitalismi teket, selle ülekandmisel aga võivad olulised olla teised asjad. Eesti puhul meenutataksegi Soome vahendavat osa, mis on nii või teisiti mõjutanud meie ettekujutusi turumajandusest ja kujunevat ärikultuuri. See mõju on Lätis ja Leedus suures osas puudunud ja Eesti reformide kiiremat kulgu on osalt seletatud ka sellega, et ühe suhteliselt lähedase ja ka keeleliselt mõistetava mudeliga on saanud tutvuda küllalt arvukas osa elanikkonnast. Huvitav on ka selle teemaga haakuv autorite spekulatsioon teemal, milline oleks olnud Eesti majanduslik areng Soomega võrreldes ilma Nõukogude okupatsioonita. Teatavasti oli Eesti ja Soome arengutase 1930. aastate lõpus enam-vähem ühesugune, kuid mõlemad kuulusid kindlalt Euroopa vaesemate riikide hulka (rahvatulu *per capita* oli mõlemas riigis ligikaudu kolm korda madalam kui Rootsis või Taanis). Samal tasemel oli Läti, mõnevõrra veel vaesem oli Leedu. Soomlased arvavad, et nende riigi arengupotentsiaal, mis esialgu baseerus tugevalt metsaekspordil ja sellega seotud valdkondadel, oli kapitali akumulierimise seisukohalt parem, kui olid Eesti ja Leedu põhiliselt põllumajandustoodangu väljaveol põhinevad eeldused, millele Läti puhul lisandus ka rasketööstus (lk 37).

Autorite informeeritust kohalikest oludest ida pool Läänemerd tunnistavad ka kirjeldused komplikatsioonidest, millega on kokku puutunud majanduskoostöö arendamisel ning mille lähtekohaks on erinevad arusaamad majandusliku arengu tingimustest. Nad väidavad, et 1993. a septembris Balti riikide vahel sõlmitud vabakaubandusleping sündis suures osas teiste Euroopa riikide surve (lk 12). Eeldades seniste erisuste jätkumist, peavad nad täielikuks illusiooniks mõtet võimalikust rahaliidust nende maade vahel tulevikus (lk 62).

Seda tüüpi ülevaadetel on üks hea omadus, nimelt näitavad nad, millisena paistavad siinsed probleemid ja vahekorrad distantilt vaadatuna. Viidates eespool nimetatud erisustele rõhutatakse ka neid põhjusi, miks — ja millistes olukordades — Balti riigid peaksid ühiselt või ühtemoodi tegutsema, ning millised on need jõujooned, mis teevad olukorrad ja eeldused sarnaseks. Võrreldes Kesk-Euroopa riikidega lisandus Baltikumis üleminekuga tururegulatsioonile ka täiesti uute instituutide loomine nagu keskpang, oma raha, välisesindused jne, mis eespool nimetatud riikidel olid olemas. Ka oli esimestel säilinud rohkem iseseisva riigi funktsioone kui liiduvabariigi rollis olnud Balti riikidel. Siin võib muidugi vaielda selle üle, kui palju kasu on uutest oludest nn sotsialistliku riikluse kogemusest. Teiselt poolt on aga Balti riikide ainelised võimalused riiklike institutsioonide loomiseks ja arendamiseks olnud väga tagasihoidlikud, sest tihti on tulnud alustada päris algusest. Kesk-Euroopa riikidel oli olemas vähemalt materiaalne baas.

Võib ka väita, et võimalus alustada täiesti uuesti, näiteks keskpanga rajamisest ja oma raha kehtestamisest, on olnud väga tugevaks stiimuliks ja võimaldanud rakendada väga radikaalseid meetmeid. Võib oletada, et Baltikumis on nn "võimaluste aken", millega iseloomustatakse elanikkonna võimet taluda majandusreformidega kaasnevaid raskusi, olnud mõnevõrra avaram kui pehmema režiimiga ja tsiviilsete oludega harjunud nn sotsialistliku bloki maades Kesk-Euroopas. Kui aga võrrelda Baltikumi teiste endise N. Liidu piirkondadega, siis on viimaseis kriise põhjustanud just see, et puudunud on tõeline ajalooline omariikluse kogemus, nagu ka Venemaast lahkulöömiseks vajalik rahvusvahelisõiguslik kate.

Autorid on raamatus olulisel määral keskendunud Balti riikide monetaar- ja fiskaalpoliitikale ning majanduse stabiliseerimisel saavutatud tulemuste võrdlemisele. Kuigi lahkulöömine rublatsoonist toimus küllalt sarnastes poliitilistes ja majanduslikes tingimustes, kasutasid Balti riigid erinevaid strateegiaid. Kõige radikaalsem oli Eesti valik, kus kroonile üleminek toimus 1992. a juunis kolme päeva jooksul (arvel-dusarvetel olevat raha arvatati kroonidesse ümber küll kauem) ning

kohe hakkas kroon Eesti territooriumil kehtima ka ainukese seadusliku maksevahendina. Läti ja Leedu kasutasid oma rahale üleminekul eelnevalt nn vaherahasid. Lätis oli selleks *rublis*, Leedus loomapiltidega talongid. Vaherahal oli oma ratsionaalne põhjendus. Sellega püüti leevendada rubla kui maksevahendi nappust ja samuti lasti osa hinnakohanimisega kaasnevast inflatsioonist läbi nende rahade. Lätis ja Leedus lubati ka pärast vastavalt lati ja liti kasutusele võtmist käibida teistel valuutadel ja nende osa tehingutes on ka praegu suurem kui Eestis. Läti Panga ametnikud harrastavad autorite väitel sel teemal Hayeki laadis arutlusi, et eri valuutadele peab jätma turul konkureerimise võimaluse ning kasutajal on õigus valida, millist valuutat eelistada. Selle võimaluse teine pool on aga majanduse "dollariseerumine" ("margastumine"), kui antud maa valuuta vastu kaob usaldus. Autorite hoiak viimasena nimetatud nähtuse suhtes tundub liiga leebena. Nad toonitavad olulise miinusena sel puhul riigi ilmajäämist valuuta emiteerimisega kaasnevast tulust (*seigniorage**) väites aga, et inflatsiooni puhul on säästude akumulatsioon välistanud majandust stabiliseeriva iseloomuga (lk 38). Dollariseerumine aga kahjustab kohaliku raha autoriteeti, eriti kui see laieneb kiiresti järjest uutesse valdkondadesse. Sellel on oluline destabiliseeriv toime.

Huvitavad on autorite arutlused valuutanõukogu režiimi üle. Nimelt väidavad nad, et sellega kaasnev rahapoliitika vahendite väike valik võrreldes tavalise keskpanga võimalustega võib muutuda mõne aja pärast segavaks. Sealjuures ei seosta nad seda tüüpi probleemide võimalikku teket krooni devalveerimisega, väites, et krooni vahetuskursus võib olla püsivam kui valuutanõukogu süsteem (lk 33). Puriste on ka rahateoretikute hulgas. Soomlased tsiteerivad valuutanõukogu ideed juba varem Eestile pakkunud (seotuna Rootsi krooniga) Hanke, Jonungi ja Schuleri seisukohta, kes väidavad, et Eestis pole valuutanõukogu süsteemi! Need monetaristid peavad erinevusi Eesti modifitseeritud ja klassikalise valuutanõukogu vahel suuremaks kui vahet klassikalise keskpanga süsteemiga. Selgituseks võib siin öelda, et erinevuseks võrreldes klassikalise valuutanõukogu süsteemiga on Eestis kommertsbankadele kehtestatud nõue hoida teatud reserv keskpangas. Selle reservi nõude muutmine on üheks rahapakkumise mõjutamise instrumendiks. Ka kehtisid Eestis vahetult pärast rahareformi rahavahetamisel juriidilistele ja füüsilistele isikutele, samuti teistes valuutades arveldamisel mõned piirangud. Piirangute eemaldamine on aga lähendanud Eestit klassikalisele valuutanõukogule. Kas see on omaette väärtus, on aga küsitav. Igatahes on Lainela ja Sutela selle režiimi kestuse suhtes küllalt skeptilised ja prog-

*Müntimismaks. *Toim.*

noosivad lähenemist tavalisele keskpanga süsteemile (lk 33, 50–51). Nad väidavad näiteid kinnitavat, et valuutanõukogusüsteem pole stabiliseerimiseks tarvilik ega piisav tingimus, enamasti on stabiliseerimine saavutatud ilma selleta (lk 42).

Teatud määral annab eri riikide arengu võrdlemine vastuse küsimusele, kuivõrd õigustatud on üks või teine süsteem. Kuigi ka siin tekib küsimusi lähte-eelduste teatav erinevus, ajaline laag analoogiliste sündmuste vahel eri Balti riikides. Igatahes on autorid sellise katse teinud. Ainult inflatsioonist lähtudes võib kõige edukamaks pidada Läti arengut, vähemalt 1993.–1994. a lõikes. Kui aga aluseks võtta rahvusliku valuuta turuosa või intressimäärade tase, siis on selge liider Eesti (lk 63–65). Majanduslik kasv kaugemas perspektiivis on siin nähtavasti kõige otsustavam tulemus, kuid viimase puhul tuleb lisaks rahapoliitikale arvesse ka hulk teisi tegureid, mis — nagu sotsiaalsete probleemide puhul küllalt sageli — komplitseerivad puhta mõõtmisülesande püstitamist ja ähmastavad lahendite tõlgendatavust.

Mõnevõrra põgusam on raamatus esitatud ülevaade eraettevõtluse arengust, mis seostub uute ettevõtete tekke, erastamise ja välisinvesteeringutega. Siin piirduakse põhiliselt Balti riikide ajakirjandusest pärit materjali üldistamisega, kusjuures esineb ka otseseid vigu. Nii väidavad autorid, et välisinvestorite osa suurprivatiseerimise programmis müüdüd ettevõtete puhul on 20%, tegelikult on see Eesti Erastamisagentuuri andmeil olnud eri ringides 40–50% vahel. Ka ei ole autorid selles osas tööd täiendanud värskemate andmetega, kui 1993. a rahapoliitikat käsitlevates peatükkides on tehtud.

Seija Lainela ja Pekka Sutela ülevaade mõjub tervistavalt Eesti majandustegelasi aeg-ajalt tabavate eufooriapuhangute foonil. Kui sellele midagi ette heita, siis seda, et autorid on toetunud suures osas Balti riikide majandusarengu üksikute külgede kohta juba ringlevatele versioonidele. Nad on teinud niihästi geograafiliselt kui ka ajaliselt kaugemale ulatuvaid võrdlusi ning laiendanud siinsete sündmuste hindamise perspektiivi. Töös on aga suhteliselt vähe selliseid vaatlusi, mis põhineksid sõltumatul analüüsil ja avastaksid Balti riikide turumajandusele suunduvas arengus midagi täiesti uut.

Alari Purju

EDITORIAL NOTE

Baltic-born Ivar Ivask (1917–1992), editor of *Books Abroad/World Literature Today* has greatly promoted the international renown of Odysseus Elytis (Nobel Prize in 1979), devoting to him even a whole issue of *Books Abroad* in 1975. Kerttu Veldi, graduate student at Tartu University, investigates the meaning of Poetry for these two against the background of human existential strivings and the world-changing aura of the 20th century.

The writer Jaan Kaplinski asks in his essay: isn't the fact that Christians understood Christ in so many different ways actually the richness of Christianity and Christian churches? Hasn't something very paradoxical occurred really? Theologians, in their persevering attempts to compare and describe Christ, have given a host of different, even contradictory descriptions. These descriptions cancel one another reciprocally, and, as a result, while standing before Jesus and his question, we are as wise or as foolish as Simon Peter, Matthew and Thomas. For two thousand years we have followed the path of Peter and Matthew, of Paul and Augustine, and many others who have answered the question in an affirmative, positive way. However, the sum total of these answers, *summa christologica*, ultimately proves to be negative, apophantic. In the end, all our thousands of comparisons are worth only what Thomas said in a few words then. All we have managed to say is that our mouths are unable to utter whom Jesus resembled.

Data from literature on international law claim that about 15,000 wars have been waged during the 5,000 years of humankind's recorded history, which makes three wars a year. From this we can conclude that the state of war has been permanent in the history of humankind, and peacetime is something short and unusual. Unfortunately, the present time is not exceptionable either.

Wars are waged not only in such faraway countries as Chechnia or Ruanda but right in the heart of Europe, on the territory of former Yugoslavia. These armed conflicts are accompanied by accusations from fighting parties that one or the other side is using mercenaries. Tõnu Põder, part-time lecturer of international law at Tartu University describes in his article how the legal definition of a mercenary has been formed in international law, and how this is reflected in the internal legislation of some countries.

The article by Ülo Matjus, professor of history of philosophy, head of the Department of Philosophy at Tartu University, deals with some aspects of Ernst Jünger's biography. Jünger could be called a warrior, a militant publicist, a travelling naturalist, a writer of fiction, a philosopher and a communicator in several space-times. The article claims that these facets do not contradict each other; they are the merging and to a great extent even overlapping facets of one "adventurous heart". The author shows that the roots of Jünger's treatment of war coincide with those of Heraclitus, Hegel and Nietzsche. As a philosopher he represents primarily the area that is usually called historical or social philosophy. In another respect, we could speak even about Jünger's existential or anthropological philosophy, in a third one — about the philosophy of time or, more exactly, of the era. Ülo Matjus considers all this plausible because, in brief, Jünger speaks about the man of the age of modern technology and the world of this man *sub specie aeternitatis*. The second part of the article dissects Jünger's essay *Total Mobilization* that we published in the previous issue of our journal.

Leszek Kolakowski, a Polish-born philosopher residing in Britain, studies to what extent Georges Sorel (1847–1922) belongs to the history of Marxism. Sorel did not join any political movements which claimed to follow Marx's spiritual heritage. When his principal works were published, he did not consider himself merely a Marxist, but he also believed that he could extract the core of Marxist philosophy — class struggle and independence of the proletariat. He did not consider Marxism scientifically truthful as the Orthodox Marxists did, but truthful in a pragmatic sense — as an ideological expression of the liberation and rejuvenation movement of mankind. He was one of the few who tried to adapt

Marxism to the Neoromantic philosophical style, i.e. to interpret it in its pragmatic and activist sense, with a stress on the psychological factors and respecting the independent role of tradition in the spirit of its radical confrontation with positivism and rationalism. As an opponent of the automatic progress doctrine, he can be connected with the tradition of radical Christianity, i.e. with the Christianity of martyrs. The basic principles of Sorel's Marxism are class struggle, opposition to utopism, a firm belief in the disintegration of state and an expectation of a total revolution which is carried out solely by the proletariat who has broken away from the rest of society.

The article by Professor P. Klaus Schatz, SJ, of St George's philosophical and theological college in Frankfurt am Main deals with Jesuit reductions on Spanish colonial territories in the 17th and 18th centuries. Reductions should be understood as a continuation of mission, creation of certain areas or structures where Indians could live free of servitude and without losing their identity. The author describes in greater detail the "Jesuit state of Paraguay" or the reductions of Guarani Indians in the basins of the Paraná and the Uruguay Rivers. The reductions protected the Indians from slavery, rootlessness and the final loss of identity caused by alcohol and the corrupting influence of the Europeans. Specific Indian Christian culture, independent development of Indian qualities and values were striven for. The author finds critically that the transition to the "reduced" way of life did not proceed without an internal breakdown and a loss of identity. This happened, although the Jesuits knew that they had to act in a "gentle way" and that it was impossible to eradicate deeply rooted customs in a day. An essential element of the revolutionary change was that the traditional religion of the *Indios* was not integrated (it is questionable whether this would have been at all possible). A more serious reproach is the constant paternalism, the Jesuit padres were and remained "fathers" for the Indians who were regarded as helpless children. Real partnership and genuine cultural exchange did not occur or happened very rarely.

Manfried Dietrich describes in his article women's roles in the urban society of the Ancient East. Analysing the legend of Semiramis, the author excludes the possibility that the woman of

the Ancient East was a warrior. Therefore, it is also rather doubtful whether she could be a ruler at all, as the task given to the ruler by God was to defend the country and the people by all possible means, including armed struggle, against the chaos caused by the internal or external enemy. Resting on the information obtained from cuneiform writings, the author describes in detail the role of the woman in the royal and citizens' families. The author deals with two spheres in the life of citizen women — private and public. Both topics also enable the author to make conclusions about royal ladies. It is interesting to note that princesses, contracting sacramental marriages, entered nunneries. In the public sphere the connection between royal and citizen women can be proved in all respects; a royal woman, particularly a princess, was first of all an administrative functionary, a scribe, a land-owner and a manager. It does not matter how much personal liberty a woman could have in these activities, her primary concern was to be a wife, and in the case of losing her husband, a mother to her half-orphaned children. Anyway, she could break out of this framework by entering a nunnery, where she could find the best self-realization as a "God's bride".

Next we publish the Danish folksong *Elverskud*, which has been written down in Western Jutland in 1872, although its principal plot dates back to the 16th- and 17th-century variants of the song. The Danish writer Villy Sørensen analyses the content of Danish folksongs. He shows that the history of this genre leads from a metaphysical view on life towards a more subtle psychological and social understanding of the humans; the old demonic symbols disintegrate slowly, and they are re-interpreted as psychic complexes. The meaning of the songs can best be understood by their functions; they cannot be taken as a conscious expression of one's understanding of life and nature as it is usually done, but as an expression of a partly subconscious expression of perception of life.

Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University, deals with the beginnings of the local school of geographical research, which was initiated by Johannes Gabriel Granö (1882–1956).

Editorial note

In the section of criticism Alari Purju reviews Seija Lainela's and Pekka Sutela's survey of economic reforms in the Baltic states.

The issue ends with Part Two of William van Orman Quine's treatise *Pursuit of Truth*.

On the way towards harmony: Ivar Ivask and Odysseus Elytis

Kerttu Veldi

The idea to compare the contemporary Greek poet Odysseus Elytis and the Estonian poet, literary critic and editor-in-chief of Books Abroad/World Literature Today Ivar Ivask was inspired by their personal contacts, co-operation in preparing a number of issues of the journal Book Abroad/World Literature Today and in the 1972 committee for the nomination of the Neustadt International Prize in Literature, as well as by their similar mentality and views concerning the evaluation of literature and poetry. The deeper layers of the intellectual closeness of Elytis and Ivask are manifested in their concepts of light (understood as carrying suprasensuous qualities into the sensuous world) that in different ways and to a different degree constitutes an important point of departure for the works of either poet.

Elytis himself has regarded the metaphysics of light, to be more precise, solar metaphysics, as the basis for his work from the very beginning. It is the sun that appears central in the poetry of Elytis. The basis of Elytis' metaphysics of light is constituted by the sensuous experience of light as manifested in Greece. In the poetry of Elytis the

sun constitutes a personality with whom the poet in the first person has contradictory relations. The sun carries ethical properties; according to Elytis, the Greek language, too, has very close associations with the sun. Elytis identifies both the poem and the poet with the sun. Elytis as a poet mediates to people the metaphysical properties that are manifested in Greece by the medium of light and the sun.

In the case of Elytis clarity and transparency are identified with the necessity of self-expression. The transparency to be found in nature that unites man with the wholeness as part of nature is transferred to poetry. One of the principal subjects of the poetry of Elytis is the search for a paradise. For Elytis paradise means the governing of justice, light and harmony.

In the case of Ivar Ivask one can speak of the hidden metaphysics of light. The poet does not mention explicitly the metaphysics of light or formulate it as a program although it is expressed as an important foundation principle in his work.

The image of light is used by Ivask in his poetry knowingly in order to mediate its portable properties to people. The work of Ivask is based on his rational concept of light as something bright, good, and providing safety; the sensuous experience of light is in the background. However, he appreciates it in the work of Elytis. Being linked

rather with the rational than the cognitive treatment of light, Ivask considers the notions of reason or spiritual light and clarity to be significant, but not in the sense of excluding feelings. The light of reason means for Ivask the intellect that has been transparentized to perceive the goodness and beauty that exists in the world. Elytis absolutely denies the sense of light as a light of reason both in his work and world-view.

Problems of simplicity, the means of achieving it, as well as its essence unite Elytis and Ivask. Simplicity as liberation from any kind of redundancy leads to the issue of freedom. For Elytis freedom means freedom of the spirit that is able to influence reality primarily through poetry. In the work of Ivask the principle of essential simplicity becomes a philosophical topic that unites his work, meaning first and foremost originality, reduction to what is essential. In the poetry of Ivask essential simplicity is identified in certain contexts with clarity and transparency.

For Ivask the notion of freedom has a social aspect as well. Forced exile and the problems associated with it are intertwined with the creative freedom of choice that is offered by life and art.

Elytis serves for Ivask as the embodiment of an ideal harmonious state that is characterized by one's identity and a sense of belonging together with one's coun-

try, people and language, integrity. The intellectuality of Ivask could be characterized as essential unrelatedness, an eternal aspiration towards a harmonious state and safety.

Mercenaries in international law and Estonia

Tõnu Põder

The article explains how the question of mercenaries arose in the 1960s and culminated at the Luanda trial in 1976. Thereafter the UN defined the notion of the mercenary in Article 47 of Appendix I to the Geneva convention of 12 August 1949. Immediately after the enforcement of Appendix I the UN formed an ad hoc committee whose aim was to compile an anti-mercenary convention.

The international convention against the recruiting, using, financing and training of mercenaries was adopted on 4 December 1989, but it has not taken effect until now because the states consider the definition of the mercenary provided in the convention insufficient and do not agree that a state could watch the activities of its citizens abroad. By now seven states have joined the convention, and we cannot expect the convention to become effective in the near future.

Regardless of international agreements, several states have

forbidden their citizens and permanent residents to join foreign armies and other armed units. The criminal legislation of these countries provides that persons ignoring this ban can be punished by deprivation of freedom for until three years. In the Republic of Estonia the law on citizenship prescribes the possibility that persons who are not Estonian citizens by birth can be deprived of Estonian citizenship if they serve in foreign armed forces without the government's permission. At the moment the criminal code and the legislation on infringements of administrative law do not consider service in the armed forces of a foreign country a delict. The author proposes alterations in the criminal code and in the legislation on infringements of administrative law which would provide sanctions for:

- (1) recruiting of either mercenaries or volunteers on the territory of Estonia;
 - (2) financing of mercenaries by legal persons registered in Estonia as well as by physical persons;
 - (3) participation in an armed conflict in any country as a mercenary;
 - (4) participating as a volunteer in any armed conflict without the permission of the government of the Republic of Estonia
- as mercenaries returning to homeland can be potential criminals in Estonian society.

The second half of the article deals with legal terminology in Estonia. The fifty years of occupation have halted the development of the terminology of international law in Estonia. The quality of the Estonian translations of international agreements leaves much to be desired. The usage of legal terminology has not been coordinated, therefore different legal acts or translations of international agreements use different terms for denoting the same things or phenomena.

At the end of the article we publish in the author's translation Article 13 of the Geneva 1st and 2nd conventions of 12 August 1949; Article 47 of Appendix I and the international convention of 4 December 1989 against recruiting, using, financing and training of mercenaries in order to make these documents accessible to the public at large.

Ernst Jüngers "abenteuerliches Herz"

Ülo Matjus

Im letzten Heft der Zeitschrift Akadeemia wurde anlässlich des 100. Geburtstages von Ernst Jünger—geboren am 29. März 1895—sein berühmtes und in gewisseren Sinne bahnbrechender Essay "Die Totale Mobilmachung" in der estnischen Übersetzung des Verfassers veröffentlicht.

Bis heute war dieser "philosophische Schriftsteller" und tiefsehende Denker in Estland eigentlich fast unbekannt: nur 1920 und 1923 wurden zwei Fragmente aus seinem "militärwissenschaftlichen" Werk veröffentlicht und nachher — natürlich — fest vergessen. Im 1. Teil meines Essays wird Ernst Jünger und sein Werk unter mehreren Aspekten behandelt: als Krieger, als politisch kämpfender Publizist, als reisender Naturforscher, als Belletrist, als Philosoph, als "Verkehrter" in verschiedensten Zeiten und Räumen. Allmählich bildet sich das Bildnis von einem "stereoskopisch" oder "holographisch" sehenden Denker, der seinem "abenteuerlichen Herz" zuhörend und nachgebend sich in immer neue geistige Abenteuer einläßt. Manchmal werden diese Grenzgänge des "abenteuerlichen Herzens" gefährlich: es liebt Gefahr. Doch werden diese Abenteuer von einem tieferen und geheimlicheren, von Wahrheit selbst getragenen Herz gewaltet. Dieses Herz kennt Grenzen. Wenn Ernst Jünger z. B. in der Zeit der sog. Konservativen Revolution für die Idee des Neuen Nationalismus kämpfte und mit allen verschiedensten "Nationalisten" Deutschlands verkehrt hatte, auch mit dem Kreis um Joseph Goebbels, unterbrach er doch 1933 entschieden mit der nationalsozialistischen Bewegung. Er hat scharf zwischen seinen ideologisch-politischen Orientierungen und solchem Verkehr

unterschieden. "Für den Autor gibt es keinen schlechten Verkehr," hat er einst geschrieben. Er verkehrte mit mehreren, aber enthielt sich der Ideen von Sozialismus (Kommunismus), Internationalismus, Demokratismus, Liberalismus, Amerikanismus, Parlamentarismus, bürgerlichem Humanismus, Progressismus, Pazifismus, Moralismus usw., auch klerikaldogmatischen Konfessionen. In wichtigsten Zeiten seines Lebens war ihm neben Konservatismus und Nationalismus, neben Ästhetizismus und "Abenteuerlichkeit" am tiefsten Aristokratismus charakteristisch. J.-P. Sartre: "Ich hasse ihn, nicht als Deutschen, sondern als Aristokraten." Ernst Jüngers "abenteuerliches Herz" wird seinerseits von einem "ästhetischen" Grund gegründet, so daß es sich immer reflektieren kann, d. h. einem freien und formalen, nicht-inhaltlichen und ungefährlichen Bezug zu seinem Gegenstand und letzten Endes auch zu sich hat. E. Jünger selbst habe behauptet, er sei kein Wegweiser, sondern er zeichne Karten und gebe wie ein Seismograph die Erdbeben unserer Zeit an — die Seismographen deshalb zu zerbrechen, zeuge weder von Bildung noch von Intelligenz...

Im 2. Teil meines Essays wird "philologisch" und philosophisch näher gekennzeichnet E. Jüngers Essay "Die Totale Mobilmachung". Es wird gezeigt, daß und wie er

selbst sein Werk im Lauf der Jahrzehnte "bearbeitet" hat. E. Jünger sagt: "Die Prüfung sollte den substantiellen Kern von akzidentiellen Umständen befreien. [---] Offenbar wurde damals [1930 — Ü. M.] etwas Prinzipielles gesehen. Die Herausschälung des Kerns soll diese Sicht freilegen. Demgegenüber wird die spezielle Lage zwischen den beiden Weltkriegen sekundär; insbesondere die eines jungen Deutschen nach vier Jahren tödlicher Anstrengung und dem Versailler Vertrag. Das ändert nichts an ihrer historischen Bedeutung; für sie bleibt gültig die Erstfassung." In Hinsicht auf das Gesagte wurde die estnische Übersetzung auf solche Weise veröffentlicht, daß beide Fassungen (die "maximale" von 1934 und die "endgültige" von 1980) sicht- und vergleichbar bleiben würden. Es wird auch unterstrichen, daß Martin Heidegger schon vor dem Krieg (1939) in einem Seminar Ernst Jüngers denkerische Leistung — die Auffassungen der Totalen Mobilmachung und des Arbeiters — erläutert und gewürdigt hat. M. Heidegger spricht darüber im Beitrag "Über "die Linie" " zu Festschrift für Ernst Jünger (1955). Später wurde der Beitrag veröffentlicht unter genauem Titel "Zur Seinsfrage".

Johannes Gabriel Granö in Estonia

Ott Kurs

Johannes Gabriel Granö (1882–1956) was a famous theorist and investigator in geography and also the founder of modern geography in Estonia. In 1919–1923 Granö was professor of geography at Tartu University. The article describes how Granö came to Estonia, participated in the foundation of the Institute of Geography, taught students in the lecture-room and supervised their fieldwork in Tartu and in other Estonian towns and villages. While working in Tartu, Granö laid foundations to regional studies of Estonia by amateurs (collections of writings on Estonian counties began to be published), studies of landscape regions and urban areas (in March 1922 a committee for investigating the city of Tartu was founded). Granö devised the scheme for dividing Estonia into landscape regions and compiled instructions for investigating towns and parishes. The first parish to be investigated was Palamuse in the Vooremaa drumlin area, the first town — Tartu. Granö also worked in Estonia (in the counties of Tartu and Võru) during his summer vacations in 1920, 1921 and 1922. In the summer of 1920 he finished writing the second volume of his book *Altai* (published in 1921). Granö deserves recognition for his contribu-

Summaries

tion to the Estonian terminology of geography and terrain studies, and to the development of geographical thought. His activities also had a positive impact on school geography, particularly in primary instruction and in treating Estonian nature and settlements.

TÕE OTSING

Willard Van Orman Quine

Tõlkinud Lauri Pilter

II

12. Ontoloogia tähtsusetus

Osutus ja ontoloogia taanduvad seega pelga abivahendi seisusse. Teadusürituse A ja O on tõesed vaatlus- ja teoorialused. Nad on seotud struktuuri kaudu, ja objektid figureerivad kui pelgad struktuuri sõlmed. Sealjuures pole vaatluslausete tõesuse seisukohast, toetuse aspektist, mida need annavad teoreetilistele lausetele, ega teooria ennustuste edukuse mõttes üldse tähtis, missugused konkreetsed objektid võivad olemas olla.

Seda ideed võib näitlikustada, võttes kasutusele vahendi, mida olen nimetanud *volitusfunktsioonideks* [*proxy functions*]. Volitusfunktsioon on mis tahes eksplitsiitne üksühene transformatsioon f , defineeritud üle objektide meie valitud universumis. "Eksplitsiitse" all mõtlen, et iga vastuvõetavas märgistuses eristatud objekti x jaoks võime eristada fx -i. Nihutagem nüüd katseliselt oma ontoloogiast, tõlgitsedes ümber kõik meie predikaadid, nagu oleksid nad tõesed pigem korrelaatide fx suhtes objektidele x , mille puhul nad varem olid tõesed olnud. Seega kui " Px " tähendas algselt, et x on P , siis me interpreteerime " Px " ümber nii, et see tähendab, et x on fP -st. Vastavalt kahe- ja enamakohaliste predikaatide jaoks. Silmas pidades alapeatüki 10, võib singulaarse termini praegu kõrvale jätta. Jätame kõik laused täht-tähelt nii, nagu nad on, üksnes neid ümber interpreteerides. Vaatluslused jäävad seotuks samade meeltestimulitega mis varemgi ning kõik nende vahelised loogilised seosed jäävad muutmataks. Ometi on teooria objektid drastiliselt ümber paigutatud.⁷

Mõnikord võime volitusfunktsiooni üksühesuse nõudest ka loobuda. Mõelgem näiteks Gödeli väljendite nummerdamisele ta kuulsal mittetäielikkuse teoreemi tõestuses.* Asjade globaalses teoorias oleks ebaloomulik öelda, et väljendid on nende arvudega identsed, kuid ikkagi ei tarvitse tekkida vajadust neid eristada. Niisugusel juhul võiks volitusfunktsioon käsitleda neid väga hästi ühtviisi, omistades väljendeile ja arvudele samad volitused.

⁷Lisandusi vt Quine 1969: 55–58.

*Kurt Gödel (1906–78), austria loogik ja matemaatik, alates 1940 elas USAs. Tõestas 1931. aastal formaalsete süsteemide mittetäielikkuse ja mittevasturääkivuse. *Toim.*

Oma praeguseks eesmärgiks, nimelt ontoloogia tähtsusetuse näitamiseks, piisas mulle aga üksühestest volitusfunktsioonidest. Radikaalsemalt teeb seda Löwenheim—Skolemi teoreem, mille tugevdatud kuju on andnud Hilbert ja Bernays.^{8*} Rakendatuna teooriale, mis on kohandatud predikaatloogikaga, vabastatud singulaarsetest termidest ning hõlmatud lõplikusse aksiomidehulka, võimaldab see teoreem meil väljendada predikaatide tõdesäilitavat ümbertõlgendamist, mis muudab universumi pelgalt naturaalarvudest 0, 1, 2, ... koosnevaks. Erinevalt volitusfunktsioonidest ei tee see teoreem iga vana objekti kindlaks uueks, konkreetseks arvaks. Seda ei saanudki loota, kuna mõningad lõpmatud piirkonnad — näiteks irratsionaalarvude oma — on liiga kõrge kardinaalsusega, selleks et neid hõlmata naturaalarvudega korrelatsiooni teel. Vaatamata sellele piirangule jätab ümbertõlgendamine kõik vaatluslauseid ikkagi seotuks samade vanade stiimulitega, nii et kõik loogilised sidemed jäävad alles.

Olles kord sobival viisil korrastanud oma maailma süsteemi või mingi osa sellest, võime taasinterpreteerida seda nii, et saame läbi üksnes täisarvude sireda ontoloogiaga; niisugune on Löwenheim—Skolemi tugevdatud teoreem. Kuid oma praeguse teaduseni poleks me tolle interpretatsiooni teel jõudnud, sest arvud pole üksüheses vastavuses meile teeastmeteks olnud reifikatsioonidega. Praktiliselt, heuristiliselt peame eeldatavasti jätkama vanaviisi teadusetegemist või siis vähemalt jääma volitusfunktsioonide piiresse.

⁸Vt Quine 1982: 209–211.

*Leopold Löwenheim (1878–1948), saksa matemaatik; Thoralf Skolem (1887–1963), norra matemaatik. Näitasid, et igal predikaatarvutuse hästimoodustatud valemite klassil, millele leidub mudel, on loenduva piirkonnaga mudel.

David Hilbert (1862–1943), saksa matemaatik; Paul Bernays, hollandi matemaatik. Kirjutasid koos teose *Grundlagen der Mathematik* I–II (1934–39), kus arendasid matemaatika aksiomatiseerimise ideed. *Toim.*

13. Mahendatud ontoloogia

Leidsime, et kui kaks ontoloogiat on eksplitsiitselt üksüheselt korreleeritud, siis on nad empiirilisel võrdväärset; pole mingit empiirilist alust eelistada üht teisele. Empiirilisel tähenduslik ontoloogias on just tema neutraalsete sõlmede antav panus teooria struktuuri. Võime interpreteerida "Tabitha" ümber, nagu ei tähistaks see enam kassi, vaid kogu kosmost, kass välja arvatud; või jälle, nagu tähistaks see üheliikmelist kasside klassi [*cat's singleton*] või ühikklassi. Interpreteerides vastavalt ümber ka kõik ülejäänud kehi tähistavad terminid, jõuame ontoloogiani, mis on vanaga vastastikku asendatav. Tervikuna võttes on nad empiiriliselt eristatamatud. Igas interpretatsioonis erinevad kehad endiselt oma kosmilistest täiendeist [*complement*] ja oma üheliikmelistest klassidest; nad eristuvad relativistlikult, oma suhteliste rollide kaudu üksteise ja ülejäänud ontoloogia suhtes. Siit mu märksõna *ontoloogiline relatiivsus*. Kuid vaata edasi alapeatükki 20.

Termini ja vaatluslause eristamise tähtsusest oli juttu juba alapeatükkides 3 ja 9, ning see ilmneb uuesti siin. "Seal on jännes" jääb lukustatuks meeltestimulatsioonide külge, mille kaudu me ta omandasime, isegi kui me interpreteerime termini "jännes" ümber, nagu tähistaks see jäneste kosmilisi täiendeid või üheliikmelist jäneste klassi. Termin tekitab muidugi jätkuvalt kujutelmi, mis on sobivad vaatluslausele, mille kaudu ta omandati, ja olgu nii; kuid ümbertõlgendamiseks pole mingit empiirilist takistust. Algsed sensoorsed assotsiatsioonid olid geneetiliselt möödapääsmatud, genereerimaks ühenduspunkte, mille abil me struktureerime oma teooriat maailma kohta. Kuid teooria tõendmaterjali mõttes loevad ainult vaatluslausete stimulaatorne baas ning struktuur, mida neutraalsed ühenduspunktid aitavad teostada. Stimuleerimine jääb nii jäneselikuks kui tahes, vastav ühenduspunkt või objekt neutraliseerub ning on kõigile võtta.

Kehad olid meie ürgseimad reifikatsioonid, mis tuginesid kaasasündinud tajusarnasustele. Oleks tarbetu vahetada nad volitatutega; asi oli lihtsalt selles, et see oleks võimalik. Kuid meie ontoloogiliste eelarvamuste jõud komplitseeritud teaduse sihikindlate peensuste üle ei ole suur. Füüsikud kujutlesid elementaariosakesi ja valguslaineid algul tõesti analoogia põhjal tuttavate asjadega,

kuid edaspidi on nad hakanud analoogiaid nõrgendama. Osakesed meenutavad üha vähem kehi ning lained näivad pigem energiapulseeringutena tühjuses. Hakates postuleerima arve ja teisi abstraktseid objekte — nagu olen arutlenud raamatus *Roots of Reference* — võlgname tänu mõnede teel ette tulnud viljakaile segadustele.* Keele ja teaduse juured on milleski, mida hea teaduskeel väldib. Kasutades Wittgensteini kujundit, ronime redeli otsa ja tõukame ta ära.

Mõningad avastused, mida tuntakse Bose-Einsteini ja Fermi-Diraci statistikaina, osutavad, et on võimalik koguni loobuda traditsioonilisematest elementaarosakestest muutujate väärtustena, selle asemel et neid säilitada ja lihtsalt ajutiselt leppida nende müstilisusega. Nonde tulemuste järgi näib, et isegi põhimõtteliselt pole mingit vahet, kui ütleme kahe antud tüüpi elementaarosakese kohta, et nad on vastavalt kohtades a ja b ja et nad paiknevad vastupidi, kohtades b ja a . Sel juhul näib, et elementaarosakesed mitte üksnes et ei ole kehade moodi, vaid et selliseid aegruumi asukaid pole olemaski ning et peaksime kõnelema kohtadest a ja b lihtsalt kui teatud seisundis olevaist, õieti samas seisundis, mitte aga kui kahe asja poolt hõivatuist.

Võib-olla lahendavad füüsikud selle kaheldavuse teisiti. Mina aga hindan seda näidet kui illustratsiooni niisugusele kaalutlusele, mis ärgitab loobuma mõnest hüpoteetilisest objektist. See kaalutus ei rajane positivistlikul umbusul teoreetiliste entiteetide suhtes. See rajaneb teooriasisestel pingetel.

Teooriad võivad teha veelgi drastilisemaid pöördeid: mitte üksnes ohustada elementaarosakeste üldtunnustatud ontoloogiat, vaid ohustada ontoloogilise küsimuse enda tähendust, küsimuse, mis on olemas. See, mida olen võtnud kui olemasolu puudutavate küsimuste standardidoomi, nimelt kvantifikatsioon, toimib standardina üksnes korrastatud keele standardse vormi raamistikus, mida oleme kujutanud: keele, mille edasine mehhanism koosneb ainult tõefunktsioonidest ja predikaatidest. Juhul kui selles edasises mehhanismis esineb mis tahes hälve, kerkib küsimus välisest vahendusest: me ei saa otsustada, millist eksistentsiaalset sisu võivad need välised sekkumised lisada, kuni oleme otsustanud,

* Vt Quine 1974. *Toim.*

kuidas seda kõike tõlkida meie standardsesse kujju. Eriti kvantmehaanika on kurikuulus selle poolest, et kutsub esile loogilisi hälbeid, mille taandatavus vanale standardile pole sugugi silmanähtav. Ühe tõlgenduse järgi võtavad need hälbed tõenäosuslike predikatsioonide kuju. Alternatiivsel tõlgitsemisel nõuavad nad põhimõttelisi kõrvalekaldeid tõefunktsioonide loogikast. Kui vaade selgineb, võime avastada, et vana olemismõiste ise on oma aja ära elanud. Siis võib esile tõusta ta sugulasmõiste, mis on piisavalt lähedane, et lubada sama sõna kasutamist; nii käivad asjad terminoloogias. Kas öelda seejuures, et oleme omandanud uue arusaama [*insight*] olemisest või et oleme sellest mõistest üle kasvanud ja andnud terminile uue kasutuse, on samuti terminoloogia küsimus.

Meie teadmise objektiivsus välismaailmast rajaneb ikka meie kontaktil välismaailmaga, seega meie neuraalsisendeil ja neile vastavail vaatluslauseil. Alustame monoliitse lausega, mitte aga terminiga. Volitusfunktsioonide õppetund on, et nagu meie grammatika, on ka meie ontoloogia osa meie enda mõistelisest panusest meie teooriasse maailma kohta. Inimene oletab; maailm otsustab [*disposes*], kuid üksnes holofrastiliste jah-või-ei-otsustuste teel inimese ennustusi liitvate vaatluslause teile.

III TÄHENDUS

14. Välilingvisti keelekiil

Muistses Indias vaidlesid filosoofid selle üle, kas tähenduse esmaseks kandjaks on lause või sõna. Sõnade eelistamist põhjendati nende piiratud arvu ja sellega, et nad võib kõik korraga ära õpida. Lausete arv pole piiratud; saame nad täielikult omandada üksnes õppides neid vajalikul viisil konstrueerima eelnevalt õpitud sõnadest. Sellegipoolest võib öelda, et sõnad võlgnevad oma tähenduse oma rollile lauses. Me õpime ära lühikesed laused tervikuna, nende koostisosaks olevad sõnad õpime ära nende kasutuse järgi nois lauseis, ning loome sedaviisi õpitud sõnadest uusi lauseid. Vaata alapeatükki 23.

Selge ja olemusliku käsituse otsing tähenduste kohta peaks seega algama lausete uurimisest. Ühe keele lause tähenduseks on see, mis on tal ühine tema tõlgetega teise keelde, nii esitasin ma aruteluks oma mõtteeksperimendi radikaalsest tõlkest. See viis negatiivse tulemuseni, tõlke määramatuse teesini [*a thesis of indeterminacy of translation*].

Kriitikud on öelnud, et see tees on minu biheiviorismi tagajärg. Mõned on ütelnud, et see on mu biheiviorismi *reductio ad absurdum*. Ma pole nõus selle teise punktiga, kuid nõustun esimesega. Lisaks väidan, et biheivioristlik lähenemine on kohustuslik. Psühholoogias võib olla või mitte olla biheiviorist, kuid lingvistikas pole valikut. Igaüks meist omandab keelt, jälgides teiste inimeste verbaalset käitumist ning lastes oma kõhklevat verbaalkäitumist jälgida ja kinnitada või korrigeerida teistel. Sõltume rangelt ilmsest käitumisest jälgitavates olukordades. Niikaua kui meie keeletarvitus rahuldab kõiki väliseid kontrollpunkte, kus meie lausungit või meie reaktsiooni kellegi lausungile võib hinnata mõne ühise olukorra valguses, on kõik korras. Meie vaimne elu [*mental life*] kontrollpunktide vahel on ebaoluline meie kui keelevaldaja hindamise seisukohalt. Lingvistiline tähendus sisaldab vaid seda, mida on võimalik järeldada ilmse käitumise põhjal jälgitavais tingimustes.

Minu mõtteeksperimentis on "lähtekeeleks", nagu žargoonis räägitakse, džunglikeel [*Jungle*]; "sihtkeeleks" on inglise keel. Džunglikeelele on võimatu ligi pääseda, kasutades vahejaamana mõnd tuntud keelt, nõnda on meie ainsateks andmeteks päriselanike lausungid ja nendega kaasnevad väliselt jälgitavad olukorrad. See on napp baas, kuid ega keele päriselanikust kõnelejalgi pole olnud teist.

Meie lingvist konstrueeriks oma tõlkekäsiraamatu oletusliku tuletamise teel selliseist andmeist, kuid kinnitusi leiduks harvalt. Tavaliselt ei võimalda kaasaskäiv avalikult jälgitav olukord meil ennustada, mida isegi meie oma keele kõneleja ütleva hakkab, sest enamasti on lausungitel vähe pistmist samal ajal väliselt jälgitavate tingimustega; on ju tegu kestvate kavatsuste ja teistega jagamatute minevikukogemustega. Tõepoolest, ainult nii saab keel täita mingit kasulikku kommunikatiivset otstarvet; ennustatud lausungid ei edasta mingit uudist.

On aga lauseid, mis üpris rangelt sõltuvad kaasaskäivast avalikult jälgitavast olukorrast, nimelt vaatluslauseid. Vaatlesime neid I peatükis kui tõendusmaterjali esmast registrit välisilma kohta ja ka kui lapse keelekiilu kognitiivkeelde sisenemiseks. Samuti on nad välitööl oleva lingvisti kiil džunglikeelde. Muud lausungid — tervitused, käsklused, küsimused — figureerivad samuti varaselt omandatute hulgas, kuid esimesed omandatavad deklaratiivlauseid on tahes-tahmata vaatluslauseid, tavaliselt ühesõnalised. Lingvist seostab päriselaniku lausungi katsetamisi sellega kaasas käinud jälgitava olukorraga, lootes, et see võiks olla lihtsalt tolle olukorraga ühendatud vaatluslause. Kontrollimaks seda, võtab ta olukorra kordudes initsiatiivi enesele ning esitab lause omaalgatuslikult ise, et päriselanik saaks temaga soostuda või mitte.

See järeleuurimise ja heakskiidu või mittesoostumise meetod kehastab miniatuuris sellise eksperimentaalteaduse nagu füüsika eelist niisuguse puhtalt vaatlusliku teaduse ees nagu astronoomia. Rakendamaks seda, peab lingvist olema suuteline ära tundma, kasvõi üksnes oletamisi, heakskiidu ja mittesoostumise märke džungliühiskonnas. Juhul kui ta nonde märkide äramõistatamisel eksib, jääb tema edasine uurimine toppama ja ta üritab uuesti. Kuid nonde märkide kindlaksmääramisega on tükk tegemist. Üks

põhjusi on, et kõneleja kiidab lausungi heaks igas olukorras, milles ta ise sellega vabatahtlikult välja tuleks.

Selle käsitluse järgi on päriselaniku vaatluslause ja lingvisti tõlke puhul ühine nendega seotult kaasnev vaadeldav situatsioon. Kuid situatsiooni mõiste on tundunud ülemäära ähmane. Varasemates kirjutistes olen seepärast kujutanud lingvisti üritamas sobitada džunglikeele vaatluslauseid kokku tema enda lausetega, mil sama stiimultähendus. See tähendab, et nende kahe lause heakskiidu peaksid esile kutsuma samad stiimulid; ja nendega mittenõustumise niisamuti.

15. Jälle stimulatsioon

Niisiis võiks tunduda, et see vaatluslausete kokkusobitamine sõltub mõlema osapoole, lingvisti ja informandi stimulatsiooni samasusest. Kuid stimuleerimissündmus, nagu mina seda terminit kasutan (alapeatükis 1), on subjekti sensoorretseptorite mõne alamhulga aktivatsioon. Kuna lingvistil ja tema informandil pole ühiseid retseptoreid, kuidas saab siis väita, et neil on ühine stimulatsioon? Võiksime öelda pigem, et nad teevad läbi *sarnase* stimuleerimise, kuid see eeldaks ikkagi ühe ja teise indiviidi närvilõpmete ligikaudset homoloogiat. Ent kindlasti ei tohi sellised anatoomilised üksikasjad siinkohal asjasse puutuda.

Väljendasin seda ebamugavust juba nii ammu kui 1965. aastal.⁹ 1981. aastaks oli see mind ärgitanud kohandama ümber oma vaatluslause definitsiooni. Algdefinitsioonis olin toetunud kõnelejatevahelise stiimultähenduse samasusele,¹⁰ kuid 1981 defineerisin selle pigem ühe kõneleja jaoks, järgmise tingimuse abil:

Juhul kui lause mõju järeleuurimine kutsub esile antud kõneleja heakskiidu ühel juhul, siis kutsub ta esile heakskiidu samuti igal teisel puhul, kui erutatud on sama koguhulk retseptoreid; ja sama kehtib mittenõustumise kohta.¹¹

⁹Nt loengus "Propositionaalsed objektid", mis avaldati teoses *Ontological Relativity and Other Essays* (Quine 1969).

¹⁰Raamatus *Word and Object* (Quine 1960: 43).

¹¹Quine 1981: 25.

Seejärel lugesin lause vaatluslikuks terve inimkogukonna jaoks, kui ta on vaatluslik selle iga liikme jaoks. Tundsin, et sel viisil võib teadusliku meetodi uuringutel minna mööda stimuleerimise intersubjektiivse samasuse küsimusest ja lükata see edasi tõlke uuringute valdkonda. Seal jätkas ta ärritamist.

Küsimus tuli ulatusliku arutelu alla suletud konverentsi käigus Davidsoni*, Drebeni ja Føllesdaliga Stanfordis aastal 1986.¹² Kaks aastat hiljem, minu filosoofia alasel konverentsil St. Louis'is,¹³ täheldas Lars Bergström, et isegi mu möödahiilimine sellest küsimusest teadusliku meetodi uuringute raames oli ebaõnnestunud, sest lause võib olla vaatluslik igäühe jaoks erinevate kõnelejade seast, ilma et nad samades olukordades peaksid kalduma seda heaks kiitma. On veider, et ma selle märkamata jätsin, sest juba ühes 1974. aasta loengus olin sisuliselt märkinud, et kalamehe lause "Tundsin äsja, et näkkab" on kvalifitseeritav vaatluslausena kõigi indiviidide, kuid mitte grupi jaoks.¹⁴

Stanfordi konverentsil tegi Davidson ettepaneku määratleda stimuleeringu intersubjektiivset sarnasust, paigutades stiimuli mitte kehapinnale, vaid sellest kaugemale, sinna, kus on kahe subjekti vastava käitumise lähim ühine põhjus. Kui otstarvet ei täida jänes või mõni muu keha, siis võiks stiimuliks olla ühine situatsioon, juhul kui situatsioonidel võib olla ontoloogiline mõte. Kuid mina jään kõigutamatult selle juurde, et paigutan stimuleerimise närvisisendisse, sest minu huvi on epistemoloogiline, kuigi naturaliseeritud. Mind huvitab tõendmaterjali kulgemine meelte ärritustest teaduse lausestusse. Minu naturalism lubab mul vabalt osutada närvilõpmeile, jänestele ja muudele füüsilistele objektidele, nii et ma võiksin asetada stiimuli sinna kuhu Davidson,

*Donald Davidson (sünd. 1917), USA filosoof. Emeriitprofessor California ülikoolis Berkeleys. Peamisteks uurimisaladeks loomuliku keele filosoofia ning inimtegevuse filosoofilised probleemid. Ta olulisimad kirjutised on koondatud kahte kogumikku: *Essays on Actions and Events* (1980) ja *Inquiries into Truth and Interpretation* (1984). Toim.

¹²14.–17. juulil, Stanfordi Keele- ja Informatsiooniuringute Kes- kuse toetusel.

¹³"Vaateid Quine'ile", Washingtoni Ülikoolis 9.–13. aprillil 1988.

¹⁴Quine 1975: 72

üritamata riikalikult mingisugust subjektipoolset reifikatsiooni. Kuid ühiste situatsioonide ebamäärasus peletab mind eemale.

16. Igaihele oma

Pigem olen stimuleerimise intersubjektiiitse sarnasuse puhul jõudnud seisukohale, et võime hakkama saada ilma selleta. Vaatluslausel "Jänes" on oma stiimultähendus lingvisti jaoks ja "Gavagai" on stiimultähendus päriselaniku jaoks, kuid seda mis neil kahel lausel ühine, tuleb otsida kommunikatsioonivälistest tunnustest. Lingvist täheldab päriselaniku lausungit "Gavagai" seal, kus tema öelnuks "Jänes". Niisiis üritab ta visata sõna "Gavagai" puhkudel, mis ajendaksid ütleva "Jänes", ja ootab pärismaalaste heakskiitu. Saanud julgustust, võtab ta "Jänese" katseliselt kasutusele tõlkena.

Empaatial on valitsev seisund keeleõppimises, nii lapse kui välilingvisti puhul. Lapse puhul on see lapsevanema empaatia. Vanem hindab lapse vaatluslause sobivust, arvestades lapse vaatlussuunda ning seda, milline pilt sealt avaneb. Välilingvisti puhul on tegu temapoolse empaatiaga, kui ta päriselaniku lausungi ja orientatsiooni toel teeb oma esimese oletuse "Gavagai" kohta ja samuti siis, kui ta uurib järele, kas päriselanikud kiidavad "Gavagai" heaks järgnevas lootustandvas olukorras. Meil kõigil on veider anne empaatiaks kellegi teise tajusituatsiooni suhtes, ükskõik millises teadmatuses me ta taju füsioloogilise või optilise mehhanismi osas ka oleksime. See anne on peaaegu võrreldav suutlikkusega tunda ära nägusid, ilma võimeta neid visandada või kirjeldada.

Empaatia juhib lingvisti ikka veel siis, kui ta oma analüütiliste hüpoteeside kaudu tõuseb vaatluslausetest kõrgemale (alapeatükk 17), ehkki selles üritab ta küündida pigem päriselaniku assotsiatsioonidesse ja grammatilistesse suundumustesse, mitte aga tajudesse. Ja paljuski peaks seesama kehtima ka kasvava lapse puhul.

Mis puutub Bergströmi mainitud lünka, siis minu vaatluslause definitsioon alapeatükis 2 peegeldab parandust jämedal ja käepärasel kujul. Täielikumalt: säilitan oma 1981. aastast pärit vaatluslause definitsiooni üheainsa kõneleja jaoks ja seejärel loen lause

vaatluslikuks grupi puhul, juhul kui see on vaatluslik iga liikme jaoks ja kui kõik lausungi puhul tunnistajaks olles jõuaksid kokkuleppele kas heakskiidu või mittesoostumisega selle suhtes. Selle üle, mida pidada juhtumi tunnistamiseks, otsustame nagu tõlkegi puhul, pannes tunnistaja positsiooni iseenda.

Teedrajav tõlkekäsiraamat on kasulik abivahend läbirääkimisteks päriselanike kogukonnaga. Suhtlemise edu otsustab vestluse sujuvus, verbaalsete ja mitteverbaalsete reaktsioonide sage enustatavus ning päriselaniku tunnistuste koherentsus ja usutavus. Asi on pigem paremates ja halvemates kui õigetes ja valedes käsiraamatutes. Vaatluslaused jäävad endiselt nii lapse kui välilingvisti kiiluks keelde, ning nõuavad jätkuvalt kindlaimat ühildumist konkureerivate tõlkekäsiraamatute vahel; kuid nende eriomane faktilisus on nüüd ühisest stiimultähendusest loobumise tõttu ähmastunud. Puhtalt faktiline on nüüd vaid vestluse soravus ja kõneluste tulemuslikkus, milleni üks või teine tõlkekäsiraamat peab aitama jõuda.

Teoses *Word and Object* (Quine 1960: 8) olen rõhutanud, et kommunikatsioon ei eelda mingisugust närvivõrkude sarnasust. Mul oli võrdpilt püगतud põõsastest, mis on sarnased väliselt kujult, kuid erinevad tohutult oma sisemiste okste ja harude poolest. Välise ühtsuse surub peale ühiskond, juurutades keeleharjumusi ja nõudes sujuvat suhtlust. Või arvutikujundit kasutades, oleme erinevad masinad, mis on ühtmoodi programmeeritud. Toimimine on kohustuslik, teostatagu seda kuidas tahes. Niisugune on närvivõrgu privaatsus. Dreben on sarnastanud seda võõraste teadvuste [*other minds*] tavapärase privaatsusega. Nüüd oma uue käiguga annan ma subjektile veelgi avarama erakla, lubades talle isegi sensoorretseptorite privaatsust.

Erinevalt Davidsonist paigutan ma stimuleerimise endiselt subjekti pinnale ja privaatse stiimultähenduse selle juurde. Kuid minu poolest võib see olla sama idiosünkraatiline kui subjekti sisejuhtmestik ise. See, mis hõljab vabas õhus, on meie ühine keel, mida oleme kõik vabad internaliseerima omaenda erilisel neuuraalsel teel. Just keeles tuleb mängu intersubjektiivsus. Kommunikatsioon on õnnestunud nimetus.

Vaatluslaused on *stiimulsünonüümsed* kõneleja jaoks, juhul kui neil on tema jaoks sama stiimultähendus. Ja kuigi stimulat-

sioonid ja nende jadad on indiviidi jaoks privaatsed, on stiimulsünonüümia tähenduslik sotsiaalselt. Laused on stiimulsünonüümised kogukonna jaoks, kui nad on stiimulsünonüümised iga liikme jaoks. Siiski ei toimi see keeltevaheliselt, kui just kogukond kakskeelne pole.

17. Tõlke kokkuvõte

Meie lingvist jätkab siis vaatluslausete katselist tuvastamist ja tõlkimist. Mõned neist koosnevad ehk teistest nende hulgas, viisidel, mis viitavad meie loogilistele abisõnadele "ja", "või", "kuid", "mitte". Võrreldes situatsioone, mis kutsuvad esile pärismaalaste heakskiidu mingile lausekombinatsioonile, situatsioonidega, mis kutsuvad esile selle koostisosade heakskiidu, ja samamoodi mittenõustumise juhtumeid, omandab lingvist usaldusväärse käsituse säärastest konnektiividest.

Erinevalt vaatluslauseist ei võimalda enamik lausungeid korreleerimist kaasaskäivate olukordadega. Lingvist võib võtta initsiatiivi endale, esitada säärase lause ja uurida temaga soostumist või mittesoostumist erinevais olukordades, ilma et ilmneks mingit sõltuvust kaasaskäivast stimulatsioonist. Mis edasi?

Ta võib need konstrueerimata laused üles märkida ning neid osadeks lahata. Mõned tükid on ette tulnud ka juba valmiskonstrueeritud vaatluslauseis. Ta käsitleb neid sõnadena ja üritab panna neid paari ingliskeelsete väljenditega nende vaatluslausete poolt viidatud viisidel. Neid olengi nimetanud analüütilisteks hüpoteesideks. Siin on palju mõistatamist, ja palju tavatut mõttetööd seisab veel ees. Lingvist pöörduv konstrueerimata, mittevaatluslike lausete juurde, milles esinesid needsamad sõnad, ning nende juhufragmentide toel esitab oletuslikke interpretatsioone mõne kohta noist lausetest. Ta koostab endale katsetusliku džunglikeele sõnaraamatu koos inglise vastetega ning katsetusliku grammatiliste konstruktsioonide süsteemi. Siis rakendub töösse rekursioon, määrates potentsiaalselt lõpmatu hulga lausete katselised tõlked. Meie lingvist jätkab oma süsteemi töökindluse kontrollimist päriselanikega suheldes, parandades seda pidevalt ning mõistatades jälle. Küsitlemise ja heakskiidu saamise rutiin, mis oli ta põhi-

meetod vaatluslausete konstrueerimisel, on endiselt hindamatu ka neil kõrgemal ja oletuslikumal tasemel.

Mõistagi on see ülesanne määratu ja oletamise vabadus tohutu. Lingvistid saavad tavaliselt vältida radikaalset tõlget, otsides kellegi, kes ükskõik kui kobamisi oskab keelt vahendada mõnese veidi tuttavamasse keelde. Kuid üksnes radikaalne tõlge toob ilmsiks lõplike andmete nappuse tähenduste identifitseerimiseks.

Arutlegem siis, mis piiranguid võiks meie radikaalne tõlkija kehtestada, et anda mingi suund oma oletustele. Abi annab jätkuvus: teineteisele järgnevalt lausungeilt võib oodata mõningast omavahelist seost. Olles katsetamisi tõlgitsenud mitut sellist lausungit, võib pealegi nende vastastikune seos ise aidata tõlkida siduvat sõna, mis võimaldab jõuda jälile sama laadi seoste mullal.

Algusest lõpuni on tõlkija sõltuv psühholoogilistest oletustest selle kohta, mida päriselanik tõenäoliselt usub. Sellest lähtus ta juba tema vaatluslausete tõlkimisel. See jätkab toimimist ka pärast vaatluslikku astet, takistades tal tõlkimast päriselaniku väidet liiga ilmselt vääralt. Ta eelistab tõlkeid, mis omistavad päriselanikule mõistlikke või ta vaadeldava eluviisiga kooskõlas olevaid uskumusi. Kuid ta ei kultiveeri neid väärtusi päriselaniku grammatikale ja semantikale omistatava struktuuri sobimatu komplitseerimise hinnaga, sest see tähendaks taas viletsat psühholoogiat; keel peab olema olnud küllalt lihtne päriselanikele omandamiseks, kelle teadvus — vastupidise tõendmaterjali puududes — on eeldatavasti üsna meie oma sarnane. Praktiline psühholoogia tekitab meie radikaalset tõlkijat kogu tema tegevuse vältel, ja tema psühholoogiliseks meetodiks on empaatia: ta kujutab ennast ette päriselaniku olukorras, nii hästi kui suudab.

Radikaaltõlke tegija kasutab oma kujunevat tõlkekäsiraamatut pidevalt ning parandab seda oma suhtlemise edusammude ja puudujääkide valguses. Edusammud, kordan ma, seisnevad edukates läbirääkimistes ja sujuvas vestluses. Hämmastunud või jahmunud reageeringud või ilmselt asjassepuutumatud vastused päriselaniku poolt viitavad sellele, et käsiraamat on eksiteel.

Võime kergesti ette kujutada tõlkija edu ja ebaedu. Võib-olla on ta katsetamisi tõlkinud kaks päriselanike-keelset lauset inglis-

keelseiks lauseiks, mis mõnel semantilisel moel on teineteisega suguluses, ning leiab sellesama suguluse kajastuvat viisis, kuidas päriselanik kasutab neid kaht omakeelset lauset. See annab talle julgust tema katsetuslike lausete paari suhtes. Nii jätkab ta kergemeelse oletusega, et ta suhtleb, ent jääb peatselt häтта. See võib teda veenda, et tema tõlgete paar oli siiski vale. Ta püüab teada saada, kui ammu oma eelnevas sujuvalt kulgenud suhtluses ta õigelt teelt kõrvale kaldus.

18. Tõlke määramatus

Seda sorti kaalutlused, mida oleme vaadelnud, ongi kõik, millest radikaalne tõlkija saab lähtuda. Ja mitte lausetähenduste tabamatuse või salapärasuse tõttu, vaid seetõttu, et neis pole midagi peale selle, mille võivad esile tuua need kobavad protseduurid. Samuti pole isegi lootust neid protseduure kodifitseerida ning seejärel neid osundades *defineerida*, mis tõlkena arvesse tuleb; sest protseduurid sisaldavad omavahel ühismõõduta väärtuste vaagimist. Mis määral grotesksust võime jätta päriselaniku uskumustele, et seda näiteks samavõrd vältida ta grammatikas või semantikas?

Need mõtisklused jätavad meile vähe alust loota, et kaks iseisvalt džunglikeele kallal töötavat radikaalset tõlkijat jõuaksid ühesuguse käsiraamatuni. Nende käsiraamatud võivad olla eristamatud millise tahes päriselanike käitumise osas, mida nad annavad alust oodata, ja ometi võib kumbki käsiraamat esitada tõlkeid, mille teine tõlkija kõrvale heidaks. Selline on tõlke määramatuse tees.

Džunglikeele—inglise keele tõlkekäsiraamat kujutab endast rekursiivselt või induktiivselt defineeritud *tõlkerelatsiooni* ühes väitega, et ta korreleerib laused kõigi asjassepuutuvate isikute käitumisega. Tõlke määramatuse tees seisab selles, et need väited võivad mõlema käsiraamatu puhul tõesed olla, ja ometi ei tarvitse kaks tõlkerelatsiooni olla kasutatavad vaheldumisi lauselt lausele, ilma et tekiks mittekoherentseid järjendeid. Ehk teisisõnu, kahe konkureeriva käsiraamatu poolt antud džunglilause tõlkena esitatud ingliskeelsed laused ei tarvitse olla ingliskeelses kontekstis üksteisega asendatavad.

Ühe või teise käsiraamatu kasutamine võib tõepoolest põhjustada erinevusi pärasises kõnes, nagu on märkinud Robert Kirk seoses propositsionaalse hoiaku idioomidega;* kuid nad mõlemad võivad olla võrdsetel *status quo* suhtes.

Usutavuse mõttes olen esitlenud oma määramatuse teesi äärmiselt eksootilise keele näitel, kuid põhimõtteliselt kehtib see isegi emakeele suhtes. Sest omades džungli- ja inglise keele vahelisi konkureerivaid tõlkekäsiraamatuid, võime tõlkida ingliskeelset teksti moonutaval moel inglise keelde, tõlkides seda ühe käsiraamatu abil džunglikeelde ja siis teise abil tagasi.

Tõlke määramatusel on vähe võimalusi tulla ilmsiks praktikas, isegi radikaalse tõlke puhul. Sellel on kindel põhjus. Lingvist eeldab, et päriselaniku hoiakud ja mõtlemisviisid on tema omade moodi sinnamaani, kuni pole vastupidist tõendmaterjali. Vastavalt surub ta omaenda ontoloogiat ja keelelisi skeeme päriselanikule peale kõikjal, kus neid annab sobitada päriselaniku kõne ja muu käitumisega, kui vastupidine käik just rabavaid lihtsustusi ei tööta. Muud me ei võigi soovida. Määramatuse tees on mõeldud välja tooma tõika, et radikaalse tõlke tegija on sunnitud peale suruma [*impose*] ligikaudu sama palju, kui ta avastab.

19. Süntaks

Lugejad on oletanud, et laiendasin oma määramatuse teesi ka süntaksile. See hämmastas mind, kuni ma hiljuti sain teada tolle valesõnase peene põhjuse. Teoses *Word and Object* (Quine 1960: 55, 68–72) väidan ma, et meie reifikatsiooni ja osutuse eristav aparatuur allub tõlke määramatusele. Sellesse aparatuuri kuuluvad asesõnad, “=”, mitmuse lõpud, tegelikult kõik, mis teenib kvantorite ja muutujate loogilisi eesmärke. Kuid need vahendid, nagu arutlesid mõned mu lugejad, on osa süntaksi valdkonnast. Nii on nad oletanud, et määramatus laieneb süntaksile.

Süntaksi hooleks on keelele omaste foneemide ahelate piiritlemine. Tõenäoliselt on rohkem kui üks grammatiliste konstruktsioonide ja sõnavara kogum suuteline genereerima sama ahelate koguväljundi, kuid selles vabaduses pole mingit tõlke omaga ana-

*Vt Kirk 1969. *Toim.*

loogilist määramatust. Tõlke määramatus kätkeb pigem konfliktis väljundite endi sees.¹⁵

Noid lugejaid on eksitanud määramatus asesõnade ja muude osutusvahendite tõlkimisel. Kuid too määramatus puutus üksnes probleemi, kas võrdsustada teatud džunglikeelsed väljendid nende vahendite või millegi muuga. Tõlkija leiab noile väljendele nagunii koha, millised tema tõlked ka oleksid. Võib-olla kutsub ta neid asesõnadeks, mitmuseks, kvantoreiks ja nii edasi, vastavalt sellele, millise tõlkekäsiraamatu põhjal ta mõtleb. Erinevus on üksnes verbaalne või enamalt ühe süntaktilise struktuuri eelistamine teisele, genereerimaks džunglikeele ahelate ühte ja sedasama koguväljundit.

20. Osutuse määramatus

Erinevus lause holofrastilise, liigendamata tervikuna käsitlemise ning analüütilise, termin-terminilt käsitlemise vahel osutus varasemais valdkonnis olevat määrava tähtsusega (alapeatükid 3, 9, 13). See on määrava tähtsusega ka tõlke puhul. Analüütiliselt võetuna on tõlke määramatus triviaalne ja vaidlustamatu. Teoses *Ontological Relativity* (Quine 1969: 35–36) on jaapani klassifitseerijad seda faktiliselt illustreerinud ning abstraktsemalt tegid seda ka volitusfunktsioonid (alapeatükk 13). Järeldus, et lauses olevate sõnade erinevad tõlgendused võivad teineteist niiviisi tasakaalustada, et jätavad lause kui terviku tõlke samaks, pole sugugi üllatav. Olen seda nimetanud osutuse salapäraseks [*inscrutability of reference*]; “osutuse määramatus” olnuks küll parem nimi. See pole mitte tõlke määramatuse tõsine ja poleemikat tekitav tees; viimane on pigem holofrastilisuse tees, mis on tugevam. See kuulutab kõrvalekaldeid, mis isegi terviklause tasemel jäävad lepitamata ning mida saavad kompenseerida üksnes kõrvalekalded teiste terviklausetes tõlgetes.

Erinevalt osutuse määramatusest, mida võib hõlpsalt illustreerida teineteist tasakaalustavate kohanduste abil üheainsa lause piirides, sõltub tõlke täielik ehk holofrastiline määramatus lii-

¹⁵Süntaksiuurijal võib tõesti olla mõningane vabadus keele piiride määramisel, kuid üksnes marginaalselt. Vt Quine 1953: 53–55.

ga suurel määral keelest, et võimaldada faktilist illustreerimist. Radikaalne tõlge on haruldane saavutus, ning kaks korda seda samas keeles edukalt ette ei võeta. Ent Levy'l on pakkuda usutav kunstlik näide, mis rajaneb hälbivaile geomeetriaile omasel mõõtmisel.* On olemas ka Massey laiahaardeline näide, mis toetub jaatuse ja eituse, konjunktsiooni ja alternatsiooni ning universaalse ja eksistentsiaalse kvantifikatsiooni duaalsusele. Tema rivaaltõlked, homofooniline ja sellega duaalne, on iga lause puhul teineteisega vastuolus.** Selle konstruktsiooni nõrkus on selles, et duaalne käsiraamat sõltub pärismaalaste omaalgatuslike lausete vaatlemisest pigem eitavate kui jaatavatena — tarbetu loobumine tõlkija konventsionaalsest orientatsioonist. Siiski ka Levy, kui ka mitte Massey konstruktsiooni valguses on vaevalt võimalik holofrastilise määramatuse teesi kahtluse alla seada.

Kanaari saartel ilmub kaks korda aastas paks ning muljetavaldav keeelifilosoofia ajakiri pealkirjaga *Gavagai*. Hiljuti ilmus David Premackilt tema šimpansidega tehtavaid keeleeksperimente käsitlev raamat *Gavagai****. Oma kalifornialikus edevuses on Hubert Dreyfus oma Volkswagen Rabbitile kinnitanud plaadi tähtedega "GAVAGAI". See sõna on saanud mu tõlke määramatuse teesi sümboliks ning rajab endale nüüd teed laiemas avalikkuses. Iroonilisel kombel ei mõelnud ma seda sõna välja illustreerimaks tõlke määramatust selle tugevamas mõttes. Seda ta ei piltlikusta, sest "Gavagai" on vaatluslause, mida saab holofrastiliselt kindlalt tõlkida kui "(Näe,) jänes". Kuid see tõlge on ebapiisav, fikseerimaks "gavagai" kui termini osutust; selline oli mu näite mõte. See on äärmuslik näide osutuse määramatusest, kuivõrd termin, mida ta sisaldab, on terviklause. Siin ei ole ruumi kompenseerivaile kohandustele ega vajadustki nende järele.

Lahked lugejad on üritanud tehniliselt eristada minu fraase "osutuse salapära" ning "ontoloogiline relatiivsus", mida ma omas peas kunagi selgelt pole suutnud. Kuid nüüd oskan täpsemini kui ontoloogilise relatiivsuse nime kandvais loenguis, kirjutises ja raamatus öelda, mille suhtes see relatiivsus avaldub. Ta on rela-

*Vt Levy 1971. *Toim.*

**Vt Massey 1978. *Toim.*

***Vt Premack 1986. *Toim.*

tiivne tõlkekäsiraamatu suhtes. Öelda, et "gavagai" tähistab jäneseid, tähendab valida tõlkekäsiraamat, milles "gavagai" tõlgitakse "jäneseks", selle asemel et valida mõni alternatiivne käsiraamat.

Ja kas see määramatus või relatiivsus laieneb mingil viisil ka tuntud keelele? "Ontoloogilises relatiivsuses" vastasin jaatavalt, sest tuntud keelt saab tõlkida iseendaks ümberpaigutuste abil, mis materiaalselt lähevad lahku pelgast identsustransformatsioonist, nagu kinnitavad volitusfunktsioonid. Kuid juhul kui valime identsustransformatsioonilise tõlkekäsiraamatu, võttes tuntud keelt seega puhta kullana, relatiivsus kaob. Osutust selgitatakse siis Tarski tõeparadigmaga (alapeatükk 33) analoogilistes jutumärgitustamise [*disquotational*] paradigmas; seega tähistab "jäneseid" jäneseid, mis *need* ka oleksid, ning "Boston" tähistab Bostonit.

21. Mis saab tähendustest?

Juhul kui suudaksime leiutada vastuvõetava tähenduse samasuse relatsiooni, oleks sealt lühike samm tähenduse vastuvõetava definitsioonini. Sest nagu on märkinud rohkem kui üks filosoof, võiksime defineerida väljendi tähenduse kui kõigi sellega tähenduselt sarnaste väljendite klassi. Ja vastupidi, kui meil oleksid alustuseks tähendused, annaksid nad koos identsusega tähenduse samasuse, kuivõrd pole olemas entiteeti ilma identsuseta.¹⁶ Lühidalt öeldes moodustavad tähendused ja tähenduse samasus ühe ja sellesama probleemi.

Tõlge omab mõistlikku määratletust vaatluskategoorialausest loogiliste konnektiivideni välja. Seega võiks teha katset empiirilise sisu interlingvistiliseks samastamiseks (alapeatükk 7),

¹⁶Seda endastmõistetavust on hiljuti ähmastanud segadus ekstensionaalsusaksioomiga, mis individueerib hulki või klasse, ning mõned sõakad hulgateoreetikud on ta kehtivuse peatanud. Kas me ei võiks samamoodi tunnistada ilma identsuseta tähendust? Ei. Ekstensionaalsusest loobumine ei vabasta ka hulki identsusest. See üksnes toob välja nende identsuse jaoks piisavate tingimuste küsimuse. Tähistusviis " $x = y$ " püsib edasi, hulkade olles muutujate väärtusteks. Endiselt pole olemas ühtki entiteeti ilma identsuseta, ei hulka ega miskit muud.

isegi radikaaltõlkes. Kuid empiiriline sisu puutub üksnes kontrollitavaisse lauseisse ja lausehulkadesse. Endiselt pole meil mingit üldarusaama kriitilisest väiksema semantilise massiga lausete tähendusest.

See ei ole järeldus, milleni innuga jõutaks või millega kergeri rahuldutaks. On ahvatlev oletada, et võiksime defineerida kriitilisest massist väiksemate lausete ja isegi terminite tähendust asendatavuse abil. Kui saame kaht väljendit teineteisega vahetada, moonutamata mis tahes kontrollitava konteksti empiirilist sisu, kas pole nad siis tähenduselt sarnased? Eri keelte puhul variseb see plaan kahjuks kokku. Väljendite vahetamine muudaks konteksti mõttetuseks, juhul kui väljendid kuuluvad eri keeltesse. Niisiis ei paku see plaan mingit pääsu tõlke määramatusest.

22. Isiklik tähendus

Vähendades seega oma eesmäärke ning loobudes "propositsioonidest" kui keele-tagustest lausetähendustest, võiksime siiski otsida asendatavuses vahendit tähendussamasuse rangelt isikliku, interlingvistiliselt mitterakendatava mõiste saamiseks. Võiksime ütelda, et laused on *kognitiivselt ekvivalentsed*, juhul kui ühe paneke teise asemele ei mõjuta ühegi lausete hulga empiirilist sisu. Põhimõtteliselt kõlab see õigesti. Kuid enamjaolt ei saa seda otsustavalt rakendada empiirilise sisu üpris viirastusliku seisundi tõttu (alapeatükk 7).

Teine lähenemisviis otsib abi uskumusest: kõneleja heakskiidust või mittenõustumisest kui lauseid uuritakse. Püsilausete puhul pole see kasutatav; see võrdsustaks kõik kõneleja uskumused. Kuid see toimib juhtumilausete puhul, kus saame kontrollida iga paari omavahelist kaasnevust eri juhtumel. Kaht juhtumilauset võib pidada mingi antud kõneleja jaoks kognitiivselt ekvivalentseks, kui ta igal puhul ilmutab kalduvust soostuda mõlemaga või mitte soostuda kummagagi või loobuda otsustamast. Sellest tuleneb niisiis, et neid võib pidada kognitiivselt ekvivalentseiks kogukonna jaoks, kui nad on kognitiivselt ekvivalentsed iga selle liikme jaoks. Kui need laused konkreetselt on vaatluslaused, oleme tagasi stiimulsünonüümia juures (alapeatükk 16).

Niiviisi defineeritud kognitiivne ekvivalents laieneb siis vahe-
tult termidele või predikaatidele. Need on kognitiivselt ekviva-
lentsed ja võiksime nüüd isegi öelda, et kognitiivselt *sünonüüm-
sed*, juhul kui nende predikatsioonid — “See on *F*”, “See on *G*” —
on kognitiivselt ekvivalentsed. Pidades silmas meie juhtumilau-
sete kognitiivse ekvivalentsi definitsiooni, tähendab see sisuliselt
seda, et terminid on kõneleja jaoks kognitiivselt sünonüümsed
juhul, kui ta usub neid olevat koekstensiivsed, s.t tõesed samade
asjade kohta; ning sünonüümsed kogukonna jaoks, kui nad on
sünonüümsed iga selle liikme jaoks.

Väheldasi edusamme võib seejärel teha püsilausete kognitiivse
ekvivalentsi suunas. Kindel on, et neid tuleks hinnata kognitiivselt
võrdväärseks, juhul kui ühe võib saada teisest, asendades kom-
ponenttermini ta kognitiivse sünonüümiga. Kuid see ei hõlma
kõiki neid püsilausete paare, mida tahaksime vaadelda kognitiiv-
selt võrdväärseina.

Kolmas lähenemisviis on *analüütilisus*. Niipea kui meil on
analüütilisus, tuleb kognitiivne ekvivalents selle järel; sest kaks
lauset on kognitiivselt ekvivalentsed parajasti siis, kui nende tõe-
funktsionaalne bikonditsionaal* on analüütiline. Mentalistlikus
semantikas on lause aga analüütiline siis, kui ta on tõene oma
sõnade tähenduse tõttu. Raamatus *Roots of Reference* (Quine
1974: 70–80) teen ettepaneku muuta see kriteerium välispidiseks:
lause on analüütiline, juhul kui sünnipärane kõneleja õpib seda
heaks kiitma, õppides ära ühe sõna sellest või ka rohkem. See
kehtib niisuguste analüütilisuse paradigmatte kohta nagu “Ükski
poissmees pole abielus” ning samuti paljude elementaarsete loogi-
liste tõdede kohta. Seda mõistet saab kohandada, nii et ta hõlmab
ka analüütilistest tõdedest analüütiliste sammude teel tuletatavaid
tõdesid.

Arvan, et see definitsioon näitab õiges valguses intuiitivset
arusaama tautoloogiast, arusaama, mis tuleb mängu, kui protes-
teerime, et kellegi väide taandub võrdusele “ $0 = 0$ ” ning on tühi
sõnajada. Kuid see definitsioon ei paku mingit viidet filosoofe
vaevanud eraldusjoonele analüütiliste ja sünteetiliste lausete

*Bikonditsionaal e ekvivalents on üks loogilisi põhitehteid, mida
saab sõnaliselt väljendada kujul: “*p* siis ja ainult siis kui *q*”. *Toim.*

vahel seal, kus enam ei mäletata või ei hoolita, kuidas asjassepuutuvad sõnad omandati. Ning kindlasti ei paku see mingit viidet üldisele kognitiivsele ekvivalentsele mõistele.

Miks oli see tähtis? Kui metafüüsika püüdis leida asjade olemust, siis G. E. Moore'i ja talle järgnenute analüütiline filosoofia asus otsima sõnade tähendusi; kuid endiselt nii, nagu tuleks kuskilt seesmised tähendused välja peibutada, mitte lihtsalt leida voolava kasutuse keskmist. Analüütilisus peegeldab niisiis sõnade tähendust, just nagu metafüüsiline paratamatus peegeldas asjade olemust. Hilisemal aastail teenis analüütilisus Carnapit tema matemaatikafilosoofias, seletades, kuidas matemaatika võib olla tähenduslik sellest hoolimata, et tal puudub empiiriline sisu, ning miks ta on paratamatult tõene. Seevastu holism lahendab mõlemad küsimused ilma analüütilisuseta. Holismi järgi on ka matemaatikal empiiriline sisu, seal kus teda rakendatakse, ning ta seletab matemaatilist paratamatust valikuvabaduse ja minimaalse moonutuse maksiimiga (alapeatükk 6).

23. Leksikograafia

Panna kahtluse alla vana arusaam sõnade ja lausete tähendusest ei tähenda semantika kõrvaleheitmist. Palju väärt tööd on tehtud sõnade kasutamise viisi, tingimuste ja arengu alal. Leksikograafia on selle silmatorkav ilming. Kuid ma ei üritaks teaduslikult rehabiliteerida midagi seesugust nagu vana arusaam eraldiseisvaist ning piiritletud tähendustest; pigem tuleks tolles arusaamas näha kõrvalelükatud komistuskivi. Viimastel aastatel ongi see olnud komituskiviks pigem filosoofidele kui keeleteadlastele, kes mõistagi lihtsalt ei pea seda tehniliselt kasulikuks.

Sõnaraamatud on teadupoolest hõivatud sõnade tähenduse seletamisega, ja see tegevus pole ei müütidesse kätketud ega kapriisne. Kuidas see toimib? Leian, et see pole suunatud ei lausete kognitiivsele ekvivalentsele ega terminite sünonüümiale ega eelda üldse mingit tähenduse mõistet. Pidagem siis aru, millega sõnaraamatud õieti tegelevad.

Mõnikord seletab sõnaraamat sõna, andes teise väljendi, mis võib seda asendada *salva veritate** vähemalt tsitaatide või propositsionaalse hoiaku idioomide poolt saastamata positsioonis. Mõnikord tuuakse selle asemel ära lühike valik informatsiooni objekti või objektide kohta, millele sõna osutab. Siin ei pretendeerita mingil moel eristusele olemuslike ja juhuslike tunnusoonte vahel. Asi on puhtalt pedagoogiline: leksikograaf tahab suurendada oma lugeja šansse edukaks suhtluseks nii hästi kui väikeses mahus võimalik. Sõnaraamatuvaste pealegi sageli ei parafraseeri sõna ega kirjelda ta objekte, vaid kirjeldab pigem sõna kasutust lausetes. Nii on see tavaliselt grammatiliste partiklitega ja tihti peale ka terminitega. Paratamatult on see nii terminiga, mis ei viita konkreetsele objektidele ega võimalda eraldatavat, eneseküllast parafraasi.

Selle näilise korratuse taga on olemas ühtlustav printsiip. Eesmärgiks võib alati pidada lauset. Leksikograafi püüd on aidata lugejal kasu saada lausetest, mida ta näeb või kuuleb, ning aidata tal reageerida neile oodatud viisil, ning aidata tal lauseid kasulikult väljendada. Kuid lausete mitmekesisus on piiramatu, nõnda siis organiseerib leksikograaf oma lausete õpetuse sõnahaaval, õpetades, kuidas iga sõna lausete tegemisel kasutada. Üks kättesaadavuse korral mugav viis selle õpetamiseks on tsiteerida asendusväljendit; sest nõnda kasutab leksikograaf ära lugeja eeldatavaid teadmisi tolle asendusväljendi kasutamiseks lausete tegemisel. Ja muud liiki sõnaraamatuvasted teenivad omal viisil sedasama eesmärki: õpetada kasutama lauseid.

Liikudes filosoofide semantikauuringuist üle leksikograafiasse, nihutame oma tähelepanu fookust nii-öelda tähenduse sarnasuselt tähenduse teadmisele; või igal juhul väljendite sünonüümialt väljendite mõistmisele. Leksikograafi töö on harjutada väljenditest arusaamist, see on, õpetada nende kasutamiseviise. Ta võib täiesti edukalt õpetada lauseid kasutama, pidamata aru, mis mõttes võib neid ekvivalentseiks pidada. Paistab, et miski ei saa leksikograafide vähem korda minna kui tähendus. Miks peaks see meile rohkem korda minema?

*Ladina k tõde säilitades. *Toim.*

Nii võiksime püüda heita pilku pigem väljendite mõistmisse kui sünonüümiasse semantika operatsioonilise alusmõistena. Mis mõtet siin leida võib? Praktikas usume, et keegi on lausest aru saanud, juhul kui meid ei üllata, mis tingimustes ta selle esitas või tema reaktsioon seda kuuldes — sel lisatingimusel, et ta reaktsioon pole silmanähtav hämmastus. Me kahtlustame, et ta seda ei mõista, kui sündmus erineb drastiliselt noist tingimustest. Siiski ei ole ühtki ilmset piiri, mingit üldist kriteeriumi otsustamiseks, kas ta mõistab lauset tegelikult valesti või on tal lihtsalt sel alal mõni ebaharilik teooria.

Sõna valemimõistmise võime ära tunda kindlamini kui lause oma, sest siis saame vaadelda, kuidas keegi kasutab hulka seda sõna sisaldavaid lauseid või tema reaktsiooni neile. Saame kontrollida oma eksperimenti, lauseid omal käel valides ja järele proovides. Võime avastada, et ta reageerib teisiti, kui võiks üldiselt oodata kõnealust sõna sisaldavate lausete puhul, ja et ta reageerib tavalisematel viisidel paljudele lausetele, milles too sõna puudub, kuid mis muus suhtes on paljuski samad.

Säärases keele mõistmise protsessis esineb seega peen koosmäng sõna ja lause vahel. Ühtepidi on lause fundamentaalne: sõnast arusaamine seisneb teadmises, kuidas kasutada seda lausetes ja kuidas neile lausetele reageerida. Ent kui tahaksime kontrollida kellegi arusaamist lausest, on parim keskenduda sõnale, tuues muutusi tema lausekonteksti. Olles hulga selliste lausete abil jõudnud rahuldava teadmiseni, et ta mõistab sõna valesti, on meil lõpuks õigus järeldada, et ta veider reaktsioon seda sisaldavale algsele lausele tulenes sõna valemimõistmisest ja mitte mõnest veidrast arvamusest tõsiasjade kohta.

Käitumise seisukohast on mõistmine seega statistiline ilming: ta kätkeb mitmekesisuses. Tuumaks on sõna ja mass koosneb arvutuist lauseist, milles sõna esineb. Selle massi valdavalt positiivne või negatiivne värving on see, mis tuleb arvesse kui sõna ja lausete mõistmine või mittemõistmine; ning teravat piirjoont ei maksa otsida. Metsal on terav piirjoon kõrgel õhus viibivale vaatlejale, mitte aga inimesele maapinnal; tindiplekil on terav piirjoon palja silma jaoks, aga mitte suurendusklaasi all; ning sarnase hoiakuga võime leppida mingi väljendi mõistmise ja mittemõistmise vahelise eristuse suhtes. Nägime, et leksikograafial pole mingit

vajadust sünonüümia järele ega ka mingit vajadust terava eristuse järele mõistmise ja mittemõistmise vahel. Leksikograafi tööks on parandada oma lugeja arusaamist väljendeist, kuid ta võib seda teha, tõmbamata piirjoont. Ta teeb, mida piiratud mahus suudab, kohandamaks lugeja verbaalkäitumist kogukonna kui terviku või mõne selle eelistatud osa omale. Kohandamine on astme küsimus ning ebamäärane: dialoogi soravuse ja efektiivsuse küsimus.

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igapähele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992–1993; 1994 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Aadress: *Akadeemia*, Kūūtri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:

USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1995

Single issues for 1994 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Single issues for 1993 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1992 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1991 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

On the way towards harmony: Ivar Ivask and Odysseus Elytis		899
<i>Kerttu Veldi</i>		
On comparing	<i>Jaak Kaplinski</i>	917
Mercenaries in international law and Estonia	<i>Tõnu Põder</i>	927
Ernst Jünger's "adventurous heart"	<i>Ulo Matjus</i>	958
Georges Sorel: Jansenist Marxism. II	<i>Leszek Kolakowski</i>	990
Jesuit reductions	<i>Klaus Schatz</i>	1002
Semiramis — or was the woman of the Ancient East only beautiful. II	<i>Manfried Dietrich</i>	1021
<i>Elverskud</i> : Danish folksong		1039
Folksongs and betrothals. I	<i>Villy Sørensen</i>	1041
Johannes Gabriel Granö in Estonia	<i>Ott Kurs</i>	1057
<i>Review</i> : A comparative survey of economic reforms in the Baltic states. Seija Lainela, Pekka Sutela. <i>The Baltic Economies</i> <i>in Transition</i> . Helsinki: Bank of Finland, 1994. <i>Alari Purju</i>		1078
Editorial note. Summaries		1082
Pursuit of truth. II	<i>Willard van Orman Quine</i>	1093

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni